

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ – ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА 1853 - 1918.

КЊИГА ПРВА

ПОЖАРЕВАЦ 2016.

**КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ
ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА
1853 - 1918.**

КЊИГА ПРВА

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ
2016.

**Казнено-поправни заводи у Србији
Пример Пожаревачког казног завода 1853-1918.
Књига прва**

Издавач:

Историјски архив Пожаревац
Посебна издања, књига 13
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

За издавача:

Др Јасмина Николић, директор

Главни и одговорни уредник:

Др Јасмина Николић

Партнер на пројекту:

Криминалистичко-полицијска академија у Београду

Уредник издања:

Др Јасмина Николић

Аутори:

Доц. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Јасмина Живковић, Мср.
Мр Невенка Кнежевић Лукић
Др Драгана Милорадовић
Проф. др Радомир Зекавица
Проф. др Радован Радовановић

Рецензент:

Др Мирољуб Манојловић

Припрема и штампа: SVEN Ниш

Тираж: 350

ISBN: 978-86-84969-72-1

2016. Историјски архив Пожаревац

Сва права задржана ©

Реализацију пројекта и штампање монографије омогућио је Град Пожаревац

Монографија је објављена поводом обележавања
стопедесет година Казнено-поправног завода Забела у Пожаревцу

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ
у сарадњи са
КРИМИНАЛИСТИЧКО-ПОЛИЦИЈСКОМ АКАДЕМИЈОМ
У БЕОГРАДУ

Ивана Крстић Мистрићеловић
Јасмина Живковић
Невенка Кнежевић Лукић
Драгана Милорадовић
Радомир Зекавица
Радован Радовановић

**КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ
ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА
1853-1918.**

КЊИГА ПРВА

ПОЖАРЕВАЦ, 2016.

РЕЧ УНАПРЕД „СТОПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА „ЗАБЕЛА“ У ПОЖАРЕВЦУ“

Обележавање стопедесет година трајања, рада и деловања Казнено-поправног завода „Забела“ у Пожаревцу, представља значајан друштвено-културни чин који објективно превазилази границе града Пожаревца и постаје догађај од изузетног значаја за систем казнене политике и свеукупни правни систем Републике Србије. Таквом одређивању погодује не само чињеница да је у Пожаревцу постојао казнени завод пре стопедесет година, већ и укупни резултати које је он остваривао у овом дугом временском периоду.

Стопедесет година трајања једног казнено-поправног завода јесте драгоцен податак за стање у овој области на ширем подручју, а још више за идентитет и особености града Пожаревца и његове околине. Отуда се Историјски архив Пожаревца, у сарадњи са Криминалистичко-полицијском академијом у Београду, подухватио активно-сти на истраживању и проучавању историјата настанка и функционисања ове значајне институције у оквиру казнено-васпитне политике Кнежевине и Краљевине Србије до 1918. године.

Податак и историјски верификовано сазнање да је Пожаревац од 1853. године имао казнени завод, ставља наш град на прво место у ондашњој и данашњој Србији, указујући на значај који је Пожаревац тада уживао у политичком, привредном и социјалном миљеу државе. С тим у вези, сетити се почетака развоја и уобличавања казног система српске државе, оснивања и функционисања казнених завода са посебним освртом на Пожаревачки казнени завод, значи критички преиспитати постојеће знање и понудити што поузданије тумачење прошлости.

Група аутора из Историјског архива Пожаревца и Криминалистичко-полицијске академије у Београду, имала је скромну намеру да на светло савремености изнесе драгоцене податке које, поводом обележавања стопедесет година постојања Пожаревачког казног завода, обелодањује ова књига, у циљу потврђивања оних вредности које објективно чине богатијим и разноврснијим живљење људи овог поднебља.

О раду казнено-поправних завода у Србији и посебно Пожаревачког казног завода у 19. веку сачувана је фрагментарна архивска грађа што је чини вреднијом у

смислу сведочанстава из периода стварања ових институција. Из фондова Архива Србије и Историјског архива Пожаревац сумирана су документа која илуструју рад казних завода у Србији, а посебно рад Пожаревачког казног завода од оснивања 1865. до 1918. године.

Основну структуру монографије „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачки казни завод 1853-1918 – књига прва“ чини шест тематских целина: „Уобличавање српске државе до 1918. године“, „Казни систем у Кнежевини и Краљевини Србији“, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казном заводу до 1918. године“, „Осуђенице Пожаревачког казног завода“, „Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казном заводу – случај политичких криваца“ и „Идентификација и регистрација осуђеника у Пожаревачком казном заводу по Бертјоновом систему“. Наведене теме су формиране према расположивој архивској грађи истраженој у Архиву Србије и Историјском архиву Пожаревац и на посебан начин осветљавају установу казног дома, ред, дисциплину, рад, правила понашања и оновремену сарадњу са грађанима. Посебно смо покушали да осветлимо жене са друштвених маргина или жртве породичног насиља, као и политички тренутак који је стварао бројне политичке кривце који су издржавали казну у пожаревачком затвору, а били су претходно писци, министри, председници влада, професори.

На крају књиге дат је попис коришћених извора и литературе по наведеним тематским целинама, затим, у посебном прилогу публикована су „Правила о домаћем реду апсанског заведења у Пожаревцу“ из 1868. године и рецензија историчара др Мирољуба Манојловића.

Монографија која је пред уваженим читаоцима је дело групе аутора који се баве историјом и архивистиком – Јасмине Живковић, Мср. и др Драгане Милорадовић из Историјског архива Пожаревац, доц. др Иване Крстић Мистрицеловић, мр Невенке Кнежевић Лукић, проф. др Радомира Зекавице и проф. др Радована Радовановића са Криминалистичко-полицијске академије у Београду. Свако од њих понудио је део својих истраживања и анализа у оквиру овог трогодишњег пројекта истраживања и проучавања историјских извора о казнено-поправним

заводима у Србији на примеру Казнено-поправног завода „Забела“ у Пожаревцу.

Анализирајући прошлост, у њој проналазимо она прогресивна хтења чији се смисао проверава у садашњости, а представља и темељ за крупнија прегнућа у будућности. Стопедесет година Казнено-поправног завода у Пожаревцу несумњиво је заједнички јубилеј свих казнено-поправних завода у Србији.

Најтоплија осећања исказујемо др Мирољубу Манојловићу, рецензенту, на несебичном припадању овој књизи. Својом интелектуалном и професионалном радозналости, подршком и добронамерним сугестијама допринео је коначном обликовању ове публикације.

За успешно извршење наше намере и плодотворну сарадњу захваљујемо Криминалистичко-полицијској академији у Београду и Архиву Србије.

Истовремено, овом приликом, изражавамо захвалност Казнено-поправном заводу „Забела“ у Пожаревцу на иницирању дијалога који је подстакао истраживања и публикавање архивске грађе (преузете, током 2015. године, на трајни смештај и заштиту у Историјски архив Пожаревац), као и на указаном поверењу и сарадњи на реализацији пројекта обележавања стопедесет година од оснивања и рада овог Завода.

Аутори, сарадници и њихове институције захваљују се посебно Граду Пожаревцу који је омогућио реализацију пројекта и публикавање ове монографије.

У Пожаревцу, децембар 2016. године

УОБЛИЧАВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ ДО 1918.

Глава четрнаеста.

Заключеніе.

Срепѣнски уѣстав Кнежевине
Србије из 1835. године оверен
печаѣом кѣза Милоша
Обреновића (Архив Србије)

142/ Уѣставъ овай Кнежества Сербіе овай оуѣставъ и два члена сауца у уѣставъ овай данашнѣмъ дана и државниѣмъ Сѣвѣтъмъ уводи га данасъ у Сѣрникъ Закона.

Тако заключено, и заклѣтвомъ свѣмъ поданскамъ и све Сербіенскѣмъ Скупштинѣмъ подѣврѣжено у Градѣмъ Турецкого Преврзуріа ильде овай сѣвѣтина и тридесетѣмъ петѣмъ годинамъ овай Рѣдѣсѣва Прѣстова.

Милоша Обреновића,

Кѣза Сербскіи.

по повелѣнію нѣгового Кѣзѣмъ
скога височѣства

Сергеѣмъ Обреновићемъ.

Срѣпѣнскѣмъ Сѣвѣтъмъ.

Јованъ III. Обреновићемъ.

УСТАВЪ

КНЯЖЕСТВА СЕРБІЕ

1835

Срѣпѣнскѣмъ
Кѣзамъ
Сѣвѣтъмъ
Сѣвѣтъмъ
Сѣвѣтъмъ

Сѣвѣтъмъ
Сѣвѣтъмъ
Сѣвѣтъмъ
Сѣвѣтъмъ
Сѣвѣтъмъ

УОБЛИЧАВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ ДО 1918.

СРБИЈА У ДОБА ПРВОГ И ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА И ОСНИВАЊЕ ПРВИХ ИНСТИТУЦИЈА ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ ДО ДОНОШЕЊА СРЕТЕЊСКОГ УСТАВА

У времену од 1804. до 1813. године, успостављене су темељне институције српске државе. Иако је устанак доживео неуспех 1813. године, последице и резултати његовог избијања су били и више него драгоцени за каснији развој српске нововековне државности и коначано ослобађање Србије од турске власти. Србија је по први пут после вишевековног турског ропства успела да оствари своју тежњу за слободом, као и да у периоду до 1813. године, започне процес уставног развитака и успостави темељне институције државне власти. Као основне институције и највиши органи централне власти успостављени су: скупштина народних старешина, Врховни Вожд и Совјет, док су локалну власт вршили Кнезови и кметови, војни територијални органи, као и бројни царински и погранични органи. Као посебно значајан моменат треба нагласити и оснивање првих министарстава (попечитељства). Иако млада и територијално мала, Србија из периода I српског устанка је у сваком погледу била држава, са свим оним атрибутима и елементима који чине једну државност – суверена власт, територија, становништво, довољно разгранат систем централних и локалних органа

власти укључујући војску и полицију као носиоце апарата физичке силе.

Један од приоритетних задатака новоустановљене власти био је успостављање првих институција судског система у Србији. Избору првих судија приступило се већ на скупштини у Остружници, али нема довољно података који говоре о томе да ли су они били постављени у свим нахијама нити о томе да ли су и у којој мери заиста судили.¹ Према казивању проте Матије Ненадовића избор првих судија је био на скупштини Ваљевске нахије 5. маја 1804. године када су донета и прва правила о њиховом раду (пунктације). Оснивањем Правитељствујушћег Совјета 1805. године успостављен је уједно и највиши орган судске власти, а превиђена је била територијална подела на 12 нахија чији су представници чинили састав Совјета. Као првостепени судски органи у нахијама били су предвиђени магистрати. Значајна година која је означила прекретницу у организацији државне и судске власти Србије у периоду I устанка била је 1811. када је по први пут реформисан систем судске власти и то тако што су задржани сеоски судови и магистрати у појединим варошима док је као централни орган судске власти био успостављен Велики вилајетски суд у Београду. Након 1813. године када је турска власт поново у потпуности

¹ М. Поповић, *Судство у Кнежевини Србији (1838-1869)*, Београд, 2014, стр. 11.

успостављена судску власт одржавају магистрати који су уједно обављали и полицијску власт.²

Неуспех I српског устанка имао је за последицу не само губитак тешко стечене самосталности српске државе, већ и укидање њених институција. У времену које је следило, Србија је под влашћу Милоша Обреновића успела да у знатно повољнијим спољно-политичким околностима врати део самосталности и хатишерифом 1830. године крунише своју ослободилачку борбу коначним добијањем статуса аутономне кнежевине. Србија је постала вазална кнежевина под сувереном влашћу Турске, са формално признатим институцијама наследног Кнеза и Државног савета који су заједно вршили законодавну и извршну власт. Успех који је Милош Обреновић остварио поменутим хатишерифом био је у основи половичан, али у околностима у којима се Србија тог периода налазила заиста велики. Хатишериф из 1830. године је имао значај нове прекретнице у развоју нововековне српске државе и означио годину од које се развој српске државности и њених институција кретао узлазном линијом све до коначног добијања пуне независности 1878. године. Од 1830. године започиње у Србији и процес укидања феудалних односа, односно укидање бројних обавеза феудалног карактера (десетак и остали бројни феудални намети) што је означило почетак не само политичке већ и економске еманципације српске државе. Због свега тога, бројни историчари виде у 1830. години свршетак српске револуције, започете 1804. године са Карађорђем, настављене Хаџи-Продановом буном 1814. и II српским устанком 1815. године, и коначно завршене у поменутој години добијања аутономности.³

Период од 1815. до 1830. године може се сматрати временом поновног успостављања српске државности који је уједно означио устоличење апсолутног карактера владавине Милоша Обреновића као доминантног обележја српске политичке и друштвене сцене прве половине XIX

века. То је подразумевало и специфичну организацију судске власти која је у извесном смислу најављивала будућу институционалну независност, али у највећој мери била обележена Милошевом доминантном улогом посебно у највишим нивоима судског одлучивања.

Резултат недовољно развијене самосталности судске власти био је спајање и мешавина извршне и судске власти која је у том периоду била усресређена у рукама нахијских кнезова. Године 1820. Милош у Крагујевцу основа Суд народни Србски који ће након три године прерасти у Народни суд. Он је званично укинут Сретењским уставом, али је знатно раније, 1825. године, изгубио значајан део надлежности и утицаја обнављањем Совјета који преузима како управне тако и судске функције. Први нахијски суд у Србији установљен је у Пожаревцу 1821. године, да би убрзо они били основани и у осталим градовима у Србији – Чачку, Јагодини, Смедереву, Ваљеву и Шапцу, као и судови за поједине нахије – рудничку у Брусници, ћупријску у Свилајнцу и ужичко-соколску у Ужицу.

Сам поступак заштите права одвијао се кроз неколико инстанци. Парничари су најпре морали да се обрате свом кмету, па затим кнежевским старешинама, па тек онда, ако су и даље били незадовољни, магистратима. Први писани акт којим су се регулисала питања судских поступака *Насињавленије* из 1825. године, предвиђао је, између осталог, и решења која су се односила на положај притвореника, према којима су затвореници сносили све трошкове сопствене исхране у затворима. Према Едикту за чланове магистрата из 1828. године, пресуде магистрата биле су извршаване у канцеларији суда, у присуству писара.

СРЕТЕЊСКИ УСТАВ И ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ПЕРИОДУ ДО 1838. ГОДИНЕ

Доношењем хатишерифа 1830. године Милош Обреновић је крунисао своју спољно-политичку борбу за аутономност српске власти и добијање титуле наследног Кнеза Србије. Статус аутономне кнежевине је омогућавао Милошу релативно самостално уређење унутрашњих

2 Више о томе, Д. Јанковић, *Српска држава Првог устанка*, Нолит, Београд, 1984.

3 Више о томе, Љушић, Р., *Социјална револуција. Проблеми, у: Србија 19. века*, Војна књига, Београд, 1994., стр. 11.

односа у држави. Извесна ограничења која је хатишериф предвиђао по том питању, тицала су се обавезе конституисања Државног Савета и Народне скупштине. Оба тела, а нарочито Савет имала су за циљ ограничавање Милошеве владавине која је 1830-тих година доживљавала врхунац у свом деспотском карактеру. Конституисање Савета као олигархијског тела који је са Кнезом делио законодавну и извршну власт, чији су чланови уживали функције непокретног карактера, означио је почетак борбе за успостављање правног поретка у Србији, поштовања законитости и почетак њеног уставног конституисања. Заслугу са успостављање Савета историчари везују пре свега за Русију, која је тим путем желела да спречи Милошеву самовољу и прошири свој утицај помоћу тела у коме би били русофили. Међутим, многа питања уставног и државног уређења нису била хатишерифом довољно јасно разјашњена. Превише широким формулацијама није било прецизирано како изабрати саветнике, може ли се уз Савет створити и скупштина, као и могу ли саветници одговарати пред скупштином. Како истиче Поповић, хатишериф је дао одговор једино на ово последње питање и то одречно. Оно што је из превише уопштених и неодређених формулација хатишерифа сигурно било јасно јесте да је Порта оставила могућност за сужавање кнежевих овлашћења што је ипак представљало успех руске дипломатије.⁴

Упркос овој могућности, Милошу није било тешко да и у годинама након доношња хатишерифа влада апсолутистички. По природи склон деспотизму, сличном оном које је имао прилике да види код турских владара, Милош је кочио сваки процес који је за циљ имао ограничавање његове власти. Напредне идеје које су се захваљујући просветитељској делатности Доситеја Обрадовића и Димитрија Давидовића шириле у Србији тих година, имале су за главног противника управо Милошеву жељу и настојање за неограниченом владавином. Ове идеје најбоље изражавају уставни нацрти који су се појавили у Србији средином 1831. године. Документи позна-

тији као План Конституције и Устав садржали су многа модерна решења уставног и државног поретка. Примера ради, Устав је познавао Habeas Corpus, предвиђао начело законитости у кривичном праву, као и слободу штампе и забрану цензуре у Србији. Што се тиче организације власти, уставни нацрт је такође предвиђао низ напредних и модерних решења, попут начела поделе власти, разликовања законодавне и уставотворне власти, као и решења која су представљала најранији пример уобличавања министарске одговорности код нас.⁵

Сви покушаји уставног уобличавања Милошеве владавине завршили су неуспехом. Владара који је навикао на апсолутистичку владавину било је тешко натерати да мирним путем прихвати механизме и решења која су његову власт стављала под окриље правног поретка. Због тога, као пресудан моменат у процесу уставног развитака Србије могуће је посматрати један догађај који је због нерешеног уставног питања претио да прерасте у државни удар. У питању је тзв. Милетина буна која је избила јануара 1835. године. Избијање ове буне дело је заједничког подухвата народних старешина и самог народа. Покрет је био усмерен, пре свега, против Милошевог деспотизма и ка обезбеђењу права како народа тако и чиновника. Борба против Милоша, како истиче Слободан Јовановић, која је испрва значила борбу против јединствене кнежевске власти, па онда борбу против административног централизма, добила је у Милетиној буни значај боре за устав или, тачније речено, за правни поредак.⁶ Основни захтеви побуњеника су били усмерени ка установљењу Народног совјета и јаснијем дефинисању његовог положаја у односу на Кнеза, обезбеђење личне и имовинске сигурности грађана и умањење пореза у мери у којој је то могуће. Иза ових захтева се крио, међутим, основни циљ побуне. То је било сазивање Народне скупштине на којој је требало донети први српски устав који је требало да ограничи Милошев деспотизам. Одлуку о томе Милош је одлагао

⁵ Исто, стр. 26-33.

⁶ Јовановић, С., *Милош и његови противници*, у: *Из историје и књижевности*, Сабрана дела, том II, БИГЗ, Београд, 1991, стр. 65.

⁴ Д. Поповић, *Прајочешак српскога парламентаризма*, Правни факултет, Београд, 1996. стр. 19.

у временима пре избијања буне, међутим избијање буне је дефинитивно решило његову дилему. Велика народна скупштина била је сазвана у Крагујевцу 2. фебруара (Сретење) 1835. године.

Творцем уставног акта који је усвојен на скупштини сматра се Димитрије Давидовић. Давидовић је био човек напредних, либералних схватања. Уз помоћ својих новина које су почетком 1834. године почеле да излазе у Србији, он је у значајној мери допринео ширењу либералних идеја које су се, између осталог, односиле и на организацију власти. Према мишљењу многих, Србија је Сретењским уставом добила један савремен и по много чему напредан уставан акт који је Србију, у области уставних питања, сврставао у ред европских држава дог доба. Упркос томе што је примена Сретењског устава била обустављена непуних месец и по дана након његовог доношења, овај акт има посебан значај за развитак српске уставности и парламентаризма.

Устав је извршио поделу власти на законодавну, извршну и судску. Средишњи органи власти били су Књаз, Државни Савет и Народна скупштина. Власт Књаза је уставом била ограничена како у законодавној тако и у извршној власти. Законодавну власт Књаз је вршио заједно са Државним саветом, с којим је делио право доношења закона, док је законодавна иницијатива припадала Државном савету. Међутим, у самом доношењу закона њихова позиција је била равноправна. Наиме, ни један закон није могао бити донет уколико га не потврди Књаз. Одредба члана 13. дозвољавала је Књазу да се изјасни о предлогу закона Савета у року од 20 дана, али пошто је рок могао бити продужен, Књазу је фактички остављена могућност да неограничено одуговлачи са давањем сагласности и, самим тим, доношењем закона. Члан 14. додатно разрађује право одбијања закона од стране Књаза: „Књаз има право не одобрити сваког закона и уредбе одма, како му ји поднесе државни Совјет први и други пут. Но почим му је поднесе и трећи пут с новим и исцрпљеним доказатељствима, која не иду на пагубу народа или против устава државнога, онда ји Књаз одобрав; у противном случају пак не одобрава ји.“ У нашој литератури овај члан је изазвао доста питања и полемике, пре

свега, око тога да ли је њиме дато право суспензивног или апсолутног вета Књазу.⁷ Оно што је неоспорно, јесте да је чланом 13. и чланом 14. Књаз добио значајна овлашћења у вршењу законодавне власти, што је његов положај у вршењу законодавне власти чинило равноправним у односу на Државни савет.

Књаз је делио и извршну власт са Совјетом. Сходно члановим 6. и 57. Устава Државни совјет су сачињавали председник, шест министара (попечитеља), неодређени број државних совјетника и главни секретар. Министри су могли да буду бирани само из редова чланова Совјета. Поред ове чињенице, позицију министара је чинило снажном и то што су они могли да буду изабрани само по предлогу самог Совјета и што је њихова функција била непокретна (што произлази из чињенице да је до њихове смене могло да дође само уколико би се пред самим Совјетом доказала њихова кривица). Осим тога, оваква позиција совјета је произлазила и из чланова 46. и 47., који су прогласили начело по коме је управо Државни совјет чувар законитости и уставности у Србији.⁸

Што се тиче Народне скупштине, Устав је предвиђао да њу чине сто чланова изабраних од стране народа и сазивала би се једном годишње. Скупштина није имала законодавну власт, али јој је зато дато буџетско право. Сходно Уставу, ово право је значило: 1) да никакав закон о расподели данка на народ за једну годину не може се издати без одобрења Народне скупштине; 2) сваки данак одређује се само за годину дана; 3) управа државних финансија била је дужна поднети Народној скупштини рачун о расходима и приходима, дакле, завршни рачун; 4) задужење државе се не може извршити без одобрења

7 Од старијих аутора, став да је чланом 14. дато право суспензивног вета деле Слободан Јовановић и Јаша Продановић, док у новијих Љубица Кандић. Средње решење по коме је Књазово право могло да прерасте из суспензивног у апсолутно деле Ратко Марковић и Миодраг Јовичић, док Драган Денковић и Драгољуб Поповић су изричито да се чланом 14. даје у основи правно коначног, односно апсолутног вета. Види шире, исто, стр. 90.

8 Поповић, М., *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Политика, Београд, 1939., стр. 17.

скупштине.⁹ Осим буџетског права, Народна скупштина није имала нека друга значајнија овлашћења. Додуше, устав је предвиђао и извесна решења која су најављивала почетак парламентарне контроле управе. Буџетско право је свакако једно од њих с обзиром да право изгласавања буџета представља и данас значајан облик утицаја законодавне власти на извршну. Осим тога, Скупштина је пред Књазом могла да оптужи совјетнике за кршење Устава или права грађана. У случају утврђивања кривице, Књаз је могао да смени министра који би, додоуше, остао чланом Државног совјета. Иако је формално право расправљања сукоба између три врховна органа власти припадало Књазу, Скупштина је могла захваљујући буџетском праву да оствари значајан утицај и да постане важним чиниоцем политичкох и правног живота Србије.

Нарочиту вредност Сретењског Устава представљају одредбе о људским правима и слободама. Овим питањима се бавила 11 глава Устава под називом „Општенародна права Србина“. Одредбе су гарантовале једнакост пред законом, слободу кретања и рада, да нико не може да буде кажњен од ненадлежног суда и ако казна законом није предвиђена. Устав је предвиђао и да се нико не може држати у притвору дуже од три дана а да му се не саопшти због чега је ухапшен и да се не узме на испит.¹⁰

Сретењским уставом је по први пут у Србији проглашено начело независности судства. У члану 80. Устава стајало је да „судија не зависи у изрицању своје пресуде ни од кога у Србији до законика српског; никаква ни већа ни мања власт у Србији нема права одвратити га од тога или заповедати му да другојачије суди него што му закони прописују“.¹¹ Устав је предвиђао тростепену структуру судске власти подељну на: окружне судове у првом степену, Апелациони суд у другом и Совјет као највиши, трећестепени судски орган (чл. 78).

Први српски устав био јекратког века тако да су таква судбину делила и она начела и вредности које је овај

устав предвиђао. Његова суспензија је дело изузетно снажног дипломатског притиска и утицаја Порте и Русије због чега је Милош био принуђен да после нешто више од месец дана обустави примену овог акта. Став и једне и друге светске силе био је да тако важно питање као уставна организација власти не може да буде само српска ствар, с обзиром да би то онда значило својеврсну потврду самосталности и независности српских власти. Порта се с овим није могла сложити, а нарочито са чињеницом да вазална кнежевина попут Србије, без знања и одобрења Турске, доноси такав један акт, установљава министарство иностраних дела и афирмише идеје људских права и слобода. Због тога су у разговорима које је српски посланик Михаило Герман имао са турским и руским властима сасвим јасно истакнути ставови Турске и Русије о недопустивости једног таквог акта и неопходности да се што пре обустави његова примена.¹²

Обуставом Сретењског устава уставно питање је поново избило у први план. Значај овог питања произлази је не само из неопходности да се донесе највиши акт о државном устројству Србије, већ и из потребе да се Милошева власт ограничи. Покушавајући да уставно питање и, самим тим, ограничавање своје власти не препусти у потпуности страним чиниоцима, Милош је веома брзо по обустави Сретењског устава покренуо иницијативу за израду нових уставних нацрта. У том циљу је већ априла 1835. године била образована шесточлана комисија за израду новог устава. Комисија је убрзо издала нацрт устава, познатији као Кнежев нацрт. О конкретности садржине овог нацрта се не зна пуно. Оно што је утврђено јесте да је текст овог нацрта био краћи од текста Сретењског устава, са сличним распоредом материје и са повећаним бројем одредаба о Књазу чија је позиција у односу на остале органе изгледа била знатно јача него што је то предвиђао

12 О разговорима које је Михаило Герман имао са Мехмед-Хакиф ефендијом и руским послаником у Цариграду Бутењевим, описао је у нашој литератури Михаило Гавриловић и то на основу Германовог извештаја Милошу. Како нас Гавриловић обавештава, Герман је имао врло енергичне и, у најмању руку, непријатне разговоре са турским и руским представницима. Види, Гавриловић, М., *Суспендовање првог српског устава*, Из нове српске историје, Београд 1926.

9 Исто, стр. 18.

10 Исто, стр. 19.

11 Устав Кнежевине Србије-Сретенски устав, доступно на адреси: www.projuris.org

први српски устав.¹³ Осим Кнежевог, била су израђена још два уставна нацрта која се приписују члановима кнежеве комисије – Стефану Радичевићу и Јакову Живановићу. Интересантно је да су оба нацрта настала готово у исто време кад и Кнежев, тако да су представљала алтернативна решења оном које је дала званична Милошева комисија. Оно што је са становишта проблематике нашег истраживања нарочито битно истаћи, јесу решења о министарској одговорности која су била садржана у Радичевићевом нацрту. Министарска одговорност је начелно била предвиђена у шестој глави нацрта у којој се каже да су попечитељи одговорни „за сваки акт правленија који су противупотписали“, затим за „неизвршеније закона и уредби“, као и за сваки „акт Попечитељства, притиву безбедности државе и противу Устава, или који би вређао интересе јавне или приватне“. Радичевић затим прописује поступак остваривања министарске одговорности који предвиђа да министра оптужује Совјет у случају повреде Устава или закона, да се тим поводом образује комисија састављена од чланова апелационог Суда. Уколико након увида у извештај комисије, Совјет подигне оптужбу против министра, даје се предлог Књазу за његово разрешење а поступак утврђивања његове одговорности и висине казне се преноси на Касациони суд.¹⁴ Дакле, у случају утврђивања кривице министар се разрешава дужности, а у читавом поступку учествује и судски орган што је представљало зачетак идеје о судској контроли извршне власти.

Упркос тежњи слободомуних људи да путем напредних идеја и решења која су садржали Сретењски устав и каснији уставни нацрти успоставе правни поредак у Србији, коначно решење уставног питања су ипак дали Турска и Русија. О разлозима њиховог мешања смо већ нешто говорили. Најкраће речено, када је у питању Турска, основни мотив њиховог уплива био је у жељи да се сачува и потврди правна и политичка супрематија Порте, односно да се

спречи свака манифестација државности и независности Србије, нарочито у вршењу уставотворне власти. С друге стране, Русија је као основни разлог противљењу Сретењском уставу и његовим идејама (као и каснији нацртима), видела у тежњи да се спречи Милошев апсолутизам (у чему је имала подршку и народа и народних старешина) али на начин који би омогућио њен уплив и утицај у политички живот Србије. Уставним актом из 1838. године, ове тежње су се и потврдиле. Србија је добила нови устав, октроисан од стране Турске. Решења која је он садржавао су била решења која су одговарала и Турској и Русији, али и многим српским старешинама који су захваљујући готово неприкосновеном статусу Државног савета уживали позицију која је била знатно јача у односу на позицију коју су имали према Сретењском уставу. Решења која је овај акт садржао по питању извршне и законодавне власти створила су услове за олигархијску владавину Савета и његову политичку доминацију у периоду од скоро две деценије након доношења Турског устава.

ТУРСКИ УСТАВ И ПЕРИОД УСТАВОБРАНИТЕЉСКЕ ВЛАДЕ (1838-1858)

Преговори о новом српском уставу трајали су све до 1838. године, када је Порта издала акт (у виду хатишерифа) о организацији управе у аутономној провинцији Србији, познатији као Турски устав. Акт је донет на предлог Енглеске, док су у његовој изради учествовали представници Турске и Русије, укључујући и српску делегацију. Сама израда акта била је отежана великим разликама у ставовима учесника тако да је његово коначно доношење резултат великог компромиса на који су морали да пристану не само Кнез, већ и Русија и Турска.¹⁵ У сваком случају, доношење овог устава била је потврда неопходности

13 Љушић, Р., *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд, 1986., стр. 150 и даље

14 Поповић, Д., *Прайочешак српскога парламентаризма*, стр. 112.

15 Тако су избачени многи предлози које су садржавали нацрти настали у току израде коначног текста Устава. Примера ради, избачени су кнежеви предлози о броју саветника, грбу и застави, турски о војводствима и градској територији, турски и кнежев о Скупштини. Кнез је ипак успео да сачува наследство свог достојанства које је спорила Русија. Види, Љушић, Р., *О Уставу од 1838.*, у: *Србија 19. века*, стр. 225.

доношења највишег правног акта унутрашње организације српске кнежевине, чега су постали свесни не само Кнез и његова политичка опозиција у земљи, већ и велике силе попут Русије и Турске. Његовим доношењем нанет је тежак ударац Милошевом апсолутизму што је уједно представљало победу руске дипломатије и кнежеве политичке опозиције. Осим тога, његов значај се огледа и у томе што је овим уставом коначно започета изградња модерне државне управе, која се за време Милошеве апсолутне владавине није могла успоставити. Раздваја се извршна и судска власт, централна управа се дели на више министарстава, доносе се писани закони који гарантују личну имовину грађана и успостављају полако услови за афирмацију идеје законитости. Положај чиновника се такође из темеља мења. Од личних слугу Кнеза Милоша чији статус, плата, унапређење и пензија зависе искључиво од његове воље, они постају државни чиновници и органи чији је положај стриктно утврђен законом.¹⁶ Што је нарочито значајно, Турским уставом је по први пут озбиљно ограничена не само законодавна, већ и извршна власт Кнеза Милоша, и то у тој мери да се он, не могавши да поврати свој пређашњи утицај, убрзо повукао са функције и власт препустио свом сину Милану.

Разлози за Милошеву абдикацију постају сасвим јасни уколико се погледају конкретна решења уставног положаја највиших органа власти према Турском уставу. Устав је предвиђао два највиша органа државне власти – Кнеза и Државни савет. Постојање Народне скупштине није било предвиђено. Додуше, изостављање Народне скупштине из текста устава није било тумачено као њено укидање, на шта су указивале и тврдње и турских (Нури-ефендија) и руских представника власти (Бутењев). Захваљујући томе, 30. марта 1839. године издат је указ о Народној скупштини, који је прописивао право њеног сазивања „по старом обичају, кад ког потреба ове признана буде“. На основу тога се може закључити да сазив скупштине није био оба-

везан, али ни забрањиван.¹⁷ У сваком случају, политичка улога и утицај Народне скупштине су били занемарљиви имајући у виду, нарочито, овлашћења и надлежности остала два органа државне власти. Оно по чему је Турски устав био и остао препознатљив јесу решења уставног положаја Државног савета.

Државни савет је имао 17 чланова које је постављао Кнез али под условом да се ради о људима који уживају популарност како код њега тако још више и код народа (члан 8). Саветници су требало да буду још и старији од 35 година и да уживају одређене непокретности. Рестрикције у погледу избора саветника појачане су још више у Закону о устројству државног савета (централне државне управе), донетом 1839. године, у коме је предвиђено било да Кнез не може бирати за саветнике никог другог до оне које му предложи сам Савет. Закон је наиме допунио уставне одредбе о избору саветника и то на начин који не само што је положај Савета учинио још јачим у односу на положај Кнеза, већ и у супротности са самим уставом који није предвиђао било какву обавезу Кнеза да бира са списка оних лица која му Савет предложи. Ова противречност између Устава и саветског устројства даће повода каснијим сукобима који обележавају период све до династичког преврата 1858. године.¹⁸ Осим тога, једном постављени саветници могли су да буду смењени само након врло компликоване процедуре утврђивања њихове кривичне одговорности. Слично Сретењском уставу, Турски устав је предвиђао непокретност државних саветника, али за разлику од њега унео једно ново решење које је омогућавало мешање Турске у унутрашње питања Србије. Радило се наиме о обавези да се кривична одговорност саветника докаже и судски осуди, али и потврди и од стране Порте (члан 17). Ово је уједно и једна од основних разлика између устава из 1835. и 1838. године, која је представљала и додатну, законску потврду политичке и правне несамосталности кнежевине Србије.

¹⁷ Љушић, Р., *О уставу од 1838. године*, у: *Србија 19. века*, стр. 226.

¹⁸ О сукобима између Кнеза и савета у овом периоду види: Јовановић, С., *Уставобраништво и њихова влада*, Сабрана дела, том 3, БИГЗ, Београд, стр. 136-157.

¹⁶ Јовановић, С., *Наше уставно мишљење у XIX веку*, у: *Политичке и правне расправе*, Сабрана дела, том 2, БИГЗ, Београд, 1990., стр. 20.

Што се тиче законодавне и извршне власти, оне су биле подељене између Кнеза и Савета. Искључиво право законодавне иницијативе било је дато Савету, али је Кнезу зато била остављена могућност улагања апсолутног вета што је њихов утицај у вршењу законодавне власти чинило у основи уравнотеженим. Без права предлагања закона, Кнез је могао само да представи потребу доношења закона и у том циљу иницира оснивање комисије која би затим израдила нацрт и предложила Савету његово доношење. Законодавна позиција Савета била је ојачана и његовим буџетским правом и правом његове контроле која је била одузета министарству финансија и дата Савету. Док је у законодавству и била успостављена каква-таква равнотежа између Кнеза и Савета, у извршној власти овај однос је био предвиђен на штету Кнеза, а у корист Савета. Примат Савета у вршењу извршне власти није произлазио толико из уставних одреби колико из касније донетог Закона о устројству централне управе. Већ смо навели нека решења која су ишла у прилог доминацији Савета. Треба наравно поменути и оно по коме се избор министара на чијем челу је био Кнез, могао да се врши само међу оним људима који су уједно били и чланови Савета. И по овом питању је постојала неусклађеност између Устава и Закона о устројству централне државне управе. Из члана 4. и 5. Устава произлазило је да право постављања министара припада Кнезу, а из члана 16. да они заседају у Савету. Како истиче Јовановић, ово свакако није значило да они морају да буду и бирани из редова саветника. Насупрот овим одредбама, Закон о устројству централне државне управе је прописивао да се за министре морају узимати саветници, као и да се у случају престанка њихове министарске функције они враћају на своју претходну функцију у Савету. Дакле, по Уставу Кнез је требало да буде шеф извршне власти, да поставља министре по свом избору и руководи њима, док је Савет требало да буде надзорно тело које ће да контролише рад владе, њено поступање у складу са законом и буџетским приходима. Супротно томе, Савет је сходно поменутом закону добио и извршну власт, с обзиром да влада није била ништа друго него тело састављено од чланова Државног савета. Од административних функција Савет је имао право

да одређује каква ће административна звања и с коликом платом постојати, право уређења централне управе и обележавање надлежности појединих министарстава и решавање сукоба надлежности међу њима. Савет је водио надзор над министрима и имао право према Уставу да тражи годишње извештаје о њиховом раду, да прегледа њихове рачуне, а предвиђено је било и да министри одговарају за свој рад пред Саветом.¹⁹ Као што се може видети идеја уставотвораца била је да у позицији Савета обезбеди један орган који би у законодавној власти представљао равнотежу Кнезу, док би у извршној власти имао право и могућност његове ефикасне контроле и надзора.

Међутим, решење по коме су министри могли да буду бирани само међу саветницима, као и поменута решења о непокретности саветника и утврђивању разлога за њихово разрешење, довели су до ситуације да је Савет врло брзо постао олигархиско тело чији положај и утицај нису зависили нити од воље Кнеза нити од воље народа. Потпуно заштићени и са великим законским овлашћењима у законодавној и извршној власти, саветници су презели готово сву власт у држави, а да при томе није постојала реална могућност да је изгубе. Осим тога, механизам контроле који је требало да функционише на релацији Савет – влада (укључујући и Кнеза, наравно) није могао бити ни најмање ефикасан с обзиром на поменуто чињеницу да је влада била састављена од министара који су долазили из самог Савета.

Када је реч о судској власти, она је као и према претходном уставу била конституисана као независна и од извршне власти одвојена власт. Додуше, начело судске независности је било предвиђено доста скромније него у Сретењском уставу. Тако Устав из 1838. у члану 44. прописује норму која се може протумачити као начело судске независности речима да „никакав чиновник Књажества, грађански или војени, виши или нижи, не може мешати се у дјела предпоменута три Суда, но они само могу бити позвани за извршеније њини пресуда“.

Устав је установио три врсте судова. На најнижем нивоу постојали су сеоски, тзв. примирителни судови који

¹⁹ Исто, стр. 124.

су били састављени од председника и два члана и њихова надлежност се односила на случајеве за које је била предвиђена казна до 100 гроша и казна затвора до три дана односно 10 удараца штапом.

У сваком од 17 округа колико је Устав предвиђао, уставовљен је по један окружни суд, као суд првог степена, састављен од председника, три члана и писара. Надлежност окружних судова се простирала на кривична дела и грађанске и трговачке парнице. На пресуде ових судова странке су имале право да у року од 8 дана обрете Апелационом суду, а уколико то не учине у овом року пресуда се сматрала коначном.

Устав је предвиђао Апелациони суд као највишу судску инстанцу. Његова надлежност се односила на преиспитивање првостепених пресуда окружних судова без могућности укидања. Чинили су га председник и четири члана старија од 35 година.

Устав је предвиђао сталност судске функције, немогућност да судије буду отпуштене или пензионисане без њиховог пристанка. Судијама није била загарантована непокретност, а били су предвиђени и извесни услови за избор судија који су се превасходно односили на спрску националну припадности и на године, па тако се за судију првостепеног суда није могао бирати неко ко је млађи од 30 година, док се за судију Апелационог суда захтевало 35 година. Седиште Апелационог суда је кнежевим решењем од 9. јула 1941. године премештено из Крагујевца у Београд.

Чињеница да је Устав из 1838. са 21 чланом регулисао питање судске власти довољно говори о значају који је придаван судској власти у Србији тог доба, мада је велики број уставних чланова о судској власти резултат чињенице да није било законских аката који су ову материју детаљно регулисали. Тако је у периоду непосредно након доношења Устава из 1838. године судски систем почивао примарно на уставним одредбама, да би убрзо ова материја била додатно и детаљније регулисана бројним законским и подзаконским актима.

Врло активна и динамична законодавна активност била је својствена нарочито у периоду уставобранитељског режима који је у Србији, након бурних дешавања

и смене владајућих династија, био успостављен све до 1858. године. Тој смени претходила су бурна друштвена и политичка дешавања која су највећим делом била везана за доста замршен и нејасан однос између Кнеза и Савета. Овај однос је био подложен различитим тумачењима и довео је до бројних сукоба између ова два државна органа и додатно нагласио поделу српског друштва.

Тенденција поделе између Кнеза и народних старешина, била је присутна још од почетка борби за успостављање српске државности. Турским уставом она доживљава врхунац. На једној страни се налази Кнез са својим присталицама, а на другој народне старешине окупљене у Савету као олигархијском телу. Основна тежња да се апсолутна власт Милошева ограничини једним телом састављеним од највиђенијих представника народа била је у потпуности остварена Турским уставом и Законом о устројству централне управе. Увидевши да је Турски устав његов лични пораз, Милош је покушао да уз помоћ војске сруши нови устав и ствар врати у пређашње стање. Када му то није успело повлачи се са власти у корист свог сина Милана 1839. године, који убрзо умире, а на власт долази Михаило. Период Обреновићевске Србије се ближио крају. До њега коначно долази 1842. године, када под вођством једног од најватренијих противника Обреновића и уједно једног од најзначајнијих политичара тога доба Томе Вућића Перишића долази до оружане побуне, збацивања с престола Михаила Обреновића и проглашења новог Кнеза Александра Карађорђевића. Од те године почиње и период пуне владавине Савета, познатији у историји Србије као период уставобранитеља.

Појам уставобранитељи се везује за оне личности које су као политичка опозиција Милоша Обреновића успели да издејствују устав из 1838. године, учествовали у обарању Кнеза Милоша и Михаила, као и у довођењу на власт Александра Карађорђевића и управљали Србијом све до Светоандрејске скупштине 1858. године. Најзначајнији међу њима су били већ поменути Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић, Стојан и Алекса Симићи, Хаџи Милутин Гарашанин и његов син Илија Гарашанин. За период владавине уставобранитеља се везују бројни позитивни, али и негативни резултати.

Уклањање Милоша, а затим и Михаила Обреновића означило је крај једног периода апсолутистичке владавине, у коме не смо што нису могле да буду успостављене темељне институције државног поретка, већ ни политичка и правна сигурност грађана. Као нарочито озбиљан проблем се јављао управо правна несигурност грађана, која се често манифестовала у могућности Кнеза Милоша да без икаквих ограничења и последица лиши неког имања, па чак и живота. Непостојање писаних закона, лична и имовинска несигурност грађана, била је један од основних мотива сарадње српских великодостојника и сељаштва, нарочито ових последњих који су са уставобранитељским режимом добили правну сигурност. Из угла српског сељаштва, уставобранитељско позивање на уставе и законе значило је какво-такво обезбеђење њихове личне и имовинске сигурности. Поред сељака, уставобранитељи су ишли ка томе да придобију што већи број чиновника и трговаца истичући, слично као и код сељаштва, потребу регулисања оних питања која су се њих највише тичала. Прве су опомињали на велику несигурност њиховог положаја изазвану примањем у државну службу све већег броја страних чиновника, док су трговце опомињали на одговорност Кнеза и владе за опадање вредности дуката и погоршање њиховог трговачког пословања.²⁰ Иако су многи аргументи против кнежеве власти истица ни од стране уставобранитеља, коришћени у демагошке сврхе с основним циљем доласка на власт, већина њих су у основи били сасвим исправни и указивали на оно што је се убрзо показало као једини пут политичких и правних реформи Србије. Како истиче Слободан Јовановић, историјски значај уставобранитељског режима огледа се управо у томе што с тим режимом настаје код нас стварање установа, настају први почеци детаљне државне организације, настаје први судски и административни апарат и прве просветне установе.²¹ Уставобранитељи су,

речју, дали одлучујући допринос у правном и институционалном конституисању српске државе.

Доказ томе су бројни закони који су донети под њиховим утицајем како пре формалног ступања на власт тако и за време њихове владавине. Међу најзначајнијим треба, свакако, поменути Закон о устројству државног савета (1839), Закон о устројству окружних начелстава (1839), Закон о устројству општина (1839), Грађански законик (1844), Закон о устројству главне контроле државне (1844), Закон о устројству окружних судова (1840), Казнателни законик за полицијске преступке (1850), као и бројни подзаконски акти којима је детаљније регулисана поменута законска материја, попут: Уредба о постављењу чиновника и њиховим дужностима (1842), Уредба о томе како ће полицијске власти са полицијским преступницима поступати, познатија као тзв. полицијска уредба (1850) и други. На основу утавних одредби, закона и подзаконских аката установљен је разгранат систем управне власти и судова, као и полицијских органа власти и осталих институција државног система.

Упркос овим манама управног и судског апарата, уставобранитељи су ипак успели да успоставе колико-толико стабилан државни апарат и уреде односе у управној и судској грани власти на много ефикаснији и законски утемељенији начин него што је то био случај у периоду владавине Милоша и Михаила Обреновића. То је период богате законодавне активности, детаљнијег регулисања бројних питања државне организације, укључујући и судску власт. Може се рећи да је физиономија судске власти у основним цртама дефинисана управо у овом периоду. Две године након доношења Устава донета је Уредба о устројству окружних судова (1840) којом су детаљније регулисана питања која су Уставом већ била обухваћена (структура и надлежност судова). Окружни суд је тако био надлежан за тежа кривична дела попут: убиства, абортуса, нарушавање општег мира и поретка, злоупотреба власти, паљевина, крађа, отимање, пљачка, силовање, отмица, блуд, двоженство и друга слична дела (чл. 9). Састав суда су чинили председник и три члана, док је истрага била дата у надлежност среског старешене или окружног начелника. Уредба је давала и одређене гаран-

20 Страњаковић, Д., *Пад уставобранитеља и Светоандрејска скијштина 1858. године*, у: *Прилози за националну историју државе и права у 19. и 20. веку*, друга књига, Институт за политичке студије, Београд, 1996. стр. 81.

21 Јовановић, С., *Уставобранитељи и њихова влада*, стр. 29.

ције притвореницима, па је тако била забрањена тортура при саслушању.

Врло брзо, долази до оснивања Касационог суда 9. јула 1846. године. До тада највиша судска инстанца оличена у институцији Апелационог суда и формално је добила контролора законитости у институцији Касационог суда који је имао право да потврди, преиначи али и укине одлуке Апелационог суда, мада је према мишљењу многих аутора стварна контрола и даље била у рукама Кнеза. Иако основан 1846. године, Касациони суд је успостављен тек 1858, да би две године касније био укинут, чиме је Апелациони суд формално постао највиша судска инстанца.

Поред несумњивог доприноса успостављању државног система и законитости, период уставобранитељске владавине је, несумњиво, остао забележен и као период изузетно велике политичке нестабилности изазване озбиљним и бројним сукобима између највиших државних органа – Државног савета и Кнеза. Поред своје лоше стране, ови сукоби су, условно речено, имали и једну позитивну. Она се огледа у успостављању какве-такве равномерности у расподели политичке моћи и утицаја између Кнеза и Савета. Захваљујући подједнаким уставним овлашћењима (видели смо да је позиција Савета донекле била јача) као и сукобу њихових политичких интереса, ова два органа су уједно била надзорна и контролна тела једно другом. То се може видети и на претходно изнетом примеру, када је после великог притиска Савета Кнез морао да попусти и свог штићеника ипак преда суду. Показало се да је ефикасну контролу над радом владе и Кнеза могао да има једино Савет, као тело у коме је седела кнежева политичка опозиција.

Сам почетак сукоба се везује за време после доношења Турског устава, а кулминација за смену Михаила Обреновића 1842. године. У личности Александра Карађорђевића, вође уставобранитељског режима окупљене у Државном савету су имале много слабијег противника те су захваљујући томе успели да сачувају доста дуго свој политички утицај и доминацију у земљи. Период релативно стабилне сарадње између Кнеза и Савета трајао је све до 1855. године, када се наново поставило питање неслагласности Устава и устројства Савета. Постављање

овог питања уследило је са седам година закашњења, након догађаја који је представљао његов директни подстрек. Радило се о самоиницијативном постављењу председника Савета од стране Кнеза 1848. године, када је на његово чело постављен Стефан Стефановић Тенка. Спор је настао због недовољне јасноће Устава око тога да ли личност која се из редова саветника поставља за председника мора да ужива поверење осталих саветника, слично као што такво поверење и сагласност мора да постоје и приликом избора било којег члана Савета. Тако је после дужег временског перида, проблем устројства Савета, уставних овлашћења Кнеза и самог односа Кнез-савет, поново избио у први план, овог пута на начин који је Србију увео у период озбиљних политичких криза и сукоба. Догађај који је сукоб Кнеза и Савета довео до усијања била је завера против Кнеза 1857. године, на чијем челу је био, на споран начин постављен председник, Стефан Стефановић Тенка. Тенкина завера је откривена, а на решавању проблема насталих поводом тога била је укључена и Порта, која шаље свог изасланика Етем-пашу да реши сукоб. Његова мисија је завршена успешно, измирењем Кнеза и Савета, на чије чело је постављен Тома Вучић Перишићдок Илија Гарашанин добија место министра унутрашњих дела. Тенкина завера је осим политичке нестабилности довела и до позиције која је Савет учинила ипак победником у поменутом сукобу. То се нарочито може рећи уколико се имају на уму законске промене устројства Савета које су убрзо уследиле. Новим Законом о устројству Државног савета (1858) потпуно је потврђена његова свемоћ у односу на Кнеза. Кнезу је најпре одузето апсолутно право одбијања законодавног предлога. Кнез је могао највише два пута да одбије усвајање неког закона, али уколико би предлог и трећи пут био усвојен од стране Савета, он би тиме и дефинитивно постао закон.

Закон је нарочиту пажњу посветио утврђивању кривичне и министарске одговорности саветника. Када је реч о кривичној одговорности она је значајно ограничена, с обзиром да саветници нису могли кривично одговарати без претходно добијеног одобрења Савета. Саветницима је судио Касациони суд. Против његове одлуке могла је се уложити жалба о којој је одлучивао Савет. На овај на-

чин Савет је узео учешћа и у вршењу судске власти што је са становишта устава, била још једна од спорних надлежности. Закон је садржао одредбе који су на несумњив начин утврђивале и министарску одговорност. Оптужбу је подизао сам Савет, а поступак је био двостепен. У првом степену, одлучивао је Апелациони суд, док је одлуку по жалби доносио Касациони суд, у другом и последњем степену. Поред поменутих видова утврђивања правне и политичке одговорности министара, била је предвиђена и могућност да Савет даје опомене појединим министрима, што је по намери законодавца требало да представља средство којим ће Савет утицати на подношење оставке министра чијим радом не би био задовољан.

Доношењем овог Закона о устројству Државног савета формално је завршено измирење Кнеза и Савета и то на штету првог, а у корист другог. Међутим, међусобне борбе највиших одгана власти ослабиле су и сам режим у оквиру којег су се одвијале. Нове околности су наметала нова решења, а једно од њих је била и Народна скупштина. Као што смо истакли, Турски устав није предвиђао њено постојање, већ је накнадним актом Порта дозволила њено сазивање. Политички утицај Народне скупштине је био у потпуности занемарљив за све време владавине уставобранитеља. По завршетку сукоба са Кнезом, двојица најутицајнијих вођа уставобранитељског режима - Гарашанин и Вучић, видели су у њој новог савезника у борби против Кнеза. Сазивање Народне скупштине имало је у позадини тежњу Вућића и Гарашанина да се тим путем свргне Александар Карађорђевић и изврши династичка смена. Поред њих, за сазивање Народне скупштине биле су још две групације – присталице Обреновића и млада либерална интилигенција. Са образовањем стеченим у иностранству и заносом идеја револуције 1848. године, млад нараштај либералне интелигенције је био главни заговорник идеје народне суверености и народног представништва.

Захтеви за Народном скупштином уродили су плодом. Државни савет доноси, а Кнез потврђује Закон о народној скупштини, 28. октобра 1858. године. Сазвана 30. новембра на св. Андреју, ова скупштина је прекора-

чила своје надлежности²² и извршила династичку смену, доводећи на власт по други пут Милоша Обреновића. Пад Александра Карађорђевића означио је крај не само владавине његове династије, већ и крај владавине и политичког утицаја уставобранитељског режима. Пад и једних и других била је, како истиче Слободан Јовановић, историјска нужност с обзиром да су константни сукоби између Кнеза и Савета створили временом потребу за јединством сувише подељене власти. Александар Карађорђевић је морао пасти јер није био владалац кога је ново време тражило и који је имао да изврши у својој личности усресређивање власти, док су уставобранитељи пали јер се саветска олигархија коју су представљали није могла помирити и сложити с јаким владоцем.²³

ДРУГА ВЛАДАВИНА МИЛОША И МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА 1858-1869.

Долазак Милоша Обреновића на власт и његова краткотрајна владавина није донела битније промене у структури државне власти и самом начину вођења државе. Остарели Кнез више није имао ни енергије ни воље за реформом државе. Милош је успео да покрене неке реформе у друштву, али с правим реформама је започео тек по доласку на власт Михаила Обреновића. Оне су обухватиле готово све кључне сегменте државне управе, администрације, чиновничког апарата, као и казног система. Донето је неколико кључних, системских закона од којих треба поменути: Кривични законик (1860), Трговачки законик (1869), Закон о Државном савету (1861), Закон о Народној скупштини (1861), Закон о устројству централне државне управе (1862), Закон о чиновницима грађанског реда (1864), Законик о поступку судском у грађанским парницама, (1865), Законик о кривичном

22 Треба још једном нагласити да према ондашњем праву, скупштина није ни била законодавно тело, нити је на било који начин могла да утиче на доношење закона. У периоду од 1839-1858. године, она је била сазвана свега једанпут, не рачунајући сазив са формално проглашење Александра Карађорђевића за Кнеза.

23 Јовановић, С., *Уставобранитељи и њихова влада*, 261.

судском поступку (1865) и Закон о устројству судова окружних, апелационог и касационог (1865).

Ови закони су представљали окосницу свеобухватне реформе државне управе и начела на којима је она почивала. Закон о Државном савету полази до тога да су саветници чиновници највишег реда, али ипак само чиновници, те да не треба да уживају никакве посебне привилегије. Сходно Закону, саветнике бира и поставља Кнез, укида се непокретност њихове функције тиме што се одлука о њиховом пензионисању ставља у надлежност самог Кнеза, а уводи се и дисциплинска одговорност саветника пред Кнезом. Осим тога, у погледу обичних кривица, саветници потпадају под власт редовних судова и укида се садејство и извесни надзор Порте по питањима њихове правне одговорности.²⁴ Законом о устројству централне државне управе из 1862. године допуњена су нека решења Закона о Државном савету. Новине које је нови закон донео тичале су се нарочито министара и њиховог положаја. Укинута је старо решење по коме су они морали да буду бирани из редова саветника и по одобрењу самог Савета. Министри су у потпуности стављени под власт Кнеза, који за министре могао да постави било кога. По новом Закону о устројству централне државне управе, било је предвиђено и постојање министарског савета са својим надлежностима. Он је био успостављен као засебно колегијално тело, тако да предлози појединих закона више нису били лични предлози појединих министара, већ саме владе. Уведена су и нова министарства, тако да их је сада било укупно седам: иностраних дела, унутрашњих дела, правде, финансија, просвете, грађевине и војске. Треба напоменути да је новим законом извршена и терминолошка измена, укинут назив попечитељства и уведен назив министарства. Када је у питању одговорност министара, закон само у начелу говори о одговорности министара пред Кнезом и Саветом. Међутим, детаљније регулисање овог питања није било изведено, с обзиром да није био донет закон о министрској одговорности, иако је то било предвиђено.

За разлику од министарске одговорности, одговорност нижих чиновника је била детаљно регулисана Законом о чиновницима *ірађанскої рега* из 1861. са допунанма из 1864. године. Утицај овог закона и његов значај постају сасвим јасни уколико се има на уму чињеница да његова решења нису престала да важе све до 1929. године. Кнез Михаило је овим законом дугорочно решио тзв. чиновничко питање, односно детаљно обрадио питање чиновничке одговорности, њихових бројних обавеза, увео дисциплину и ред путем метода ислеђивања чиновничких злоупотреба, увођења читавог низа казни, од губитка губитка месечне плате па све до избацивања из службе. Начело судијске независности је самим тим било у потпуности потврђено. Положај чиновника по Уставу из 1838. године и Уредбе 1842. је био неприкосновен. Устав и Уредба су Влади одузели готово сваку власт по питању смене и одговорности чиновника, с обзиром да јој је било одузето не само право отпуштања чиновника, већ и готово било каква дисциплинска власт над њима.²⁵ Нови закон је питање чиновничке одговорности поставио на сасвим другачији начин. Поред одговорности чиновника пред редовним судовима (што је било предвиђено и уставобранитељским прописима) уводи се дисциплинска одговорност чиновника пред вишом административном влашћу. По први пут, чиновници су могли да одговарају не само за преступе из области кривичног законодавства, већ и за пропусте у вршењу своје административне службе. Према предлозима Милоја Лешјанина, изложеним у његовој расправи Државна служба и државне слуге (1859) било је потребно утврдити једну посебну чиновничко-дисциплинску власт која би кажњавала чиновнике и за оне преступе који не улазе у надлежност редовних судова. Оно што је било спорно, јесте питање ширине дискреционих овлашћења више административне власти у погледу висине казни и типа административног престу-

24 Исто, стр. 359.

25 Уредба је предвиђала само укор и одузимање једне месечне плате, што је било апсолутно недовољно за одржање реда, одговорности и дисциплине међу чиновницима. Исто, стр. 367.

па који се могао казнити.²⁶ Другим речима, требало је да се избегне превелика слобода административне власти у погледу процене разлога за отпуштање чиновника, с обзиром да би то могло да доведе до злоупотреба и политичке инструментализације државних чиновника. Према Лешјаниновом мишљењу, било је боље понекад и отрпети неправду, него допустити да се у државној служби зацари неред и анархија.²⁷

Закон из 1861/64. године готово у потпуности прихвати Лешјанинове сугестије. То се нарочито може видети у оним одредбама које се тичу дисциплинских казни и разлога отпуштања чиновника из службе. Осим новчаних казни (губитак месечне зараде у трајању од три месеца) закон је предвиђао и отпуштање чиновника из службе. Ово право било је дато једној врсти дисциплинског суда, састављеног од виших чиновника власти. Осим тога, могућност отпуштања чиновника је била дата и самој влади, у почетку само према лицима која су постала душевно или телесно неспособна за службу (1861.), а допуном овог закона и према свим осталим чиновницима за које влада нађе за сходно да је њихово отпуштање из службе у интересу саме државе (1864.). Влада је тако могла да по својој слободној процени државног интереса отпушта не само лица која су испунила услове за пензионисање, већ и оне који то нису. Тиме је сталност чиновничке функције, ревносно чуване у периоду уставобранитељске власти, била готово у потпуности укинута.

Разлози који су Кнеза Михаила руководили приликом доношења одлуке да на овакав начин реши чиновничко питање нису били, у својој основи, мотивисани његовом жељом за деспотском влашћу. Његов основни мотив је био завођење веће дисциплине у административни апарат, а нарочито одстрањивање нестручности из службе. Међутим, у пракси се показало да разлози за отпуштање појединих чиновника нису увек били мотивисани оваквим циљевима. То се најбоље може видети у случајевима

ма отпуштања из службе Милована Јанковића, Владимира Јовановића, Глише Гершића, водећих либерала и правника тог доба, који су из државне службе очигледно отпуштени из неких других (несумњиво политичких), а не разлога неписмености и нестручности. Мотивисан у почетку циљевима реда и дисциплине, Михаил је на крају створио систем у коме се очекивала пуна морална и политичка подударност између владе као тела и чиновништва. Његова владавина добила је убрзо особености личног режима са амбицијом да за српски народ буде деспот просветитељ каквог је немачки народ имао у Фридриху Великом. Трагичном смрћу на Топчидеру, завршена је владавина Михаила Обреновића и са њим један специфичан период српске историје 19. века. Реформе које је запечео допринеле су не само наставку позитивних тенденција у реорганизацији државне управе уставобранитељског периода, већ су по много чему биле и корак напред у односу на претходни период. Тим пре, смрт Кнеза Михаила представљао је за Србију већи губитак.

Организација судске власти у овом периоду је добрим делом била утемељена на принципима и решењима која су судски систем власти у Србији дог доба приближили напредним европским моделима. Доношењем *Закона о устројству судова окружних, апелационио и касационио* 1865. године је учињен велики напредак у организацији судске власти. У основи решења која је овај Закон предвиђао су се ослањала на решења из периода уставобранитељске владавине уз извесне измене које су подразумевале даљу специјализацију судског система власти. Закон је предвиђао тростепену структуру судске власти. Тако је Закон осим окружних судова у првом степеноу предвиђао и постојање трговачког суда са посебним надлежностима као и суда вароши Београд, а детаљно су регулисани кривични, грађански, пупиларни и трговачки процеси. Окружни судови су судили у првом степеноу у грађанским парницама све предмете који су по својој вредности превазилазили вредности спорова који су се водили пред општинским судовима, у кривичним стварима у свим предметима који нису у надлежности специјалних судова, у пупиларним у предметима који су се односили на споровое пописивања имања малолетни-

26 Тако се постављало питање да ли се чиновник има казнити и за „тврдоглавост, злу вољу, дволичност, недовољну способност“, или само за „неуредност, непослушност, оскудицу ревности“. Исто, стр. 368.

27 Исто, стр. 369.

ка, постављање старатеља, док у трговачким окружни судови су решавали све спорове који су превазилазили вредности спорова пред који су се водили пред општинским судовима. Изнад окружних судова постојао је Апелациони суд као суд другог степена, а као највиша судска инстанца био је Касациони суд чија се надлежност простирала на целу земљу. Касациони суд је имао три одељења (кривично, грађанско и трговачко), у већу састављеном од 15 судија са председником.

Осим поменутих, велики значај за регулисање процесне материје имао је *Законик о ђосџуџу судском у ђрађанским ђарницама*, донет 4. марта 1865. О његовом значају говори, између осталог, чињеница да је важио скоро шет и по деценија. Рађен по узору на аустријски *Законик о ђрађанском судском ђосџуџу*, законик је предвиђао институт неправде противтужбе, принцип јавности и непосредности поступка, као и могућност искључења јавности у општем интересу. који је предвиђао да је тужени могао да према тужиоцу истакне неко своје право, које није било у вези са тужиоцевом правном основом.²⁸

ОРГАНИЗАЦИЈА ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ НАКОН НАМЕСНИЧКОГ УСТАВА 1869. ГОДИНЕ

Доношењем поменутих закона из периода Милошеве и Михајлове владавине из темеља је промењена структура власти у Србији установљена Турским уставом што је и била намера кнеза Михајла који је тим путем заобишао, тј. фактички укинуо решења која му важећим Турским уставом нису била задовољавајућа. У основи, те промене су створиле темељ за јачање личне позиције Кнеза, али и за стварање првих клица парламентаризма оличених у Народној скупштини. Додуше овлашћења Народне скупштине (према законима донетим након Светоандрејске скупштине – 1858, 1860. и 1861. године) су била симболична, а њено сазивање је било планирано једном у три године. Без обзира на то, она је постала сталним и формалним државним органом и као таква остала у даљем пе-

риоду српске историје. У односу на Савет, кључна измена тичала се односа Кнеза и Савета, односно јачања позиције Кнеза и одузимања статуса непокретности члановима Савета, чиме су они били изједначени са осталим државним чиновницима.

Смрт кнеза Михајла као и колизија бројних органских закона са важећим Турским уставом, подстакла је одлучност за доношењем новог устава којим би постојећи проблеми били превазиђени и успостављени нови темељи организацији државне власти у Србији. Намеснички устав из 1869. године донет је управо с тим циљем. Из органа церемонијално-саветодавног карактера, Народна скупштина је прерасла у тело које заједно са Кнезом учествује у вршењу законодавне власти (чл. 54). Додуше, и даље су њена овлашћења била рестриктивна, тако да се о појави парламентаризма у правом смислу речи не може говорити. Но ипак, Народна скупштина је овим уставом устављена као државни орган са својим кругом овлашћења. Уставне промене су потврдиле примат уставне позиције Кнеза, с обзиром на његова бројна и значајна овлашћења не само у области извршне, већ и у области законодавне власти. Тако, Кнез је имао право законодавне санкције као овлашћење својствено свим уставним монархијама, али и правом законодавне иницијативе. У односу према Државном савету и Министарском савету, Кнез је располагао бројним овлашћењима који су његову позицију чинила доминантном и у тој структури власти. Тако је располагао правом именовања и разрешења чланова Министарског савета (чл. 99), док је Државни савет изгубио на значају преношењем законодавне власти на Народну скупштину. Чланове Државног савета такође је постављао Кнез (чл. 91).

Немеснички устав није донео пуно промена у организацији судске власти. Начелно је прокламована независност судства (чл. 109) и принцип поделе власти (чл. 110). Устав није мењао структуру организације судске власти тако да она остаје иста као што је била у претходном периоду. Судови су судили у већу од три судије, изузев у предметима мањег значаја када је било могуће да судија појединац одлучује. Потврђена је јавност суђења, док је за тежа кривична дела као што су опасне крађе, разбој-

28 М. Поповић, *Судство у Кнежевини Србији (1838-1869)*, стр. 174.

ништва и паљевине било предвиђено увођење поротних судова (117). Значајна новина јесте и право на браниоца које је Устав увео, укључујући и право на обавезну службу одбрану у случајевима када закон то предвиђа (чл. 116).

Период владавине Милана Обреновића обележен је доношењем још неколико закона од значаја за организацију судске власти, од којих су неки додатно прецизирали нове институте Устава. Тако, *Законом о пороти* из 1871. додатно су прецизирана питања поротног суђења које је уведено Уставом. Њиме су уведена мешовита судска већа састављена од судија поротника и професионалних судија и то за иста дела која су била прописана Уставом. Одлука судија поротника је била сужена на питање кривце, а не и на питање висине казне. Институт браниоца је био познат и пре доношења Устава али је сада постао уставном категоријом. Најпрецизније одредбе овог института садржао је Закон о правозаступницима из 1862. године, редигован 1865. године.

Конечно, вредан је помена *Закон о судијама* из 1881. године, којим је, према мишљењу Слободана Јовановића, учињен значајан преокрет у правцу успостављања пуне независности судства. Њиме је предвиђена обавеза да будуће судије морају имати завршен правни факултет у земљи или иностранству, гарантована сталност судијске функције и правила пензионисања.

Доношењем Устава из 1888. године, Србија је ушла у ред тада савремених парламентарних монархија. Како истиче Слободан Јовановић, овај устав означава почетак парламентаризма у Србији, утемељеног у либералним принципима који су били владајући у тадашњој западноевропској цивилизацији.²⁹ Устав је Краљевину Србију учинио парламентарном монархијом по готово свим критеријумима који су важећи и данас у свету савремених демократских парламентарних монархија. Од таквих решења треба поменути најпре постојање министарске одговорности пред парламентом, која је значила да министре не поставља и не разрешава Краљ, већ

Народна скупштина. Осим тога, Народној скупштини је дато право да њени чланови могу постављати посланичка питања и интерпелације, дато јој је пуно буџетско право, у вршењу законодавне власти учињена је равноправном монарху који је заједно са њом вршио законодавну власт (чл. 33). Значајна новина јесте увођење сразмерног представништва у расподели посланичких мандата. Краљу је дато право распуштања парламента али је то право могао искористити само уколико је претходно издату наредбу о новим изборима у периоду од два месеца (чл. 54). Многа друга решења овог Устава означавала су велики напредак у демократизацији српског друштва под вођством Радикалне странке.

У организацији судске власти, Устав је предвиђао и гарантовао кључна начела савременог судства, попут независности судства (чл. 147), поротног суђења (чл. 149), тростепену поделу судова на првостепене, апелационе и Касациони (чл. 150), затим јавност суђења и сталност судијске функције (чл. 158).

Уставна начела и решења су додатно регулисана и значајним бројем закона донетих у периоду након ступања на снагу Устава. За организацију судске власти треба поменути: Закон о изменама и допунама закона о судијама из 1891; Закон о истражним судијама из 1890; Закон о пороти из 1892. Устав, као и потоњи закони уносе значајну промену не само у организацији власти, већ и у њеном карактеру. Слободан Јовановић издваја три кључне промене. Најпре, однос између управне и законодавне власти је промењен и то у корист друге, затим управа се децентрализује и страначки живот ослобађа полицијског надзора присутног до тада.³⁰

Суспензијом Устава 1894 године враћен је на снагу Устав из 1869 године. Такво стање трајало је до 1901. године доношењем новог Устава којим је покушано измирење супротстављених политичких захтева на релацији радикали-напредњаци. Устав из 1901. године унео је суштинске промене у структури и карактеру власти омогућивши краљу Александру чврсту али краткотрајну владавину. О судској власти овај Устав је говорио свега у једном чланку

29 С. Јовановић, Влада Александра Обреновића, књига прва, БИГЗ, Београд, 1990, стр. 46.

30 Ibidem

којим се предвиђа да су у изрицању правде судови независни, а да се устројство судова има утврдити законом по начелу судске независности и непокретности судија. Никакав суд ни судско уређење или надлежност не могу се ни установити, ни изменити, ни укинути друкчије сем законом (чл. 87). Атентат на краља Александра није означио само крај његове владавине, већ и крај владавине династије Обреновића. Последњи у низу устава из пери-

ода самосталне српске државе вратио је на снагу решења Устава из 1888 године и повратак парламентаризма у Србију. Незнатне промене у Уставу из 1903. године у односу на онај из 1888. односиле су се махом на она решења која су за циљ имала ограничавање монархове власти.

Устав Краљевине
Србије из 1888. године
који доноси краљ
Милан Обреновић.
(Архив Србије)

МИ

МИЛАН ПРВИ

по милости божјој и вољи народној

КРАЉ СРБИЈЕ

ПРОГЛАШАВАМО И ОЈЕАВЉУЈЕМО СВИМА И СВАКОМЕ, ДА ЈЕ ВЕЛИКА НАРОДНА
СКУПШТИНА, ДРЖАНА У БЕОГРАДУ МЕСЕЦА ДЕЦЕМБРА 1888. ГОДИНЕ,
РЕШИЛА, И ДА СМО МИ ПОТВРДИЛИ И ПОТВРЂУЈЕМО:

УСТАВ

ЗА

КРАЉЕВИНУ СРБИЈУ

ДЕО I.

Облик владавине, државна вера и државна
област.

Члан 1.

Краљевина је Србија наследна уставна Мо-
нархија с Народним Представништвом.

Члан 2.

Грб је Краљевине Србије двоглави бели орао
на црвеном штиту с круном краљевском.

Врх обе главе двоглавога белог орла стоји круна
краљевска; а испод сваке канџе по један кринов
цвет. На прсима му је грб Кнежевине Србије „бео
крст на црвеном штиту по једним огњилом у сва-
ком углу крста.“

Народне су боје: црвена, плава и бела.

КАЗНЕНИ СИСТЕМ У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

КАЗНЕНИ СИСТЕМ У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Казна као свесно излагање друге особе непријатности услед њеног друштвено неприхватљивог понашања јесте један од најстаријих правних института. Упоредо са развојем људског друштва и у оквиру њега и саме правне науке мењали су се облици и врсте кажњавања, начин извршења казни и сврха кажњавања. Уопштено посматрано, у развоју казног система могу се уочити три главне фазе.

У најранијој фази у време првог друштвеног организовања и настанка првих казнених норми казне су биле веома сурове и окрутне, а основни циљ била је одмазда. У античко доба казна затвора као засебна врста казне није постојала, већ је затварање коришћено само као привремена мера која је требало да обезбеди извршење неке друге санкције, најчешће смртне или телесне казне уколико се радило о кривичном делу, односно да омогући наплату дуга ако се радило о кршењу грађанских обавеза.

У средњем веку се затварање користило и као самостална казна, али с обзиром на арбитрерност целог кривичног поступка и партикуларизам карактеристичан за феудалне државе и права то затварање још увек није имало карактер казне лишења слободе по утврђеним правилима већ је носило печат самовоље. Посебан допринос кажњавању уопште, па и затварању посебно, дала је у овом раздобљу католичка црква са својим инквизиторским ме-

тодама у кривичном поступку и системом казни у коме се налазило и лишење слободе по правилу праћено различитим облицима мучења ради искупљења за почињено зло. Сврха кажњавања у средњем веку се није значајније променила јер је идеји испаштања само придодата идеја застрашивања околине, те и затварање није имало карактер самосталне казне већ је служило као превентивна мера за задржавање оптужених до доношења или извршења пресуде, за задржање душевно болесних лица и нетачних дужника. Међутим, постоје докази да је затварање постојало као казна лишења слободе.

Са преласком у нови век ушао је и казнени систем у нову фазу у којој су се уз задржавање већине казни из претходног периода појавили и нови облици кажњавања. Варварске мере и тортура који су примењивани као казна за учињено зло почињу под утицајем просветитељских идеја у XVIII веку изазивати реакцију и јављају се захтеви за хуманизацијом кажњавања и поправком злочинаца. У пенолошкој литератури се сматра да се казна лишења слободе као посебна врста казне јавила осамдесетих година XVIII века. Сагледавањем погодности које је пружало коришћење бесплатне/јефтине радне снаге затвореника отворено је широко поље могућности примене казне затвора која постепено потискује смртну и телесне

казне. Поимање слободе као једног од најважнијих добара човека изнедрило је захтеве да се њено одузимање и ограничавање што боље обезбеде од произвољности, односно да се казна затварања као просто одвајање злочинаца од остатка друштва замени казном затвора која за циљ има преваспитавање злочинаца ради њиховог повратка у друштво. Цео XIX век био је испуњен трагањем за најбољим моделом извршења казне затвора која је и даље имала неколико облика, односно настојањима да се у извршењу казне затвора помире потреба друштва да се заштити од злочинаца и потреба да се они ресоцијализују. Коначно, почетком XX века у многим државама извршена је реформа кривичног законодавства спајањем разних облика затварања (заточење, присилни рад, депортација, строги затвор, робија итд.) у једну казну лишења слободе, али и увођењем нових мера којима се ова казна ограничава или замењује.

У младој средњовековној српској држави казнено право било је утемељено на обичајном праву, да би са учвршћивањем државне власти на њу прешло и нормирање кажњивих понашања. Казнени систем Србије у раздобљу Немањића познавао је и затвор, односно тамницу, али не као самосталну казну лишења слободе, већ као облик привременог затварања у току истражног поступка односно у времену од изрицања до извршења пресуде. Затварање је на тлу Србије опстало и током турске владавине, али опет као привремено притварање а не као самостална казна. Тек се од времена Српске револуције којом је отпочело стварање модерне српске државе може говорити о постојању казне лишења слободе као засебне казне у нововековном смислу речи. Без дуже традиције какву је имала у кривичном праву појединих западноевропских држава, казна лишења слободе у Србији била је на колосеку општег развоја српског права које је све до 1878. године израстало у оквирима ограниченог суверенитета српске државе.

КАЗНА ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ И ЗАТВОРИ У СРБИЈИ ДО ДОНОШЕЊА КРИВИЧНОГ ЗАКОНИКА 1860. ГОДИНЕ

У првој половини XIX века кривично право у Србији карактерисала је непотпуност и несистематичност. Кривичноправне норме биле су све до доношења кривичног законика 1860. године расуте по различитим правним актима чији примарни циљ често није био инкриминисање одређених понашања већ нормирање других друштвених појава. То су била упутства, наредбе, заповести и наставленија из времена прве владавине кнеза Милоша Обреновића, као и поједини закони, устројства, уредбе, решења, укази и упутства надлежног министарства издати у уставобранитељском раздобљу.¹ Од бројних извора који су садржали кривичноправне одредбе, укључујући и оне о казни лишења слободе, може се издвојити десетак прописа који су до 1860. године чинили основ кривичног права Србије. У њима се под различитим именима и помињу и различити облици затварања са различитом сврхом и домаћајем.

У периоду Првог српског устанка од 1804. до 1813. године постојао је „хапс“, који је био изрицан и као самостална казна лишења слободе и у функцији извршења казне батина и издржавао се у просторијама суда или у посебним тамницама које се тада почињу градити. Карађорђеви законик из 1807. године је у чл. 19 прописао казну хапса од шест месеци за нехатно убиство уз обавезу плаћања накнаде породици убијеног.² И уредбом за ваљевски магистрат од 1. јануара 1809. године и уредбом за шабачки магистрат од 12. јануара 1811. године био је предвиђен

1 Својство извора кривичног права имали су и постојећи обичаји и „глас совести и здравог разума.“ Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина 1991, 37.

2 Зоран С. Мирковић, *Карађорђеви законик (кривично, породично и државно право усљаничке Србије)*, Београд 2008, 70-73.

хапс који се издржавао у судским просторијама.³ Казна лишења слободе је у овом периоду ретко изрицана самостално већ је најчешће пратила казну батина чије је извршење требало да омогући и углавном је била краћег временског трајања.⁴ Поред калемегданске тврђаве која је и у време османске владавине служила за утамничење криваца, у коју су и у устаничкој Србији смештани осуђени на робију који су били оковани и имали радну обавезу, устаничке власти су, како изгледа, приступиле и подизању нових тамница.⁵

Процес изградње српске државе прекинут војничким сломом устанка настављен је успостављањем нових домаћих органа власти уз постојеће турске органе током прве владавине кнеза Милоша. Почетком 20-тих година формирани су први српски судови, који су изрицали и казну лишења и то у облику хапса или робије у тешком гвожђу.⁶ Основна мана кривичне судске праксе била је та што су судови често за ситне преступе досуђивали робију

пооштравајући је још и казном батина. Осуђени на хапс и робију, којих током прве Милошеве владавине изгледа није било много због преовладавања телесних казни,⁷ издржавали су казну у импровизованим затворима и између њих није било никакве разлике.⁸ Спорадична и минимална улагања у затворске капацитете била су карактеристика односа младе српске Кнежевине према пенитенцијарном систему. И апсеници и робијаши смештани су у затворе који су углавном били подруми или дашчаре при здањима полицијских и судских надлештава, понекад и у просторије у самим овим здањима.

У Милошевој Србији се питању третмана осуђеника који су издржавали казну лишења слободе приступало казуистички, али се ипак могу уочити две константе од којих се прва односила на њихово издржавање а друга на одвајање мушких и женских осуђеника. Идеја да држава не треба да троши ништа на лица лишена слободе и да истовремено од њих треба да остварује приход преточена у опште правило још у доба Милошеве прве владавине није напуштена ни за време уставобранитеља. Трошкове издржавања апсеника (храна, одећа, лекови и друге потрепштине) сносили су они сами, односно њихова родбина. Према Упутству за чланове магистрата из 1828. године суд је био дужан да „апсенике своје не на трошак касе народне, но на сопствени апсенички и њихових домова издржава“, а правило „да се о свом трошку издржавају апсеници, који су имућни“ поновљено је и

3 Тома Живановић, *Законски извори кривичној праву Србије и историјски развој њеног и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865* (у даљем тексту: *Законски извори*), Посебна издања САНУ, књига CDVIII, Одељење друштвених наука, књига 59, Извори српског права I, Београд 1967, 14 (док. бр. 7.); Владимир Стојанчевић, *„Урежђење“ суда за Шабачу и Шабачку нахију, од 12. јануара 1811. године у: „Србија у време Првог устанка 1804-1813“*, Лесковац 1980, 155.

4 Шабачки магистрат је за непуне четири године, од априла 1808. до фебруара 1812. године изрекао само једну осуду на казну затвора од 8 ½ месеци (све остале пресуде садржале су осуду на затвор краћи од тога), и само у два случаја казна лишења слободе изречена је самостално, без батина. Зоран Мирковић из тога закључује да се улога казне лишења слободе управо и исцрпљивала у омогућавању извршења казне батина. Зоран Мирковић, *Казна лишења слободе у Србији 1804-1860. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 1/2013, стр. 155-170.

5 Карађорђе 1. новембра 1808. године одговара руском конзулу у Србији Родофиникину да не може да напусти градњу тамнице у Тополи и дође у Београд „јер ни дана не можемо без тамнице овде.“ В. Б. Савић, Карађорђе, (Велибор Б. Савић, Карађорђе, Документи I (1804-1809), Горњи Милановац 1988, 432 (док. бр. 252).

6 У Србији се оков почео користити када је кнез Петар Цукић 1820. године из Земуна набавио 10 комада букагија. Вукашин и Никола Петровићи, *Грађа за историју Краљевине Србије*, I, Београд 1882, 247.

7 Јоаким Вујић бележи 1826. године да у целом Београдском пашалуку „арестанта то јест робова, или како што они Апсенике именују...находе се њих до 15 људи“. Јоаким Вујић, *Пушешесвије по Србији*, Будим 1828, 373. Године 1833. је у највећем затвору при Народном суду у Крагујевцу било 11 осуђеника на дужу робију. Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, Београд 1897, 612.

8 Затворске просторије су биле најчешће у подрумима или двориштима судских зграда или учерицама од прошћа и земље склепаним на брзину, ређе и у напуштеним утврђењима. Били су то, речима Владимира Јовановића „куле, обори и бурдељи.“ Владимир Јовановић, *Затвори у Србији*, у: „Приватни живот код Срба у деветнаестом веку“, Београд 2006, 685.

9 Едикт за чланове магистрата од 1. јануара 1828. године у: Тома Живановић, *Законски извори*, 67.

једним прописом из 1833. године.¹⁰ Апсеници су сносили и трошкове стављања и скидања окова и плаћали неку врсте затворске таксе која се звала апсанско и служила као приход апсанција који до 1842. године нису имали плату.¹¹ Трошкови издржавања сиромашних апсеника који су добијали само хлеб и воду подмиривани су из милостиње, затим из прихода од апсеничких надница, а од 1846. године из државне касе.¹²

Истовремено је држава покушавала да оствари и неки приход коришћењем бесплатне радне снаге осуђеника у јавним радовима и изнајмљивањем осуђеничког рада приватним лицима уз задржавање оствареног прихода. Коришћење осуђеника на државним радовима изискивало је њихово привремено измештање из затвора ради чега су на градилиштима ако није било објеката који би се могли искористити за њихов смештај подизане привремене апсане. Транспорт и боравак апсеника ван затвора захтевали су строге мере обезбеђења, какве су биле њи-

хово окивање током пута и рад под надзором стражара из редова полиције или војске. Апсеничка радна снага коришћена је у великим градитељским подухватима какви су били изградња двора у Топчидеру (1831–1833) и „Велике ћуприје“ на Морави, али и за радове какви су били копање ћумура у Ресави и Поречкој реци и каменог угља у Милићима. Тежак физички рад уз изузетно лоше услове исхране и смештаја имали су за последицу високу стопу смртности апсеника на јавним радовима. Експлоатација осуђеничког рада код приватних лица правно је утемељена Решењем кнеза Милоша из 1834. године којим је прописано да апсеници када не раде за државу могу радити код приватних лица за дневницу од 60 пара лети односно 40 пара зими и да се тако остварен приход улаже у апсеничку касу из које ће се издржавати сироти и болесни апсеници.¹³

Призната потреба одвајања мушких и женских затвореника је у недостатку посебних женских апсана резултирала Наредбом из 1828. године да се до изрицања пресуде у полицијске и судске апсане притварају само жене оптужене за убиство, а да све остале буду притворене у кућама и под надзором месних чиновника, свештеника или сеоских кметова.¹⁴ Током Милошеве прве владавине више пута је указивано на нужност да се за жене саграде засебне апсане о чему су биле донете и одговарајуће одлуке,¹⁵ које нису спроведене у дело вероватно зато што

10 Дужности чланова нахијских судова од 8. јула 1833. године у: Тома Живановић, *Законски извори*, 84.

11 Апсенике су окивали ковачи по различитој цени све до 1843. године, када је прописан износ од једног гроша чаршијског који је плаћао апсеник, а ако је сиромашан држава. „Архив Србије (АС), Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (МУД-П)“, 1843, Ф-VII-20. Апсанско је била такса уведена 1825. године која се плаћала приликом изласка из затвора у износу од 20 пара до 1833. године када је повишена на један грош све до 1842. године када је укинута. Наставленија издата Магистратима од 6. јула 1825. године у: Мита Петровић, *Финансије и услове обновљене Србије*, I, 366. Дужности чланова нахијских судова од 8. јула 1833. године у: Тома Живановић, *Законски извори*, 83–85. Решење Совјета од 4. фебруара 1842, АС, МУД-П, 1842, Ф-III-3.

12 Хришћани београдске вароши су 1829. године сиромашне апсенике снабдевали хлебом, свећама и ћумуром за огрев. Дневно следовање апсеника износило је 150 драма таина, што је било мање од ½ килограма хлеба. Решењем од 31. јануара 1831. године наложено је судовима прикупљање милостиње за убоге апсенике, а 1834. године уведена је апсеничка каса у коју се сливао приход од осуђеничког рада код приватних лица и из које су се издржавали убоги апсеници који нису били способни за рад. Године 1846. први пут су била предвиђена буџетска средства за издржавање сиротих апсеника. Иван Јанковић, *Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, *Годишњак за друштвену историју* 3, 2013, 12–13.

13 О садржини овог Решења које није сачувано сазнајемо из једног писма Министарства унутрашњих дела Совјету из 1841. године у коме се потврђује да је тај пропис на снази, као и из *Уредбе о давању апсеника на рад* из 1842. године која се у преамбули позива на ово Решење од 14. јула 1834. године No 2142 и преузима поједине његове одредбе. Писмо 090, МУД Совјету од 4. новембра 1841. године, АС, МУД-П, 1841, Ф-XIV-16. Уредба о давању апсеника на рад од 8. априла 1842. године, *Зборник*, II, 180.

14 Тома Живановић, *Законски извори*, стр. 69.

15 Године 1836. била је донета одлука да се у свим окружним исправничествима саграде апсане за женскиње у близини судске зграде. Оне не морају бити велике већ „на подобје бурдеља“ (у оно време термин бурдељ означавао је земуницу) и треба да буду утврђене брвнима, а кључеви би се чували код месног полицајца. Циркулар Управителнога совјета од 19. марта 1836, *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији* (у даљем тексту: *Зборник*), XXX, 107.

број апсеница није био толики да је императивно наме-тао издвајање средстава за такве грађевинске подухвате. Апсане за жене подигнуте су у свега неколико округа,¹⁶ па су жене и даље смештане у засебне собе мушких апсана.¹⁷ Уобичајена пракса да жене издржавају казну лишења слободе у државним надлештвима и кућама виших државних чиновника где су коришћене као послуга биће прекинута тек у доба уставобранитеља.

Пред сам крај Милошеве прве владавине, у мају 1838. године, донета је одлука којом је прописано да се убудуће апсеници при судовима раздвајају у два одељења тако да у једном буду тежи злочинци какви су „наваличне убице, разбојници који харају и насиља којекаква чине и овим подобни“ који ће се окивати тешким гвожђем, а у другом они који се за „мања преступленија“ осуђују на мању телесну казну и који ће се окивати у лако гвожђе.¹⁸ Иако је ова одлука била мотивисана намером да се спречи кварицење осуђених за кажњива дела мањег степена друштвене опасности од стране окорелих и тешких злочинаца, њен практични домашјај морао је остати ограничен услед недовољних и неусловних смештајних капацитета.

Са доласком на власт уставобранитеља отпочиње раздобље изградње Србије као правне државе на начелима уставности и законитости. Иако су кривичноправни прописи заузимали важно место у обимној законодавној радњи уставобранитеља, кривичноправни поредак

ипак није био потпуно уређен.¹⁹ У условима непостојања основног кривичног закона, домашјај кривичноправних одредби које су као узгредне и расуте у бројним прописима чиниле оквир кривичног права Србије морао је остати ограничен.²⁰ Уставобранитељским прописима ипак је постигнут одређени напредак, који се у домену материјалног кривичног права огледао у извесној систематизацији кривичних дела и казни и условљавању врсте и тежине казне тежином кривичног дела, а у области извршења кривичних санкција у постављању основа за издржавање казне лишења слободе и подизању првих казних завода.

Привременим устројством примирителних судова из 1839. године предвиђено је да ће свака општина имати једну „кућицу ради апсана, згодно начињену“ близу суда.²¹ Тада саграђене апсане у многим местима биле су веома мале и могле су послужити само за краће притварање, а не и за издржавање дужих казни лишења слободе. Посебно значајно било је *Устројеније судова окружних* донето почетком 1840. године,²² чије су одредбе о кривичним делима и сразмерним казнама у наредних двадесет го-

19 Успех уставобранитеља у области кривичног права био је, по оцени Станка Пихлера, у томе што су општи институти кривичног права потпуније регулисани и посебни прецизније одређени, што је увећан број инкриминација и што су прописи технички побољшани. Станко Пихлер, *Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године*, Анали Правног факултета у Београду, бр. 1-2, 1974, 150-151.

20 Најважнији прописи који су садржали кривичноправне одредбе били су: *Закон војени* од 31. октобра 1839. године, *Устројеније судова окружни* од 26. јануара 1840. године, *Закон о бунтовништву* од 22. октобра 1843. године, *Уредба о казнењу крадљиваца и лопова* од 22. маја 1845. године, *Казнишелни закон за поаре и крађе* од 26. маја 1847. године, *Уредба о томе како ће полицајне власти с полицајним преступницима поступајући и како ће их оне казниш* од 18. маја 1850. године, *Казнишелни законик за полицајне преступнике* од 27. маја 1850. године, *Уредба о поступању судова при кривичном суђењу* од 21. јуна 1852. године и *Закон о замени телесне казне* од 31. јануара 1853. године.

21 Привремено устројеније и круг дејателности примирителних судова од 17. јула 1839, *Зборник*, I, 236.

22 *Зборник*, I, 182.

16 Иван Јанковић каже да женске апсане и тамо где су подигнуте нису биле „дугог века“, наводећи као пример већ 1847. године расхићену бившу женску апсану у Пожаревцу која је била „при старом окр. суду од талпи начињена и упола у земљу укопана, даском покривена.“ Иван Јанковић, *Женско апсеничко рагилиште у Пожаревцу 1848-1852*, 17.

17 Расписом од 14. јуна 1840. године А. Но. 1234. судовима је наређено да строго мотре да преступнице у апсу налазеће се не блудочинствују. Ђорђе Петровић, *Речник закона, уредби и уредбених прописа и пр. и пр. издани у Књажевству Србије од 1827 до 1854* (у даљем тексту: *Речник*), Београд 1856.

18 Одлука од 15. маја 1838. године, Тома Живановић, *Законски извори*, стр. 117.

дина биле камен темељац кривичног права и правосуђа у Србији. Устројство је предвиђало робију, заточење и затвор као облике казне лишења слободе али минимум и максимум казне нису били прописани. И робија било са или без гвожђа и заточење могли су бити вечити или привремени, док је затвор могао бити јавни или домаћи. Одлука о томе да ли ће осуђени издржавати робију и заточење у окову и врсти окова била је препуштена суду, изузев у погледу жена које су могле бити осуђене само на лаки оков све до 1860. године када је оков за жене укинут. Суд је пресудом налагао оков чија је тежина била прописана Устројством: тешки оков имао је четири оке (5,120 кг), а лаки две оке (2,560 кг). Мушкарци су оков носили око чланака на ногама у облику два полупрстена спојена ланцем.²³ Окивање за време полицијске истраге и суђења, које је било предвиђено као могућност, полицијски и судски органи су у пракси често користили не водећи рачуна о прописаној тежини окова.²⁴ Иако је овим законом први пут повучена разлика међу разним облицима казни лишења слободе није било прецизирано у чему се која од њих састоји. Судови су најчешће досуђивали робију (вечну или привремену, са тешким или лаким гвожђем) и заточење, а разлика између њих исцрпљивала се у пракси изостанком обавезе принудног рада осуђених на заточење.

Суочени са увећаним бројем затвореника услед преваладавања казне лишења слободе над осталим казнама,²⁵ уставобранитељи су проблем смештаја и третмана затво-

реника решавали у оквиру друштвено-економских прилика и у складу са начелом правне сигурности које су истицали наспрам Милошеве самовоље. Озбиљнији приступ решавању питања затвореника захтевало је и појачано струјање модерних европских идеја укључујући и ону о хуманијем третману затвореника које су допирале и до Србије. Зато је истовремено са доношењем Устројства окружних судова најављена изградња стандардизованих апсана при свим окружним начелствима. У наредних десетак година су „по плану обштем“ биле подигнуте апсане у већини округа, саграђене „од јакних дебелих брвана“ и по потреби подзидане каменом, углавном са по три собе од којих је једна била намењена женама. Изузетак је била београдска апсана довршена у новембру 1841. године која је имала у приземном делу шест, а на спрату четири собе и кухињу у које су одвојено смештани притвореници и осуђени на робију.²⁶ Главну препреку подизању планских апсана у свим окрузима представљала је оскудица финансијских средстава, па су осуђени на казну лишења слободе у појединим крајевима земље ову још дуго издржавали у импровизованим затворима.

Уставобранитељи су наставили са већ устаљеном праксом коришћења рада осуђеника, мотивишући упошљавање апсеника на јавним радовима како уштедом у државној каси тако и потребом да не проводе време беспослени. *Уредба о давању ајсеника на рад* из 1842. године преузела је одредбу из поменутог Милошевог Решења из 1834. године по којој су апсеници могли радити код приватних лица када не раде за државу за 60 пара дневно лети односно 40 пара зими.²⁷ Како лица притво-

23 Иван Јанковић наводи примере осуда жена на издржавање казне у „накрстном окову“, који је значао да се окови повезани дужим ланцем носе на чланку једне руке и глежњу супротне ноге. *Женско ајсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, 11.

24 Капетановић, Н., „Окови по одредбама нашег казног закона, и закона о поступку судском у кривичним делима“, *Бранич*, бр. 19–24, 1900, 593–599.

25 У 1844. години било је у 15 округа (без београдског) 69 осуђених на робију дужу од три месеца. Наредне године у целој земљи било је 100, 1846. године 157, а 1847. године 266 робијаша. АС, МУД-П, 1844, Ф-IX-55; 1845, Ф-XI-8. В. и у: Иван Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, 9–28.

26 До изградње београдске апсане највећа апсана била је у Крагујевцу, о којој нема сачуваних података и за коју се претпоставља да се налазила при Великом суду. У извештају из 1846. године начелник округа београдског изнео је процену да у београдску апсану може стати до 100 робијаша. АС, МУД-П, 1846, Ф-XI-78. У пракси је тај број био далеко већи, а пренатрпаност је водила поболевању и умирању. Жене нису смештне у ову апсану, већ у зграду суда и начелства. Иван Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, 15–16.

27 Уредба о давању апсеника на рад од 8. априла 1842. године, *Зборник*, II, 180.

рена за време трајања полицијске истраге или за време суђења до изрицања пресуде нису била одвојена од осуђењих на казну лишења слободе, није прављена разлика између њих ни у погледу рада. Сагледавање могућих последица таквог третмана притвореника (издаци из државне касе ради накнаде трошкова рада притвореника који не би били осуђени, бекства апсеника које су судски и полицијски чиновници користили за своје приватне послове ради чега су им скидали окове, пуштали их да се крећу без надзора и проводе ноћ ван затвора) резултирало је 1845. године законом којим је забрањено да се окривљени употребљавају на било какав рад пре него што пресуда постане коначна и предата надлежној полицијској власти на извршење.²⁸

Поље примене казне лишења слободе наставило је да се шири судском праксом која је значајно утицала на ублажавање сурових казни прописаних *Уредбом о казнењу крадљиваца и лопова* из 1845. године²⁹ и *Казнишелним законом за поаре и крађе* из 1847. године.³⁰ Судови су, наиме, уместо законом прописаних смртне и казне трчања кроз шибу у случају постојања олакшавајућих околности изрицали блажу казну, лишење слободе, сматрајући да и поред постојећих кривичноправних одредаба могу судити сагласно „савести и здравом разуму.“³¹ *Полицијска уредба* из 1850. године допуштала је да се за полицијске преступе казном лишења слободе замени телесна казна

починиоцу који је био слабог здравља и новчана казна извршиоцу слабог имовног стања.³² Најзад, *Закон о замени телесних казни* из 1853. године створио је правни основ и широм отворио врата примени казни лишења слободе.³³ Судови су били овлашћени да преступницима који не би могли издржати казну трчања кроз шибу изрекну казну лишења слободе од три, пет и осам година, а често је и смртна казна у поступку помиловања преиначавана у казну лишења слободе.³⁴ Овим законом је још прецизирано да се казна лишења слободе дужа од три године има издржавати у тешком гвожђу, до три године у лако гвожђу, а до 6 месеци без гвожђа.

Повећањем броја осуда на казне лишења слободе у дужем временском трајању отворено је питање оснивања казних завода чије би финансирање, организација и функционисање почивало на савременим пенолошким принципима. Покушај да се ова крупна питања начелно реше учињен је доношењем Устројства огледне економије и казног завода у Топчидеру 1851. године,³⁵ чије ће одредбе о затворском режиму бити примењиване и на друге казнене заводе када они буду основани. Овим

28 Закон за неупотребљавање окривљеника на рад пре извршителне пресуде од 16. маја 1845. године, *Зборник*, III, 57.

29 Уредба о казнењу крадљиваца и лопова од 22. маја 1845. године, *Зборник*, III, 48.

30 Казнителни закон за поаре и крађе од 26. маја 1847. године, *Зборник*, IV, 28.

31 Наређење да се одређивање сразмере казне и кривице до законског уређења препушта „здравом разуму, природном поњатију о правди и совјести“ које је било садржано у Устројству окружних судова од 26. јануара 1840. и Решењу којим су прописана правила за суђење и одговорност судија од 22. фебруара 1844. године правно је обеснажено доношењем поменутих прописа, Уредбе из 1845, односно Закона из 1847. године, али су га судови упркос томе примењивали. Уп. Зоран Мирковић, *Казна лишења слободе у Србији 1804-1860. године*, 160-161.

32 Уредба о томе како ће полицајне власти с полицајним преступницима поступати и како ће их оне казнити од 18. маја 1850. године, *Зборник*, V, 205-206.

33 Закон о замени телесне казне од 31. јануара 1853. године, *Зборник*, VII, 28-33. Решењем о укидању казне шибе од 6. маја 1859. године укинута су сви облици шибе, која је замењена затвором или робијом. Поред разлога који су у уводу одлуке наведени - да је казна шибе противна духу времена, да „затупљује осећање човечности“ и да изазива „гнушање народа“, - важан разлог за њено укидање била је и учестала немогућност власти да окупи људе потребне за извршење ове казне. *Зборник*, XII, 40.

34 Зоран Мирковић наводи податке о броју осуђених којима је смртна казна преиначена у казну лишења слободе: 35 лица у 1853, 55 лица у 1854, 63 лица у 1855, 48 лица у 1856, 61 лице у 1857, 64 лица у 1858. и 68 лица у 1859. години. Зоран Мирковић, *Казна лишења слободе у Србији 1804-1860. године*, 161-162.

35 Законодавним решењем од 29. новембра 1851. године Министарство унутрашњих дела овлашћено је да изда привремено устројство економије у Топчидеру. *Зборник*, VI, 65. На основу њега је 20. децембра 1851. године Попечитељство унутрашњих дела издало Устројство економно-апсанског заведења у Топчидеру. *Зборник*, XXX, 317-328.

прописом је као казнени циљ истакнуто принудно образовање и поправљање осуђеника кроз рад уместо садашњег чињења безбедним и застрашивања. Идеја о оснивању огледне економије и казног завода потекла је од Атанасија Николића, начелника полицајно-економског одељења Министарства унутрашњих дела,³⁶ који је тражећи најбољи модел за српски казнени завод у коме ће осуђеници радити посетио бројне хабсбуршке и немачке казнене заводе. Под његовим надзором су осуђеничким радом почетком 1853. године и били подигнути економија и казнени завод у Топчидеру,³⁷ који је према преовлађујућем ставу у историографији био први модеран казнени завод у Србији.³⁸

Топчидерски економско-апсенички завод налазио се под непосредним надзором начелника полицајно-економског одељења Министарства унутрашњих дела у рангу среске полицијске власти. Чиновници завода били су економ, који је уједно био и управник, рачуновођа, који је уједно обављао и дужност деловође, надзорник и три служитеља. За чување осуђеника могао се ангажовати потребан број пандура, који су сносили одговорност у случају бекства осуђеника, а за ревносну службу могли

бити награђени. Топчидерски завод је имао и свог лекара, који је уз годишњу плату од 250 талира имао и бесплатан стан и огрев при самом заводу.³⁹ Најзад, недељом и празничним данима завод је посећивао свештеник ради богослужења и моралне поуке осуђеника. У овом заводу издржавали су најпре казну робије, а касније и казну заточења и затвора и мушкарци и жене, смештени одвојено једни од других. Полазећи од идеје поправљања осуђеника кроз рад, држава је у финансирању завода учествовала само набавком хране и одеће за осуђенике, а све остало обезбеђивало се продајом производа осуђеничког рада. Осуђеници су се бавили земљорадњом, сточарством и занатима који су били у функцији земљеделства⁴⁰ и за прилежан рад могли су добити извесну новчану награду, а од завода су при отпustu добијали тзв. путни трошак. На Светоандрејској скупштини 1858. године посланик из Палежа Алекса Јоксимовић предложио је да се „робијаши у Топчидеру обитавајући“ који „скоро без икаквог посла и без икакве користи но на штету правитељства леже“ употребе на прављење друмова који су доста неуредни“. ⁴¹ На

36 Решење о заводу примерне економије у Топчидеру и о плати економа било је донето још 12. децембра 1849. године. *Зборник*, V, 82.

37 У својим мемоарима Николић саопштава да су захваљујући њему још 1846. године сви осуђени на робију окупљени у Београду и употребљавани на различите радове. Атанасије Николић, *Биографија верно својом руком написана*, приредили М. Сарић и А. Петровић, Београд 2002, 95.

38 Иван Јанковић је истражујући историјат затварања у Србији на основу грађе фонда Министарства унутрашњих дела у Архиву Србије оспорио овај став и изнео тврдњу да је први модеран казнени завод у Србији био казнени завод за жене у Пожаревцу, тзв. Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу, које је постојало од 1848. до 1852. године. Радилиште које је издржавано из буџета смештено је у напуштenu војну касарну, имало је свог надзорника и заједничку управу са државном дударом и своје *Устројство*. Основано ради војне помоћи српских устаника у Мађарској 1848. године, ово радилиште у коме су жене осуђене на робију израђивале платно за топовске фишке одржало се до 1852. године када је наредбом Министарства унутрашњих дела затворено. Иван Јанковић, *Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, 9–28.

39 Постављење нарочитог лекара с платом од 250 талира са бесплатним квартиром и дрвима при заведењу у Топчидеру од 3. јануара 1853. године. *Зборник*, VII, 1.

40 Устројство земљеделске школе у Топчидеру и предрачуна за подигнуће ове школе и издржање њено од Ђурђевога 1853. до Ђурђевога дана 1854. године и плата професора и служитеља од 10. јануара 1853. године, *Зборник*, VII, 2, 13. В. и Решење о побољшању ране, одећа и огрева у школи земљеделско-топчидерској, којим се допуњава 13-та тачка Устројења речене школе од 11. октобра 1853. године (*Зборник*, VII, 113) и Објашњење Устројења земљеделско-топчидерске школе, да се прирез за ову школу по 1 грош узима од сваког чиновника, грађанина, свештеника, учитеља, служитеља, бећара и цигана, осим шошоја (деце циганске) од 29. октобра 1853. године (*Зборник*, VII, 116). Решењем од 14. децембра 1855. године укинут је овај прирез за топчидерску економију, а установљен прирез од 1 цванцика у корист школског фонда који се наплаћивао уз данак од свих без изузетка (*Зборник*, VIII, 97). Решењем од 1. јула 1859. године одузета је управа над Топчидерском економијом од Попечитељства унутрашњих дела и заједно са целим економним одељењем тог министарства пренета на Попечитељство финансија (*Зборник*, XII, 56).

41 Андрија Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Београд 1964, 102.

Великој народној скупштини одржаној у Топчидеру 1868. године након погибии кнеза Михаила изнет је и захтев „да се предузму строжије мере према осуђеницима, простим и чиновницима, и да се иселе из Топчидера из чијег су завода за ухапшенике и изишле кнежеве убице“. Осуђеници су 1869. године из Топчидера и премештени у казамате у Горњем београдском граду.⁴²

Уставобранитељским прописима предвиђене су и мере обезбеђења унутрашње дисциплине у затвору, безбедности затвора и дисциплинске казне. Расписом из 1843. године судовима је наложено да строго пазе да апсеници код себе немају неко опасно оружје и да не иду на места где би га могли набавити и њиме себе или друге повредили или убили.⁴³ Другим Расписом из 1845. године апсанцији је у дужност стављено да прегледа да су затвори добро утврђени и окови затвореника у реду.⁴⁴ Устројством економско-апсеничког заведења у Топчидеру из 1851. године биле су прописане како дисциплинске мере према затвореницима, тако и према чуварском особљу. Казне за лењост, непослушност, упорност и просте крађе осуђеника биле су: укор са саветом, оков у тешком гвожђу на одређено време или до поправке, рад при хлебу и води са укидањем милостиње или додатка у јелу и пићу, посебно тежак рад и телесна казна до 25 штапа, а за „неуредне, небрежљиве и непослушне“ пандуре казне су биле:

42 Пресељење робијаша из Топчидера у Град београдски, (АС), Министарство правде (МП), 1848, бр. 376. У реферату о стању у београдском казненем заводу 1869. године који је у наставцима објављен у службеним новинама Милан Дамјановић који је у јуну те године постављен за његовог управника износи и податке о топчидерском економско-апсанском заведењу. В. „Поглед на београдски казнени завод за 1869. год.“, *Српске новине*, бр. 58 од 15. марта, бр. 59 од 16. марта, бр. 60 од 17. марта, бр. 61 од 18. марта, бр. 62 од 19. марта, бр. 66 од 24. марта, бр. 67 од 25. марта и бр. 68 од 27. марта 1883. године.

43 Распис од 22. марта 1843. године, Ђорђе Петровић, *Речник*, 212.

44 Распис од 12. јула 1845.године, Ђорђе Петровић, *Речник*, 212.

укор, одбијање дела плате, телесна казна до 25 штапа и отпуштање из службе.⁴⁵

Тенденција потискивања смртне и телесних казни казном лишења слободе која се наставила и у шестој деценији налагала је шири приступ питању уређења казних завода и извршења казне лишења слободе. Осим завода у Топчидеру у Србији није било других завода за смештај осуђених на разне облике лишења слободе у дужем трајању, те су они и даље боравили тамо где је држави требала бесплатна радна снага. Тамо где је рад осуђеника био стално потребан (нпр. у војној фабрици у Крагујевцу, дудари у Пожаревцу, циглани у Слатини или ергели у Љубичеву) осуђеничке колоније смештене су у постојеће или новоизграђене објекте у самом месту, а када су државни радови били временски орочени (нпр. копање угља или руда, грађевински радови, сечење грађе за разне потребе) осуђеници су боравили у привременим апсанама подигнутим на самом радилишту. Такви смештајни капацитети онемогућавали су било какав јединствени третман осуђеника лишених слободе који би почивао на одређеном систему.

Надлежни државни чиниоци били су свесни апсанског питања – потребе да се казнени заводи у Србији уреде у складу са савременим пенолошким схватањима и практичним искуствима развијених држава. Непосредно пре пада уставобранитеља са власти 1858. године у Србији се појавио први теоријски рад о казним заводима из пера професора Римског и Кривичног права на београдском Лицеју Стојана Вељковића. Излажући у раду насловљеном „О апсанама“ системе извршења казне лишења слободе уз оцену њихових добрих и лоших страна, Вељковић је нагласио да критеријум при избору система по коме ће се уредити казнени заводи и поступање са затвореницима треба да буде сврха кажњавања. Закључивши да је већина модерних држава као главни циљ кажњавања определила поправљање преступника, Вељковић је са надом да ће ово напредно начело усвојити и Србија пре-

45 Тачке 49. и 72. Устројства економно-апсанског заведења у Топчидеру од 20. децембра 1851. године, *Зборник*, XXX, 324,327-328.

поручио да се у организацији казних завода усвоји за основ „система усамљења“ допуњена „с ограниченом системом заједничког рада“ и класификацијом апсеника за време трајања казне.⁴⁶

Исте године је по замислима људи школованих на европским универзитетима израђен и први пројекат закона о извршењу казни лишења слободе. Увиђајући „преку потребу да се извесна правила пропишу како ће се са кривцима сваког рода за време издржавања казне поступати“, Министарство унутрашњих дела предложило је Министарству правде образовање заједничке комисије за израду законског пројекта о томе.⁴⁷ Комисија у којој су били помоћник министра унутрашњих дела Атанасије Николић, начелник у Министарству унутрашњих дела Јован Ристић, начелник у Министарству правде Ђорђе Ценић и професор Лицеја Стојан Вељковић израдила је пројекат закона о извршењу казни лишења слободе на широкој основи. Њиме је било обухваћено извршење казни лишења слободе које су изрицали судови и полицијске власти, али и лишење слободе за време судског ислеђења. Иако су била у основи једнака, у пројекту су за извршење казне лишења слободе дата посебна правила пошто је била предвиђена могућност да ће се поједине врсте казни извршавати у посебним установама. Пројекат је Совјету поднео министар правде а не министар унутрашњих дела уз образложење да старање о затворима према домаћим прописима (Уставу и Устројству централног правленија) спада у ресор правосуђа како је и у свим европским земљама, али га Совјет није усвојио.

46 Вељковић је расправу закључио напоменом да је потребно још и „државно старање, да се сваком поправљеном злочинцу кад из затвора изиђе нађе прилика, да у грађанском друштву може и себи и држави бити од користи, како неби морао опет путем злочинства ударити.“ Стојан Вељковић, *О айсанама*, Гласник Друштва српске словесности, свеска X, Београд 1858, 278-295.

47 Акт Попечитељства правосудија упућен Совјету 1. јула 1858. године, АН. 2722. Тихомир Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић – Развој кривичноправне мисли у Србији XIX века*, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VII, Београд 1987, 232.

Реформа казних завода у Србији одлагана је из бар два узрока, од којих је први био правни, а други фактички. Непостојање јединственог кривичног закона услед чега је укупно српско кривично право имало карактер казуистичности могао се отклонити потпунијом материјалном и процесном кривичноправном регулативом која би пружила сигурнију полазну основу за уређење материје издржавања казне лишења слободе. Истовремено, оскудица новца резултирала је опстајањем изножених решења у погледу смештаја и третмана осуђених на казну лишења слободе. Како ће се показати, радило се о проблему који се није могао лако превазићи упркос покушајима да се изнађу средства за изградњу казних завода у којима би се казна лишења слободе издржавала по одређеном јединственом систему.

ИЗДРЖАВАЊЕ КАЗНЕ ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ НАКОН 1860. ГОДИНЕ

Јединствени кривични законик који је инициран још 1855. године и чији је пројекат био спремљен још 1857. године коначно је донет 1860. године. Вишегодишње одлагање било је последица неповољних политичких прилика, а пад уставобранитеља са власти 1858. године омогућио је да заслуге за његово усвајање уместо његовим творцима припадну на престо повраћеном кнезу Милошу Обреновићу. Иако се у великој мери заснивао на некој врсти рецепције већ готових решења из Пруског кривичног законика, појава Криминалног законика за Књажество Србију обнародованог 29. марта 1860. године био је епохалан догађај у српском законодавству и правној науци. Он је уз извесне измене и допуне остао у Србији на снази све до 1929. године и у српској правној науци био основица за развој науке казног права.

Кривичним законом је као једна од главних казни била предвиђена и казна лишења слободе и то у три облика: робија, заточење и затвор. Робија која је могла бити доживотна или временска представљала је најтежи облик казне лишења слободе јер је поред самог затварања подразумевала принудни рад и ношење окова. Заточење

је било временски ограничена казна лишења слободе у трајању од 2 до 20 година без додатних оптерећења. Затвор је такође био временски ограничена казна лишења слободе која се изрицала за лакша кривична дела у трајању од 35 дана до 5 година уз обавезан рад.

Усвојивши троедобу кривичних дела на злочине, преступе и иступе Кривични законик је прописао да се злочини кажњавају робијом и заточењем, преступи затвором дужим од месец дана и новчаном казном већом од 300 динара, а иступи затвором до месец дана и новчаном казном до 300 динара. Закоником предвиђена замена телесне казне казном лишења слободе била је последица усвајања модерних европских решења усмерених на хуманизацију кажњавања.

У време доношења Кривичног законика у Кнежевини Србији за издржавање казне лишења слободе користиле су се просторије полицијских власти које су уједно служиле и за притварање лица за време трајања истраге, одаје окружних судова или у појединим окрузима подигнуте апсане у које су смештани и оптужени притвореници до окончања поступка и казнени заводи којих је у то време у целој Кнежевини било два, у Топчидеру и у Ћуприји. За разлику од Топчидерског завода о коме се доста зна, о оснивању, организацији и третману затвореника у казненем заводу у Ћуприји нема много сачуваних података или пак они до сада нису пронађени. По свој прилици се радило о апсани образованој за смештај осуђеника који су радили на државном имању Добричево, а Решењем из 1860. године је у овом заводу уведено звање управника у рангу члана управе вароши Београда.⁴⁸ Лица осуђена за изузетно тешка кривична дела, али и политички кривци, издржавали су казну робије и заточења у објектима подигнутим раније са другачијом наменом, какви су били нпр. Београдска тврђава и Гургусовачка кула.

48 Решење о том, да се при апсанском заводу у Ћуприји отвори звање управитеља с рангом члана управе вароши Београда од 12. августа 1860. године, *Зборник*, XIII, 138. Кнежевим указом од 26. августа 1865. године за привременог рачуноводитеља при овом апсанском заведењу постављен је Павле Јанковић, писар окружног чачанског суда. - *Српске новине*, бр. 95 од 28. августа 1865. године.

Робија се издржавала у робијашницама, где су осуђеници растављани најпре само по полу, а касније и по старосној доби. Осуђени на робију добијали су од државе одећу и храну, а осим послова нужних за одржање реда и чистоће у самој робијашници упошљавани су и на радовима изван завода или на занатским пословима за државу.⁴⁹ Осуђени на заточење су најпре издржавали казну у посебним апсанама или посебним одељењима робијашница, а од оснивања казнених завода упућивани су у њих. Они су носили сопствену одећу и хранили се о свом трошку, а рад им је био обавезан само уколико их је због сиромаштва хранила држава. Затвореници су издржавали казну у судским и полицијским апсанама уколико је затворска казна била изречена за учињен иступ, а у казним заводима ако је затвором кажњаван преступ. Иступници су носили своју одећу, хранили се о свом трошку и нису били обавезни да раде изузев одређених категорија лица (скитнице, слуге, шегрти, надничари) којима је суд могао пресудом наложити да раде на јавним радовима. Преступници су носили осуђеничку одећу и хранили се осуђеничком храном, али им је на њихову молбу могло бити одобрено да носе своју одећу и набављају храну.⁵⁰ Од обавезног рада били су изузети због положаја свештеници и чиновници, а због стања здравља слаби и болесни затвореници.

Прописа о територијалном распореду осуђеника није било, већ је одлука о упућивању осуђеног на казну лишење слободе на издржавање казне у казнени завод била препуштена суду. Ситуација није била боља ни у погледу издржавања казне у самом заводу. Изузев раздвајања на основу пола које је доследно спровођено још у доба прве владавине кнеза Милоша није било никаквог раз-

49 Према Решењу од 20. маја 1861. године стражар је могао убити робијаша „ако би га напао или убити хтео, а не би га блажим начином савладати могао“, *Зборник*, XIV, 92.

50 Правила о издавању хране осуђеним, који казну издржавају у окружним местима и за оне, који се шаљу у апсанско заведење, док се код начелништва налазе, као и за време путовања њиго до апсанског заведења и пропис о подвозу осуђеника. Трошкове ове да исплаћује начелништво из кредита, који је на ту цел одређен од 23. фебруара 1861. године, *Зборник*, XIV, 13.

врставања осуђеника, те су у казним заводима казну издржавали заједно пунолетна лица и малолетници, лица осуђена за лакша кривична дела и најтежи злочинци, они којима је то била прва осудом и вишеструки повратници, ментално здрави и душевно болесна лица.⁵¹ У суштини, био је то прилично примитиван „систем“ заједничког затвора у коме је постојеће прописе о издржавању казне лишења слободе у пракси тумачио управник завода по сопственом нахођењу.

Кнез Михаило Обреновић који је након смрти свога оца 1860. године по други пут дошао на положај кнеза имао је крупне спољнополитичке планове чија је нужна претпоставка био унутрашњи преображај земље. У циљу коначног ослобођења Србије од турског сизеренства, кнез Михаило извршио је реформу унутрашње управе којом је сву власт концентрисао у својим рукама. Уставним законима развластио је Државни савет, установио владу као колегијални орган потчињен искључиво кнезу, а Народну скупштину свео на квази-представничко тело без икакве стварне законодавне власти са којим се министри сусрећу сваке треће године. Угледајући се на владатеље из раздобља просвећеног апсолутизма кнез Михаило је предузео разноврсне активности усмерене на трансформацију сељачког патријархалног српског у модерно грађанско друштво које ће српску државу учинити предводницом замишљеног уједињења.

Међу бројним нерешеним питањима казног система у Србији било је и питање издржавања казне лишења слободе, којим су се надлежни државни чинио-

ци интензивно бавили и пре, а нарочито након убиства кнеза Михаила. Најпре је решено питање третмана лица притворених код судова за време ислеђења и суђења. На предлог министра правде Рајка Лешјанина донета су 29. новембра 1865. године *Правила о шуме, како ће се обдржавати притворени код судова окружни за време кривичног ислеђења и суђења*.⁵² Прописано је да ове притворенике издржава суд средствима која су за ту намену одређена буџетом тако да добијају „по једну оку леба на 24 сата и за пиће воду“, што се после наплаћује од оних који су у стању платити. Предвиђена је и могућност да притвореник сам себи набавља и плаћа храну и пиће „само не сме у том степену пити да се опије или да неред прави“, при чему су умањење хране и пића и забрана алкохола предвиђени као дисциплинска казна. Притворени су могли и пушити, с тим да ако нису сами у соби то чине приликом шетње. Притвореници су спавали на креветима начињеним од дасака у собама које су у зимско доба (од 15. октобра до 15. априла) умерено грејане. За осветљење је притвореницима следовала по једна свећа за сваку собу, која се од 1. априла до 1. октобра могла користити до 10, а остало време до 9 сати увече, уз могућност да то буде и дуже ако сами набаве свећу.⁵³ Притвореницима који нису имали своју „преобуку и спаваће аљине“ суд је по одобрењу министра правде набављао одећу од „дебелог тежаног платна“ и „по једно ћебе за покривање при ладном времену“, што је такође после наплаћивано од платежно способних.⁵⁴ Најбоља соба у притвору одређивана је за смештај оболелих притвореника, којима

51 Ранија пракса да се душевно оболели преступници смештају у манастире настављена је и на почетку XIX века, када су манастир Враћевшница и Каленић примали тешке душевне болеснике и епилептичаре који су починили убиство или разбојништво. Покушај уставобранитеља да законски реше ово питање пропао је услед неслагања митрополита Петра са предлогом да манастир Студеница буде центар у који ће се смештати душевно поремећени преступници. Ово питање биће решено тек 3. марта 1861. године када је основан „Дом за с' ума сишавше.“ Зоран Мирковић, Војислав Станимировић, *Оснивање Дома за с' ума сишавше*, Теме, бр. 3, јул – септембар 2012. године, 1339-1354.

52 Српске новине, бр. 5 од 15. јануара 1866. године.

53 Огрев и осветљење су према §. 9 плаћани из судске касе па рефундирани од притвореника који могу да плате „по мери, какву министар правде према наређењу §. 327. поступка судског одредио буде.“

54 Према Измени § 10. правила о обдржавању судских притвореника од 29. новембра 1865. о снабдевању притворених са преобуком и ћебетима и о наплати тих хаљина од 13. марта 1869. године преобука је од имућних наплаћивана „колико је коштала“, употреба ћебета 3 гроша чаршијска месечно, а уколико би ћебе било упропашћено онолико колико је „вредило онда кад је на употребу дато.“ *Зборник*, XXII, 24.

се давала „по једна сламњача, по један од дебелог платна сламом напуњен подглавак и по два ћебета, једно за простирање, а једно за покривање.“ Пошто је трошкове лекова, хране и грејања болесних сносио суд, лекар се приликом одређивања неге имао „обзирати на економију и само оно што је неопходно потребно и што је јевтиније прописивати.“⁵⁵ Притворени су два пута дневно извођени у једносатну шетњу и добијали су чисту преобуку једном недељно. О сахрани умрлих притвореника које нико не би тражио старала се месна полицијска власт, у ком случају се такође водило рачуна о трошковима.⁵⁶ Све ово је било важно и за жене, за које је прописано да се и у притвору држе одвојено од мушких.

Питање казних завода покренуто је и у Народној скупштини држаној 1867. године у Крагујевцу, на којој се појавила једна либерална опозициона група са бројним предлозима за реформе, међу којима је био и предлог јагодинског посланика да се уређење „апсанских заведења“ промени „те да би она могла послужити као школа за поправку апсеника“.⁵⁷ Министар правде Лешјанин поднео је Скупштини Извештај о трогодишњем раду свог ми-

нистарства,⁵⁸ у коме се посебан одељак под насловом „О апсанским заводима и апсанама“ односио на три казненa завода у којима се издржавала казна лишења слободе. У заводима у Топчидеру и при тополивници у Крагујевцу казну су издржавали мушкарци осуђени на робију и заточење, а у заводу у Ћуприји на затвор осуђене жене и малолетници. Министар је изнео и податке о броју и кретању осуђеника. У Топчидеру и Крагујевцу робијаша и заточеника је на крају 1864. године било 1351, 1865. године 1349, 1866. године 1407, а 1867. године закључно са августом 1106. У време подношења Извештаја 300 робијаша налазило се у Крагујевцу где су радили послове у тополивници, 200 их је у београдском граду обављало разне радове и оправке, њих око 100 било је код ергеле у Љубичеву где су употребљавани за разне државне радове, 40 их је код управника вароши Београда било ангажовано на разним државним и општинским радовима, док су се остали налазили у Топчидеру где су радили разне пољске радове и занате. У Ћупријском заводу је затвореника било 1864. године 485, 1865. године 508, 1866. године 391, а 1. септембра 1867. године 283. У Извештају је министар констатовао да су 1865. године мушки осуђеници из Ћуприје премештени у Пожаревац „због тога, што тамо није било довољно сместишта за све тамошње осуђенике“ а у Ћуприји су „остављене женскиње и малолетни осуђеници.“ Међутим, 1866. године „из узрока што у Ћуприји није било зданија, у коме би се чета понтонирска сместила из призрења на економију по прекој потреби, ово је заведење премештено у Пожаревац и опет стављено под једног управитеља“, каже министар уз примедбу да ће се „морати женске од мушки са свим одвојити, само док се нужне зграде начине.“ Осуђеници у Пожаревцу такође су коришћени за вршење државних радова, док су се осуђенице занимале шивењем и предењем разних ствари за војне потребе.

55 Болесне притворенике који су се издржавали о државном трошку бесплатно су лечили варошки и окружни физикуси, а они који су могли платити могли су довести и другог лекара.

56 Ако је погреб ишао на терет судске касе умрли је сахрањиван „по обредима цркве којој припада, колико је могуће простије и јевтиније“, а ако је имао новца онда „према његовом стању.“

57 Окружни протојереј Јован Јовановић из Јагодине је као члан одбора за састављање адресе саставио свој нацрт адресе у коме су били садржани бројни предлози, али је одборска већина полазећи од става да је адреса само акт учтивости којим Скупштина одговара на кнежеву беседу као акт отварања Скупштине и да се у њој не могу отварати питања која нису поменута у беседи његов нацрт одбацила. Онемогућен да тај свој нацрт прочита у Скупштини, Јовановић је поднео појединачне предлоге међу којима се налазио и овај о реформи апсана. *Прошоколи редовне Народне Скуишћине држане о Миољу-дне 1867. у Крагујевцу*, Београд, 1867, 13. Уп. и Живан Живановић, *Полицијска историја Србије у другој половини XIX века*, I, Београд 1924, 147.

58 Извештај министра правде № 3278, од 25. септембра 1867. године о раду и стању правосудне струке поднет Народној скупштини од 1867. године по заповести кнеза од времена велико-госпојинске скупштине у Београду, *Зборник*, XX, прилог.

[illegible]

тај. Министар војни и заступник министра грађевина Блазнавац и министар правде Рајко Лешјанин договорили су се да се у Пожаревцу „код апсеничког заведења“ подигне „једна нова апсана у коју би се имале сместити оне женскиње, које сада у Ћупријском апсеничком заведењу затвор и робију издржавају“, док би се здање у Ћуприји у коме су до тада биле уступило „за потребу понтоњера тамо станујући“ и да се тамо не граде зграде „које су у прошлој 1865. год. највишим решењем од 8. јунија одобрене и на коју је целъ сума од 129.875 гроша чаршиски одобрена осим Ужарнице и Седларнице, па и за те зграде Правитељство да набави само потребан материјал који неће више од 29.875 гроша чаршиски коштати, а војници понтоњерски да иј сами саграде.“ На основу тога министар грађевина сачинио је план за нову зграду „али у томе смислу да зидови буду толико дебели, како би се по времену према потреби, могло ово зданије дићи на јошт један спрат“ и сачинио предрачун „по коме би ова грађевина стала на 180.000 гроша чаршиски“ што би се подмирило тако што „100.000 гроша који су већ одобрени на грађење зграда понтоњерски у Ћуприји и који сада претичу, да се на ову целъ употребе, а остатак потребан јошт од 80.000 гроша да се подмири из кредита прошлогодишњим буџетом одобреног, о коме кредиту јошт није рачун поднешен.“ У том смислу је 30. јула 1866. године предложио Државном савету да се „на грађење једнога новог зданија при Заведенију апсаничком у Пожаревцу у коме би се сада имале сместити робијашице у Ћуприји станујуће, може потребни издатак од 180.000 гроша чаршиски или 90.000 гроша порезски подмирити и то 50.000 гроша порезски из суме која је на подизање зграда понтоњерски у Ћуприји одобрена а не употребљена, остатак пак потребни од 40.000 гроша порезски да се изда из суме која је прошлогодишњим буџетом на нове грађевине одређена и о којој јошт рачун закључен није.“

Пошто је Савет усвојио предлог,⁶² на основу указа од 29. септембра 1866. године 38 осуђеница је 25. октобра исте године из Ћуприје пресељено у Пожаревац и смештено у зграду у којој су већ били мушки осуђеници.⁶³

ПОЖАРЕВАЧКИ КАЗНЕНИ ЗАВОД

Казнени завод у Пожаревцу смештен је у напуштено пространо и чврсто здање са 24 собе у приземљу и 8 соба на спрату.⁶⁴ Подигнута у доба прве владавине кнеза Милоша, ова зграда је до 1841. године коришћена као војна касарна, потом од 1848. до 1852. године као женско апсеничко радилиште, а 1856. године била је поправљена за смештај болнице за душевне болеснике.⁶⁵ Пошто тај пројекат није реализован, зграда „са лепим двориштем и уређеним вртом“ са „преко 40.000 однеговани правителствени дудова“ била је празна све док у њу нису смештени осуђеници.⁶⁶ Издржавање казне лишења слободе у истој згради онемогућавало је раздвајање мушких и женских осуђених лица и стварало бројне тешкоће управи казненог завода. Већ поменути Извештај министра правде из 1867. године потврђује да је надлежно министарство било упознато са овим проблемом који се због оскудице

средстава није могао лако решити. Решење нађено у уступању штала ергеле које су се налазиле поред казненог завода у које су осуђенице смештене 1870. године⁶⁷ било је изнуђено. Трајно решење одвајања мушких и женских осуђених лица била је изградња нове засебне зграде за осуђенице чији је број стално растао, до чега ће коначно и доћи 1874. године.

Преуређењем казнених завода у Србији се нарочито бавио Ђорђе Ценић, који је поред већ поменутог учешћа у изради законског пројекта о извршењу казни лишења слободе 1858. године као министар правде настојао да спровођење извршења казни лишења слободе у Србији усклади са принципима савремене науке и праксом напредних европских земаља. У циљу превазилажења постојећег, прилично несређеног стања у области извршења казни лишења слободе, Ценић је током првог министровања радио на доношењу правила о извршењу казни лишења слободе, док је у другом министровању радио на подизању нових казнених завода.⁶⁸ Резултати његовог рада, како они на нормативном тако и они на практичном плану били су велики и трајан допринос у области извршења казни лишења слободе у Србији XIX века.

Поставши министар правде, Ценић је у лето 1868. године образовао Комисију са задатком да препоручи систем за уређење апсанских завода у Србији.⁶⁹ У пратном писму Комисији министар је назначио циљ казне која треба да буде таква „да осуђеник осети што је закон погазио, али у исто време да та казна буде так-

62 Акт заступника министра грађевина бр. 1127 од 13. јула 1868. године и Решење Државног савета бр. 527 од 7. августа 1866. године. План који је министар послао Савету као прилог предлогу нисмо пронашли. АС, Поклони и откупи (ПО), 12/68. Објављено у: Бранко Перуничкић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд 1977, док бр. 699, 1725-1726.

63 Милутин А. Поповић, *Албум Женској одељења Пожаревачкој казненој завода са сѣћањем*, Пожаревац 1898, I.

64 АС, Министарство финансија, Одељење промишлености, (МФ-П), 1846, 73.

65 Војислав Михаиловић, *Из историје санишества у обновљеној Србији од 1804-1860*, Београд 1951, 366-369.

66 Аћим Медовић, *Окружје Пожаревачко у приложеном земљевиду представљено и са сѣране државописне и повјесне описано саопшћавајућим членом Друштва Српске Словесности Аћимом Медовићем, доктором медицине и физиком окружија Пожаревачкој*, Гласник Друштва српске словесности, св. IV, Београд 1852, 217-218; Милољуб Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Пожаревац 2011, 72.

67 Ради тога је министар правде Ђорђе Ценић од пожаревачког окружног начелника 1869. године тражио да за коње из испражњене штале нађе адекватан смештај. АС, МУД-П, 1870, Ф XI, 71.

68 Ценић је први пут био министар правде од 21. јуна 1868. до 17. јула 1869. године (уједно и председник Министарског савета), а други пут од 22. октобра 1873. до 25. новембра 1875. године.

69 Службене новине су формирање ове комисије Актом министра правде №. 2817 од 9. августа 1868. године поздравили као „врло повољну новост“, изразивши наду да ће упркос великим тешкоћама „добра воља“ омогућити „да се опет доста постигне и оним средствима, што нам и сада могу у томе на руци бити.“ *Српске новине*, бр. 134 од 10. октобра 1868. године.

Босна у Туркочи
родомъ изъ
побѣгао в изъ ~~Економичко-Апсеничко~~ заведенія изъ Топчидера съ робіе;
чега ради ~~наказа~~ ^{указа} се предстовилимъ предположеномъ Началническо, да
оно учини наредбу, да се истый бѣгунацъ по ниже означеномъ личнои о-
пису у тамошнѣмъ Окружѣю потражи и увати, и ако бы се уватио, да се
на ~~експоничко~~ апсеничко заведеніе одна стражарно пошлѣ. Истый в бегу-
нацъ 2 " ~~мѣ~~ месеца побѣго.

Личный опись:

Године 35.

Стась ~~Среднѣ~~

Лични опис одбѣлої
робијаша, Тоѣчигер 4.
маја 1860. (ИАП, ПКЗ)

ва, како ће у стању бити кривца обавестити, на прави га пут извести, и у опште тако подејствовати да га учини у будуће нешкодљивим за друштво грађанско" и упутио је да од постојећих система препоручи онај који сматра најцелисходнијим за Србију. При опредељењу за неки од постојећих система, као и при разматрању питања да ли треба на истом месту подићи заведења за робијаше и за затворенике што би олакшало и појефтинило управу, Комисија је морала узети у обзир околности које су се тичале како личности осуђеника тако и финансијских и стручних капацитета државе.⁷⁰ Најзад, имајући у виду важност предмета, министар је Комисију овластио „да може и изван граница овог настављења изићи, и онако ми известије поднети, како мисли да јој у духу означеног

јој овде задатка, и за постижење предозначене цјели чинити надлежи.“⁷¹

Комисија⁷² је убрзо министру поднела Извештај, препоручивши „да се код нас у главном уведе система ћелијска“ прилагођена броју осуђеника и стању државне касе. Комисија је предложила увођење ћелијског затвора од 6 месеци до 2 године за тешке и поквареније осуђенике и заједнички затвор за остале осуђенике. Управи завода требало је оставити могућност да пре потпуног преласка из ћелије у заједнички затвор нареди да осуђеник извесно време „само дању у друштву ради, а ноћу да и даље сам спава.“ У заједничком затвору осуђеници би били подељени у класе и у оквиру њих у групе на основу старости и карактера, а у једној соби могло би их бити највише 10-15. Имајући у виду поправљање као примарну сврху казне, све осуђенике би посећивали и поучавали учитељи и свештеници. Исти систем важио би

70 Ценић је изнео да је у Србији број осуђених на робију већи од 1000, а на затвор већи од 400, а то су по правилу сељаци вични само „земљеделству.“ С друге стране, пошто „нема изгледа да ћемо скоро до тога стања доћи да можемо велике издатке на ово заведење чинити“, треба препоручити само оне радове који се могу радити у самом заводу или на државним имањима имајући у виду и оскудицу стручних кадрова „и то не само што се управитеља тиче, него и у смотрењу нижих званичника па и самог настојника.“ Српске новине, бр. 134 од 10. октобра 1868. године.

71 Српске новине, бр. 134 од 10. октобра 1868. године.

72 Комисија коју су чинили Ж. Давидовић, А. Николић, С. Вељковић, Д. Радовић, др М. Обрадовић, М. Дамњановић и Д. Ђ. Јовановић поднела је свој Извештај 27. августа 1868. године. Српске новине, бр. 136 од 15. октобра 1868. године.

и за жене и малолетнике, као и за све осуђене на затвор независно од пола и доби, с тим да боравак у ћелијском затвору траје од 3 до 12 месеци за жене и малолетне, односно од 1 до 6 месеци за осуђене на затвор. На основу §. 56 Кривичног законика могло би се образовати и „једно за себе заведење за покварену децу“ у коме „би се они строго васпитавали и за полезне грађане справљали“, а „заведење, гди се издржава робија и затвор треба на сваки начин за себе подићи, и то ако је могуће на разним местима“ при чему „треба оба заведња поред главнијих вароша и добрих путова начинити, да би се израђене ствари лакше продати или на продају гди је боље однети могле, а осим тога да би се и од приватних људи посао за осуђенике лакше наћи могао у случају кад се за државне потребе ништа радити неби имало.“⁷³ Један члан Комисије, Д. Ћ. Јовановић, одвојио је своје мишљење. Нашавши да потпуно усамљење не доприноси поправци осуђеника он је предложио да само „разбојници, ајдуци, палитељи, и само они кривци, који се у поврату или у стицају због крађе наоде“ ноћ проводе у ћелији, а дању да раде „у друштву ван ћелија“ и да се потпуно усамљење употребљава само према онима којима „неби дисциплинарне казни помогле.“⁷⁴

Иако је био заузет веома важним пословима,⁷⁵ Ценић је као стручњак у области казног права увиђао да несређено стање у нашим казним заводима⁷⁶ захтева хитно решавање. Пошто је Комисија завршила са радом Ценић је већ 7. октобра 1868. године прописао *Правила*

о домаћем реду ајсанској заведења у Пожаревцу.⁷⁷ У 64 члана груписана у осам целина *Правила* регулисана је укупна унутрашња организација живота и рада осуђених лица на издржавању казне у казном заводу. Имајући у виду да су ова *Правила* прописана за пожаревачки казнен завод касније проширена и на казнене заводе у Београду и Нишу и да су на простору Србије остала на снази све до 1929. године када је донет југословенски Закон о извршавању казни лишења слободе, потребно је ближе размотрити њихову садржину. Истовремено, пошто је министар правде истог дана када су донета *Правила* издао и одговарајуће *Уџушсџво* о њиховој примени у коме су прецизирана правила кућног реда казног завода, које је објављено у званичним новинама, сматрали смо неопходним да укажемо и на мотиве појединих решења које је изнео њихов творац.⁷⁸

У првој целини *Правила* под насловом „Примање осуђених у завод“ уређен је поступак пријема осуђеника у казнен завод. Прописано је најпре да ће осуђеника када стигне у завод примити рачуновођа завода, који ће га уписати у књигу осуђеника и назначити на коју је и

73 *Српске новине*, бр. 136 од 15. октобра 1868. године.

74 *Српске новине*, бр. 136 од 15. октобра 1868. године.

75 Као председник Министарског савета Ценић је радио на припремању новог устава, а као министар правде био је ангажован организовањем судског процеса поводом убиства кнеза Михаила.

76 У јавности је након убиства кнеза Михаила у коме су два осуђеника која су у Топчидеру издржавала казну заточења, Љубомир Радовановић и Лазар Марић, непосредно учествовала, а управник завода Светозар Ненадовић омогућавао састанке и договоре завереника у самом казном заводу, владало уверење да казнен завод нису школе за поправку већ за усавршавање злочинаца и преступника.

77 Ова *Правила* Бр. 3590. нису штампана у *Зборнику закона и уредаба у Кнежевини и Краљевини Србији*, већ су објављена у Казним зборницима који су издавани у неколико наврата. У овој студији је коришћен текст *Правила* из *Збирке кривичних закона, уредаба, љавила, уџушсџава и расџиса доџуњуџуџих Казнени законик и Кривични судски љосџуџак Србије* са коментарима Томе Живановића издате у Београду 1921. године, 241-268 (даље: *Збирка кривичних закона*). Од Измена и допуна од 13. јуна 1902. године које је под Бр. 6849. у овим *Правилу*ма учинио министар правде Арон Нинчић звала су се *Правила о домаћем реду у казним заводима у Беоџраду, Нишу и Пожаревцу*, иако су се и раније примењивала на све казнене заводе у Србији.

78 У Ценићевој студији под насловом „О уређењу апсанских заведења“ која је у наставцима објављена у *Српским новинама* почев од бр. 138 од 21. октобра закључно са бр. 151 од 19. новембра 1868. године садржана су и детаљна правила кућног реда у казном заводу уз њихово тумачење, као и оправдање оних решења која су у то време била новина у Србији или код којих су друге могућности одбачене због специфичних друштвених прилика или материјалног стања државе.

колику казну лишења слободе пресудом осуђен.⁷⁹ Следио је детаљан преглед примљеног лица и његових ствари који су обављали лекар завода и рачуновођа.⁸⁰ Пошто осуђеници нису смели имати ништа сем „нужних носећих хаљина и спаваћих ствари“, све остале ствари и новац нађени при прегледу су се одузимали уз забелешку и чували у депозиту код управе све време док је осуђеник у заводу.⁸¹ У чл. 4 прописано је да ће одмах по пријему у завод осуђеном бити прочитана и објашњена она правила из овог кућног реда која се односе на осуђенике, правила која би посебно за њих била прописана, као и § 100 Казненог закона и да ће се ово читање понављати свим осуђеницима најмање једном месеч-

но „и то у недељу или који празнични дан.“⁸² Поступак пријема у завод завршавао се нумерисањем осуђеника. Сваки осуђеник добијао је „нумеру“ која је стајала „на његовом месту и више његове главе прикована“, а могло се наредити и да „осуђеници своју нумеру једнако на себи носе.“⁸³

У другом делу насловљеном „Поступање са осуђеницима“ прописано је да са осуђенима „ваља поступати у опште строго али правично и човечно“ и тако „да све буде управљено на њихово изображење, нарочито морално поправљање“, као и да ће се на њихово здравље обраћати „свако призрење, које је у циљу казне, унутрашњег реда и дисциплине апсанског завода“ (чл. 6). У члану 7 предвиђено је одвајање по полу и старосној доби, наложено строго мотрење „да се једни с другима никако не састају“, а ако би се мушки осуђеник ипак сусрео са осуђеницом „женска је дужна одмах стати и окренути главу, док мушкарац прође.“ Прописано је да се осуђеници уопште групишу тако да „свагда равни с равнима буду затворени“, а нарочито да се лица „отменијег реда и бољег стања“ држе одвојено од осталих осуђеника, изузев ако то због свог владања не би заслуживала (чл. 15). Осуђеници током рада нису смели разговарати „осим ако би што нужно имали да кажу или да запитају“, док им се у време када не раде допуштао при-

79 Члан 1. измењен 1902. године гласио је: „Осуђено лице, кад дође у казни завод, одмах ће бити пријављено управнику завода или овога заступнику, који ће наредити да се оно у завод прими, књигу осуђеника упише и његов лични опис најтачније у књигу стави.“ У време доношења *Правила* казни завод у Пожаревцу је на челу управе имао рачуноводитеља, који је између осталог био задужен и за пријем осуђеника у завод. Ово решење које је постало превазиђено увођењем звања управника казног завода у Пожаревцу измењено је тек 1902. године, пошто су и друга два завода (у Београду и Нишу) већ одавно имала своје управнике. *Измене и допуне у правилима о домаћем регу у апсанском заводу* од 13. јуна 1902. године, Архив Србије (АС), Министарство правде (МП), 1902, ф XII, 90.

80 Преглед ствари рачуновођа је обављао редовно у присуству управника завода или његовог заступника „нарочито кад су осуђена лица имућнијег стања“, а изванредно и без управника ако би овај био спречен „особито код лица нижег и сиромашнијег стања.“ О стању здравља пријављеног осуђеника имао се уверити лекар завода који је о томе извештавао управника усмено ако је прегледано лице „сасвим здраво“, односно писмено „ако нађе да је осуђено лице болесно и лекарску негу потребује.“ Последњим ставом чл. 2 наређено је: „Преглед над женским вршиће се пред надзиратељком.“ *Правила*, 242-243. Према Наредби министра правде од 16. јуна 1884. године бр. 2529. уколико је осуђени био из места где влада нека заразна болест или је кроз неко од таквих места прошао, он је морао „да се изолише и држи извесно време под присмотром“, па тек када би издржао карантин могао се сместити са осталима.

81 Управа је била овлашћена да ствари „које су квару подложне“ или би њихово чување било „теретно“ прода на лицитацији и тако добијен новац стави у депозит ако осуђени није наредио нешто друго (чл. 3).

82 У поменутом § 100 прописане су казне за недозвољена понашања притвореника и осуђеника. Насилан излазак апсеника из апса, противљење надзиратељима и чуварима, као и принуђавање или покушај принуђавања ових да нешто учине или не учине кажњавани су затвором до 3 године (тач. 1), док су они „саучастници“ који би учинили и било какво насиље над особљем или другим апсеницима кажњавани робијом до 4 године уколико учињено дело не би „у већи род кривица прелазило“ (тач. 2). Појединац је за противзаконитости из тац. 1 кажњаван затвором до 2 године, а из тац. 2 робијом до 3 године (тач. 3). Ове казне су се изрицале и извршавале одвојено од казни због којих се кривац налазио у затвору (тач. 4), чиме је искључен реални стицај о коме говори § 69 законика. *Криминални (казнишелни) законик за Књажество Србију* од 29. марта 1860. године, Београд 1860.

83 У чл. 5 било је прописано још и да ће се „у колико је могуће“ истом нумером нумерисати и ствари осуђеника, нарочито „периво.“

стојан разговор. Настојници су морали строго пазити да осуђеници не воде забрањен разговор о рђавим делима која су учинили на слободи и да не причају „којекакве скаредности.“ За настојнике су према чл. 8 могли бити узети и осуђеници који су провели „повише већ време-на у заводу“ и за то време се добро владали, при чему је требало водити рачуна да они онда не бораве и нарочито да не спавају у истој соби са осуђеницима. Собе осуђеника су за време док они бораве у њима морале бити „резом затворене“ и отварање су само у одређено време када су осуђеници пуштани напоље „ради телесне нужде или ради проходања“ (чл. 9). Увек када су осуђеници били у собама у ходнику се морао налазити по један служитељ који је чувао стражу, пазео да се нешто не догоди и био у приправности за случај да се „каква помоћ устрази“ (чл. 10). Осуђенима је чл. 11 дао право да се жале управнику, односно надзиратељки, против рђавих поступака појединих осуђеника или чувара, при чему су пак морали пазити „да им жалбе не буду лажне.“ Посете родбине и пријатеља које су осуђеницима биле допуштене уз претходно одобрење управника завода или његовог заступника, бивале су под надзором одређеног дана на одређеном месту у трајању од пола сата (чл. 12).⁸⁴ Осуђеницима је била дозвољена преписка са родбином и пријем пакета, уз контролу садржине писама и пакета од стране управника, као и обраћање властима путем молби и жалби по његовом претходном одобрењу.⁸⁵ Осуђени су у слободно време могли и читати, али само оне књиге које би управник одобрио (чл. 14). Новац осуђеници нису смели примати, а уколико би га

добили он се предавао управи и уз забелешку остављао у депозит код управе.⁸⁶

Трећим делом под насловом „Изддржавање осуђених“ обухваћена су правила о исхрани, одећи и хигијени осуђеника, као и о неговању болесних осуђеника. Најпре је прописано да ће осуђеници добијати исту храну као и до тада, а док се не учини „и у томе боља измена“ (чл. 17). Осуђени су ручавали на за то одређеном месту у подне, на дати знак, и то најпре мушкарци па потом жене. Болесним осуђеницима су на основу мишљења лекара уместо обичних давана лакша јела, нехришћани су добијали „обичну домаћу храну“, док су осуђени Јевреји могли о Пасхи „добијати у прописној количини од својих једновераца накисео хлеб“ (чл. 19). Имућнији осуђеници имали су право да се да се хране о свом трошку у износу до 5 талира месечно.⁸⁷ Добро имовно стање је и у погледу пића обезбеђивало преимућства, пошто су имућни осуђеници имали право да уз ручак о свом трошку набаве „највише по пола сатљика вина или по чокањ ракије“ док су остали осуђеници за пиће имали само воду (чл. 21). Управа завода била је дужна старати се да се осуђеницима даје „добра и пропису одговарајућа храна“, а у противном случају морала је протоколарно извидети зашто им је дата рђава храна.⁸⁸

Што се одеће тиче, чланом 23 је с позивом на Казнен законик прописано да се само сиромашни осуђеници за време издржавања казне у заводу одевају о државном

84 Разговор са осуђеником одвијао се уз обавезно присуство управника, чиновника или неког од најпоузданијих служитеља завода, односно са осуђеницом уз обавезно присуство надзорнице, а ако би она била спречена у присуству једног од чланова заводског особља завода и најпоузданије осуђенице коју предложи надзорница. Разговарати се могло само језиком који је присуствујући разумео.

85 Чланом 13 прописано је да осуђеници могу писати писма у слободно време и забрањено служитељима да без одобрења управника предају било шта што би им осуђени дали.

86 У овом чл. 16 допуштена је могућност да управа завода може повремено издавати извесну малу суму осуђенику, било да је новац потребан њему лично или за издржавање фамилије (чл. 42).

87 Члан 20 *Правила* позива се на § 20 Казненог закона који је дозвољавао да се осуђени на затвор хране о свом трошку „али не по својој вољи, но како буде наређено особеним законом.“ Иако се то изричито не каже у *Правилима* ово право имали су и осуђени на заточење према § 15 Казненог закона. Осуђени на робију, пак, нису имали то право већ су морали јести храну коју је обезбеђивао завод.

88 Иако је у чл. 22 прописано да ће управа овај извиђај вршити како услед жалбе која јој буде поднета тако и „сама по званичној дужности“, тешко је замислити да су управе у пракси спроводиле истраге из разлога неуредне хране.

трошку, док „сви други осуђени дужни су сами о своме оделу старати се.“⁸⁹ Осуђени на затвор и заточење који су се одевали о државном трошку добијали су исто одело, под којим су се подразумевале и „нужне спаваће хаљине.“ Осуђеници су одело били дужни да „добро чувају“ пошто је управа према његовом квалитету одређивала колико ће оно служити.⁹⁰

Пошто су ближа наређења за одржавање реда и чистоће осуђеника имала, према чл. 26 бити дата у „домашним правилима“, *Правилима* је прописано само одржавање реда и чистоће самог казненог завода. Управитељ је био дужан пазити „да се свуда највећа чистоћа одржава.“ Осуђеничке собе морале су се сваки дан добро почистити, неколико пута на дан проветрити и опрати, а најмање једном годишње и окречити. И кревети у којима су осуђеници спавали имали су се више пута у току године опрати и спаваће хаљине претресати. Патоси у собама и ходницима, нарочито они од цигала, нису се смели јако квасити. Осуђеници су свакодневно два пута имали бити изведени на свеж ваздух, где су на месту за то одређеном проводили по један сат под надзором нужног броја чувара. Најзад, чланом 30 била је прописана обавеза управника да сваког дана бар једном обиђе све мушке осуђенике, док се о осуђеницама могао обавестити преко надзорнице или и лично у њеној пратњи обићи женски затвор.

О сваком поболелом осуђенику, нарочито о оном који би се напрасно разболео, управник или његов заступник, а у њиховом одсуству рачуновођа морали су одмах бити извештени како би позвали лекара да болесника пре-

гледа и укаже му потребну помоћ. Болесни осуђеници имали су се држати одвојено од осталих. Пошто су у собама где бораве болесници били потребни највећи ред и чистоћа, могли су се за послове око болесника одредити они осуђеници који су дуже време у заводу и доброг владања, водећи опет рачуна да се „мушки са женским не састају.“⁹¹ Сваки случај душевно оболелог осуђеника или оног који има „какву опаку заразљиву болест“, управа је била дужна доставити министру правде извештавајући га у исто време о томе да ли оболели има родбину и да ли се по мишљењу лекара може задржати у заводу без опасности по друге осуђенике или га треба привремено или трајно извадити из завода. О смрти осуђеника управа је преко надлежне полицијске власти обавештавала породицу, односно најближе сроднике умрлог ако би их било и предавала наследницима ствари покојног осуђеника уколико се нису имали употребити на измирење каквих трошкова.

У четвртном одељку названом „Рад осуђених“ уређења су питања у вези са радом осуђеника. Прописано је најпре да ће осуђени радити они послове који им буду дати, као и да им се тек у недостатку државног посла може дозволити да раде за приватна лица али само у заводу. Уколико се осуђени употребљавају за државне послове, увек ће им се давати онај посао који су и раније радили, а ако никакав посао нису радили имали су се научити оном послу који је „према њиховом саставу и осталим својствима за њих најудеснији“ водећи притом рачуна да он не шкоди њиховом здрављу. Такође је било прописано и да се осуђени уче оним пословима „који се код нас највише траже“ са циљем да по изласку из завода „могу лако наћи себи начин живљења.“ Писмени осуђеници могли су се употребити и на „писмене послове у управи или иначе у заводу“ уз потребну контролу.

Приватним лицима осуђени су обављали послове уз одређену награду, коју су у присуству управника или његовог заступника сами са приватним лицем уговарали.

89 И овде се *Правила* позивају на § 20 Казненог законика који садржи одговарајући пропис за осуђене на затвор, али се по аналогiji то исто односило и на лица осуђена на заточење из § 15 Казненог законика. Ово се није односило на робијаше, који су без обзира на имовно стање према § 14 ал. 7 Казненог закона носили исто одело које им се набављало о државном трошку.

90 Делимично подерану одећу управа је „оправљала“ о државном трошку „ако није друкчије могуће.“ Ова друга могућност коју помиње чл. 24 била је да осуђенице окрпе подерану одећу користећи оно што је завод већ имао од материјала.

91 Они су могли употребљени за одржавање нужног реда и чистоће код болесника, за извршавање налога лекара, за надгледање и опслуживање болесника.

Највишим решењем
од 19. априла 1885 год. одобрено,
да је решено Народне
Скупштине од 15. новембра
месеца бр. 78. Којим је
обавиштен министар
правде, да поштом фотко
за подизање по савесних
Завода, који је основан
на законодавном решењу
од 31. децембра 1873 год. (Збор.
26. сеп. 53.) утврђеног да
зачу се суму за подизање
једног завода, за осуде
на радњу, према Раззот
систему, који министар
правде, по случајно
евојој Комисије, за нај,
својим наредбама.

Ми
Александар I

самостални Цар и велики народни

Крал Србије.

Одобрено и одобравамо решење На,
родни Скупштине од 4. Јула 1897. године бр. 141.

"Да се у највишим решењу од 19. Априла 1885
године, решено: једног завода, за осуде, по савесних
Завода казних завода."

Нами министар правде нека обави ово
решење

9. Јула 1897 год.
и Високој

Ј. С. Саван

Министар правде,
Јулије Министарство

Видео и саопштио државном министру,
Јулије државном министру,
Министар правде,
Јулије Министарство

Концепт предлога министра привреде Народној Скупштини да треба изградити два ајсанска
завода а не само један као према решењу од 19. априла 1885, и одобрење краља Александра
Обреновића од 9. јула 1897. за изградњу „пошребној броја казних завода“. (АС, МП 1908 XXX-23)

Уколико осуђени радећи за приватно лице учини неку злоупотребу такав рад му је убудуће забрањиван. О пословима договореним са приватним лицима водила се посебна евиденција – наређено је да се у нарочиту књигу бележи када је, који и какав посао, са ким и по којој цени погођен. Новац добијен за обављене послове приватним лицима предавао се управи и чувао одвојено у каси управе. Рачуновођа је водио прецизне рачуне, а онај који рукује касом одговарао је за те новце. Према чл. 42 *Правила*, половина новца добијеног радом осуђеника припадала је државној каси, док се друга половина која је припадала осуђенику који је обавио посао чувала у депозиту до његовог отпуштања из завода, уз могућност да му се уколико је потребно повремено издају мање суме. Осуђеници су ради боље контроле имали право да и сами воде рачун о свом новцу, бележећи када су и колико примили и шта се њихово налази у депозиту.

Уколико не би било државних радова на којима би се осуђеници упослили, управа завода била је дужна поставити се да им нађе посао, пазећи притом да „у такве уговоре не улази, где би одговорност какву на себе навући могла.“ Када је сама уговарала посао управа му је одређивала цену од које је осуђеном који је тај посао обављао припадала само трећина. Осуђеницима који су се бавили занатима који су захтевали извесне алате и простор за њихов смештај управа је у складу са могућностима допуштала да донесу свој алат, водећи рачуна да они раде у засебним просторијама одвојено од осталих и груписани по сродности заната. Овим занатлијама управа је могла дати на поучавање малолетне осуђенике уколико нису били ангажовани радом у корист државе.

Када су осуђеници радили „какав повећи и знатнији државни посао“, они који би се показали као тачни и прижељни у раду могли су према чл. 47 *Правила* од државе добити извесну награду у новцу или нечем другом, коју је на предлог управе одређивао и одобравао министар правде. Недељом и у празничне дане нису се радили никакви послови. Православни осуђеници су сваког дана, ујутро и увече, извођени на јавну молитву, док су неправославни за то време на одређеном месту упражњавали

своје молитве „насамо и у тишини.“ Сваке суботе православни осуђеници ишли су у цркву, наизменично мушки и женски, а у погледу причешћивања у време поста на снази је до другачије наредбе имало важити постојеће правило.

У петом одељку под насловом „Дисциплинарне казне“ у чл. 51-61 била су одређена понашања осуђеника која су представљала дисциплинске иступе и казне за њих. Дисциплинском кажњавању подлежали су осуђеници за: лењост, непослушност, упорство, кршење *Правила* за апсански завод и других прописа познатих осуђеницима, као и полицијски иступи из Казненог законика. Дисциплинске казне предвиђене овим *Правилима* биле су: укор; одређивање на непријатније или теже послове; лишавање на извесно време могућности набавке хране и пића или ускраћивање права посете, писања писама или читања књига; одузимање извесног дела зараде у корист државне касе; умањење хране; одузимање постеље; усамљени затвор; затварање у мрачну ћелију; превозићење у гору класу осуђеника и оков. Прописане казне могле су се кумулирати, уз поштовање принципа постепености који је подразумевао да се у одређивању врсте казне најпре примењују лакше, а потом теже казне, изузев ако природа иступа или недовољност раније примењених казни не би налагале одступање од овог правила. При одређивању врсте казне морало се водити рачуна о здрављу осуђеника, о чему се имао изјаснити лекар, и у случају да би према његовом мишљењу извесна казна била опасна по здравље осуђеника умањивала се њена мера или се она замењивала другом казном. Телесно кажњавање није се смело примењивати према осуђеницима ни у ком случају. Дисциплинске казне, изузев укора, изрицао је управник завода или његов заступник тек пошто би протокарно саслушао осуђеника и иследио његову кривицу. Одлуке о дисциплинским казнама и њихово извршење обавезно су евидентирани у књизи осуђеника. Осуђени се у року од 3 дана могао жалити министру правде против осуда на одузимање дела зараде, усамљени затвор, затвор у мрачној ћелији, премештај у гору класу осуђеника и оков. Жалба се изјављивала управи која је била дужна

спровести је заједно са предметом министру у року од 24 часа од тренутка пријема, при чему она није задржавала извршење казне.

Овај пети одељак је *Изменама и дојунама* из 1902. године замењен одељцима: „Награђивање осуђеника“ (чл. 51), „Дисциплинско кажњење осуђеника“ (чл. 52-60) и „О превентивним мерама за одржање реда или сигурности у заводу и поступку у ванредним случајевима, опсаним по ред или сигурност, као и на случај злочинства или преступа код осуђеника“ (чл. 61).⁹²

Измењеним чл. 51 било је прописано да су осуђени који би се својим владањем и вредноћом одликовали и озбиљно се трудили да се поправе могли „по нахођењу и одлуци управника завода“ бити награђени уз обавезно бележење награда у књигу осуђеника. Предвиђене награде биле су: допуст чешћих посета; похвала пред осталим осуђеницима; постављање за настојника или употреба на боље послове, нарочито оне који су подразумевали слободније кретање и мањи надзор; премештај у бољу класу осуђеника и подношење нарочитог предлога за помиловање министру правде. Ови осуђеници су добијали помиловање пре оних који су у исто време дошли у завод а нису били награђивани.

У измењеном шестом одељку биле су садржане одредбе преузете из првобитног петог одељка *Правила* уз извесна прецизирања. Пошто је констатовано да је у погледу дисциплине престрога поступање са осуђеницима подједнако погрешно као и превише благо опхођење, прописано је да ће се осуђеник „за одвећ мале иступе, који се више из несташлука чине“ моћи и само укорити. Казна укора састојала се у томе да се осуђеник „у канцеларији или и јавно, пред више осуђеника, изобличи за неупутно владање“ уз претњу да ће се ако се не поправи с њим други пут најстрожије поступити. Казна умањења хране подразумевала је да се осуђенику дају само хлеб и вода, односно само половина одређеног оброка у хлебу са извесном мером воде код тежих иступа, а могла је трајати најдуже до осам дана уз могућност побољшања хране

Цијавишасметиву ајса

Под 20. Јулима. 1851. год. Ј

ческо-ајсановићког заведењја" у Плат
исмеђу ајсановића и јавила како ће
ће се ови владави. Ова јавила и
жајеву јавишасметиву, јавишасметиву
дерског заведења и од овога одступ
извишавишасметиву законом јавишасметиву
осуђени, и оних који су на заставор
вила тако јавила и нејосајавишасметиву
јавишасметиву, како јавишасметиву
исмеђу осуђеника на заставор и осуђени
јавишасметиву јавишасметиву јавишасметиву
јавишасметиву, што у јавишасметиву јавишасметиву
јавишасметиву јавишасметиву јавишасметиву

Дојуне и измене у правилима о домаћем регуу ајсанском заводу од 27. септембра 1868. године које је сачинио председник Министарској савешта министар управе Ђорђе Ценић (АС, МП Ф XII 90 1902.)

92 *Измене и дојуне у правилима о домаћем регуу ајсанском заводу* од 13. јуна 1902. године, АС, МП, 1902, ф XII, 90.

нског завода у Пожаревцу.

№ 4.488. ишло је издржавање „Економи-
ндеру. У овом издржавању издржани су
се са осуђенима издржавати, а и како
ају се и на ајсенико заведење у По-
авдење такође је филијал је издржи-
та само у истој, у којој је дознице
хоника помоћу оних који су на робљу
суђених. Но како су наменљива издр-
на да остављају широк оков ра-
и само дознице издржавања јавника
уђеника на робљу издржавним тим
и време садашњем стању става
веденог издржавања издржавао сам
завдење издржавају и која овде од/
да Каком, да су ова издржава све-
су дознице тако, како овога рода
на и издржавања, али се неће

сваког трећег дана. Одузимање постеље било је казна која се састојала у томе да осуђени спава на голим даскама и са само једним покривачем и која је могла трајати најдуже осам дана. Казна усамљеног затвора могла је трајати најдуже 30, а затвор у мрачној ћелији најдуже 8 дана. И једним и другим затвором осуђеник се могао казнити и на неколико часова. Затвором у мрачној ћелији нису се могли казнити малолетници који нису навршили 18 година, а малолетницима старијим од 18 година он се могао изрећи најдуже на 24 часа и то највише три пута недељно. Осуђени је затвор издржавао у засебној ћелији где се и хранио, а усамљени затвор могао је бити и са радом у ћелији уколико би било таквог посла за осуђеног. Осуђени кажњени затвором били су лишени заједничке шетње са осталим осуђеницима и извођени су у шетњу само онолико колико би лекар нашао за потребно, а била им је ускраћена и могућност набавке хране и пића. Казном окова могли су бити кажњени само осуђени на робљу који су ову казну издржавали без окова. Оков је могао бити тежак или лак, и у њему је осуђеник могао провести најдуже три месеца. Изузетно, уколико би покушавао или се спремао за бекство, или ако би био опасан за околину или крајње упоран и непослушан, осуђеник је могао бити кажњен оковом на неодређено време, односно у окову је остајао „док не престане узрок који је ову казну изазвао.“ Оков се нарочито редовно имао примењивати као дисциплинска казна и мера предострожности према осуђенику ухваћеном у бекству, а није се могао применити на политичке кривце, малолетнике и жене. Приликом одређивања врсте и мере казне имали су се узети у обзир тежина иступа, околности под којима је учињен и његове последице, степен одговорности, покварености, опакости или упорства као и осуђениково дотадашње владање у заводу.

У новом, седмом одељку, биле су прописане превентивне мере за одржање реда и сигурности у заводу, поступак у ванредним случајевима и поступак са осуђеницима који за време издржавања казне у заводу учине злочин или преступ. Управник завода био је дужан да у оквиру своје надлежности предузима све мере потребне за одржање реда и сигурности у заводу. У случају пожара у заводу или његовој близини, побуне или туче међу

Ми
Александр I.

По милости Божьей и воли Народной

Царь Сербіе

На предлог Нашего министра правосудия
поставлено:

за управника прве класе пожаревачког ка-
зног завода Владимира Појовића, начелника
исте класе среза граичевског округа рудничког.

Наш министр правосудия неки изврши овај
указ.

16. јула 1899 године
у Београду

Министар правосудия,
[Signature]

[Signature]

Указ о постављењу Владимира Појовића,
начелника среза граичевској округу рудничкој,
за управника пожаревачкој казненој завода
од 16. јула 1899, АС, МП, 1899, Ф XXV, 58

осуђеницима или сличним случајевима опасним по ред и сигурност у заводу, као и у случају покушаја бекства осуђеника, управник је могао да поједине осуђенике стави у затвор, а осуђене на робију у случају оправдане потребе и у оков, и без саслушања и без претходне писмене одлуке. Овакве мере против осуђеника могле су трајати само док не би престао њихов узрок, а ако би постојала кривица осуђеника управник је у погледу ње што је пре могуће имао поступити у складу са прописима ових *Правила*. У случају да је управник одсутан, у оваквим случајевима могао је најпре педесетар, а потом и десетари или и обични чувари, ако је било неодложно потребно, затворити осуђенике у засебну собу, уз обавезу да о томе без одлагања извести старијег од себе како би управник или његов заступник што скорије био извештен. Уколико би осуђеник учинио какво кривично дело, управник ће предузети потребне превентивне мере за одржање реда у заводу и о учињеном делу извести одмах надлежну иследну власт. Наоружани чиновници и служиоци завода могли су и без управникове наредбе употребити оружје против осуђеника: у случају бегства, ако се осуђеник делом или опасном претњом противи да га ухвате; за одбрану од побуњених осуђеника и да би одбили напад на себе, чиновнике или служиоце, или осуђенике. Одбрана оружјем се смела употребити само уколико је то било безусловно потребно да би се спречило бегство или напад осуђеника, при чему се увек ако је то могуће осуђенику претходно позивао на послушност.

Најзад, у осмом делу под насловом „Отпуст из завода“ прописана су правила за отпуштање осуђеника из казненог завода. Дан уочи отпуштања из завода, осуђенику су имале бити предате све ствари које је донео са собом, уколико их је било, као и новац који би имао у депозиту код управе, а управник или његов заступник издавали су му и исправу отпуштања. Управа је морала строго пазити када ком осуђенику истиче време казне и постарати се да један дан пре истека рока буде припремљено све што је нужно да се он може отпустити, пошто се осуђеник из завода отпуштао увек ујутро, после доручка. Управник би приликом отпуштања поучном беседом посаветовао лице које се отпушта да убудуће боље пази на своје вла-

дање, да избегава све оно што би га навело на било какав нови преступ и уопште да се влада као честит и поштен грађанин „јер упадне ли опет у погрешку, строжије ће се с њиме поступати него до онда.“ Уколико би осуђеник у време када треба да буде отпуштен био тешко болестан, могао је остати у заводу док се не опорави довољно да може изаћи из завода.

Уважавајући закључке из Извештаја Комисије са којима се углавном слагао, Ценић је као министар правде приликом опредељивања за поједина решења о казним заводима имао у виду и стање државне касе, док је у погледу предлога Комисије са којима није био сагласан прописао решења по сопственим пенолошким назо-рима. Ценић је најпре изнео своје мишљење о потреби и могућностима подизања казних завода у Србији. Из Извештаја Комисије произишало је да треба основати четири завода: један за осуђене на робију, други за пунолетне мушкарце осуђене на заточење и затвор, трећи за малолетне мушкарце осуђене на било који облик лишења слободе и четврти за жене. Међутим, пошто би изградња засебних казних завода била веома скупа, а имајући у виду и да број малолетника осуђених на казну лишења слободе није велики, Ценић је закључио „да би се за сада могло свега две куће начинити, и то једну искључиво за робијаше пунолетне, а другу за остале, али тако, да свака категорија означених лица за себе оделење у кући има и да се једни с другима никако не састају, а жене осим тога да буду *шито одвојене, да ни оне људе, ни људи њих никако видиши не могу*, јер се зна да и сам поглед лица раз-ног пола незгоде при једнима и при другима причињава.“ Оба ова завода би по Ценићевом мишљењу требало „начинити на разним местима, како би за обадва довољно материјала за израду криваца набавити се могло“ и „требало би их построити крај већи вароша и добрих путова, да би се материјал за израду лакше добавити, а израђене од криваца ствари згодније однети могле тамо, гди потреба буде“, а поред тога тако ће се „лакше и од приватних људи посао за кривце наћи, у случају, ако за потребу државну ништа израђивати неби имали.“ Најзад, Ценић је приметио и да би завод требало „на каквом узвишеном здравом и добром водом снабдевом месту подићи и при прав-

лењу постарати се, да све собе осуђеничке и цела кућа добру промају има и да довољно светлости свуда буде.”⁹³

Сходно томе, Ценић је определио правила о издржавању казне лишења слободе у апсанском заводу од пријема до отпуста осуђеника. Правила о извршењу казне робије пунолетних, малолетних и женских лица осуђених на робију примењивала су се и на осуђене на заточење и затвор уколико није било другачије предвиђено. Осуђени кога полицијска власт заједно са пресудом спроведе заводу бивао је одмах пријављен рачуновођи завода који га је примао у завод и уписивао у књигу осуђеника уз детаљан лични опис и податке о делу за које је осуђен и досуђеној казни. Следио је претрес осуђеног лица и његових ствари и лекарски преглед, а потом би осуђеник био „до главе ошишан, обријан, окупан у хаљине заведења обучен, старе његове хаљине буду очишћене, опране, искрпљене и у магацин као депозит осуђеника остављене.”⁹⁴ Затим се тако прописно обучен осуђеник упознавао са свим правилима која је током боравка у заводу морао поштовати. Ради индивидуализације заводског третмана сваки примљени осуђеник је извесно време посматран од особља завода – био је „у једну ћелију одређену за новодошавше одведен, и ту ће се за три дана држати”, где су га сваки дан посећивали управник, свештеник, лекар и учитељ „да виде какве је нарави, каквог здравља, на ком је степену покварености, шта зна од посла и од наука, за какав би посао, ако никакав незна, или ако зна, али се тај посао у кући не ради, најзгоднији био.”⁹⁵

Одлуку да ли ће осуђени бити у друштву или у ћелији доносио је управник по саслушању лекара, свештеника и учитеља по истеку времена одређеног за упознавање осуђеника. Уколико реши да ће бити у друштву, управник је одређивао класу и групу у којој ће осуђени издржавати казну, као и школу у коју ће ићи и рад који ће радити. При одређивању осуђеника на заједнички рад управник је морао посебно пазити да саучесници у једном делу не

дођу у исту групу, као и да у једној групи не буду они који су претходно били у ћелији са онима који нису.⁹⁶

Пунолетни мушкарци осуђени на казну робије издржавали су ову у три облика: у ћелијама и дању и ноћу, у ћелијама само ноћу или у друштву по класама а подељени у групе. Сви они „који су због тешких дела осуђени, или се види да су покварени” морали су издржати ћелијски затвор од 6 месеци до 2 године.⁹⁷ У ћелијама су од 1 до 6 месеци проводили ноћ, а у друштву радили дању сви они који су претходно били у ћелијама и дању и ноћу, као и они за које би управник са надлежним чиновницима завода то решио. Пошто су се осуђени затварали у ћелије „нарочито да би се на њи што већма дејствовати могло, те да се поправе без шкодења њиховом здрављу”, у ћелијски затвор нису долазили „који су сакати, слаби са здрављем и старији од 50 година.”⁹⁸

Ћелијски затвор састојао се у томе „што ће осуђени у једну ћелију затворен од осталих осуђеника савршено одвојен бити како при раду и јелу дању тако и при спавању ноћу”, али ће сваки дан од одређених званичника куће бити посећиван јер циљ овог усамљивања није потпуна изолација „већ се иде једино на то, да онај у ћелији са осталим осуђеницима заједно не буде и тако да се међусобно не кваре, и да с њим онако поступано бива као што је према његовој личности нужно” у циљу поправке.⁹⁹

96 Раздвајање саучесника вршило се “да неби учасници као стари познаници разговарали и договарали се”, а ових других „да би се видело каква је разлика у дружевном бављењу и раду између ових, који никако у ћелијама били нису и оних, који су предходно известно време у ћелијама провели.” *Српске новине*, бр. 140 од 24. октобра 1868. године

97 Тешка дела била су „издајство, хотично убијство, разбојништво, паљевине и опасне крађе”, а сматрало се да су за тешка дела осуђени и они „који су у поврату и у стицају за веће кривице.” Који су осуђеници као покварени имали доћи у ћелију решавао је „управитељ куће у договору са надлежним чиновницима куће и по чињеном испиту над осуђеним.” *Српске новине*, бр. 139 од 22. октобра 1868. године.

98 Они су изузети од ћелијског затвора „почем је за слабе и старе самоћа шкодљива, а поред тога за старе је још и надежда мала за поправку.” *Српске новине*, бр. 139 од 22. октобра 1868. године.

99 *Српске новине*, бр. 140 од 24. октобра 1868. године.

93 *Српске новине*, бр. 138 од 21. октобра 1868. године.

94 *Српске новине*, бр. 139 од 22. октобра 1868. године.

95 *Српске новине*, бр. 138 од 21. октобра 1868. године.

У ћелији је осуђени морао провести најмање 6 месеци „а по том оставља се савету кућњем, који је из управитеља, свештеника, учитеља, доктора и рачуновође састављен, да овај по вишини гласова одреди, да ли ће ово изолирање према добром или хрђавом понашању оптуженог и пре две године престати или и даље трајати.“¹⁰⁰ Ако овај савет одлучи да нема више потребе за изолацијом осуђени је долазио у I. класу с тим да „ако се доцније као неваљао покаже, онда ће се опет по решењу савета у ћелију вратити и ту даље до поправке остати.“ Уколико је осуђени две године непрестано био у ћелијском затвору „онда се више у истом држати не може, но се премешта у друштво и то у I. класу.“ Осим ових лица која по пријему у завод морају бити смештени у ћелију, могу се у ћелију затворити исто на време од 6 месеци до 2 године и они који су првобитно били у друштву „ако се као одвећ покварени покажу, па се и по употреблењу свих дисциплинарних казни, опет непоправе“.¹⁰¹

Заједнички затвор састојао се у томе „да више осуђеника у друштву раде, једу и спавају а по том заједно и

разговарају се и заједно одају.“ Осуђени у заједничком затвору били су подељени у три класе, а свака класа на више група (гомила). Имајући у виду да се поправљање осуђеника подстиче стављањем у изглед одређених користи за добро владање, предвиђена је подела на класе од којих свака „неке своје особите преимућности има“, а пошто међу осуђенима у истој класи постоје важне разлике „то да би се колико је могуће више једне склоности и нарави људи одвојени за себе држали, и тако се згодније нужно поступање према њима удесио, подељене су класе на гомиле, који више или мање у једној класи бити могу, и од којих обично једна гомила у једној соби радити може, осим ако већи број од 15 лица износи.“¹⁰²

У I-ву најнижу класу долазили су они који су пре тога у ћелијама били, као и они који нису могли бити одређени у ћелијски затвор. Ови осуђеници су радили, јели, спавали и шетали заједно у групама уз забрану разговора изузев по потреби посла. У овој класи сваки осуђеник морао је провести 6 месеци, а затим се ако се добро владао премештао се у II-гу бољу класу. Ако би осуђеник био дисциплински кажњен укором, забраном примања посета, забраном преписке, одузимањем награде или умањењем хране до на пола време рок од 6 месеци текао је изнова. Осуђеник који би био кажњен строжом дисциплинском казном а пре тога је био у ћелији и максимално време ћелијског затвора још није истекло, се опет враћао у ћелију, док се онај који уопште није био у ћелији није у њу стављао већ је време од 6 месеци које је морао провести I-вој класи у текло изнова. Осуђенима у овој класи који би у раду и учењу били прилежни и добро се владали давала се већа награда за обављени посао.

У II-гу класу долазили су осуђеници који су провели одређено време у I-ој класи и за то време добро се владали и у раду и учењу били прилежни. Осуђени у овој класи су радили, јели, спавали и шетали заједно у групама и могли су разговарати, „разуме се без нарушавања реда

¹⁰⁰Ценић је овако објаснио временски распон ћелијског затвора: “Ово спуштање усамљености на minimum од 6 месеци стављено је с тога, што много криваца има, за које ће довољно бити 6 месеци усамљености да се к себи приберу, зло које су учинили увиде и поправе, па би за њих неправдо било да и даље у самоћи остану, кад је постигнуто оно, што се је са ћелијским затвором хтело, т. ј. поправка њихова, а то је поред тога довољно да усамљеност као и казну осете. Но има осуђеника, који се неће моћи одмах за шест месеци поправити, али је опет и за њих много две године, за то је остављено ту савету да у сваком поједином случају реши како за добро нађе, држећи се само minimum-а од закона постављеног.” *Српске новине*, бр. 140 од 24. октобра 1868. године. “На посљедку има их и таквих који ће по видимом изгледати као поправљени, али у ствари они су онакови као што су и пређе били. Да неби дакле ови преваром ћелије опростили се, наређује се, да се и они, који су тако из ћелија пре две године у друштво пуштени, опет у ћелије поставе, ако се у друштву покажу као непоправљени и ту да седе донде, док се за цело не поправе, или док не дотерају до највеће мере одређене за ћелијски затвор, и тада се тек опет пуштају, да неби даље држање у ћелијама од хрђавог утицаја на њихово душевно и телесно здравље било.” *Српске новине*, бр. 141 од 25. октобра 1868. године.

¹⁰¹ *Српске новине*, бр. 141 од 25. октобра 1868. године.

¹⁰² *Српске новине*, бр. 141 од 25. октобра 1868. године.

и посла.¹⁰³ У овој класи сваки осуђеник морао је провести најмање 12 месеци и тек по истеку овог времена прелазио је у III-ћу најбољу класу. Ако би пак био дисциплинарно кажњен укором, забраном посета или преписке, или одузимањем награде за посао, онда му се дотле проведено време у овој класи није рачунало већ је рок од 12 месеци текао изнова. С друге стране пак, ни строжије дисциплинарне казне нису за последицу имале премештање у нижу класу.

У III-ћу најбољу класу долазили су сви осуђеници који су у II-ој класи означено време издржали и добро се у свему владали. У овој класи у којој су заједно радили, јели, спавали и шетали и могли разговарати осуђени су остајали до свршетка досуђене им казне. Осуђени који буду дисциплинарно кажњени укором или забраном преписке су се премештали у нижу II-гу класу, док су они који се буду врло добро владали и прилежно радили и учили имали највећу награду за посао и добијали пиће или дуван, а по издржању две године дана уз добро владање могли су се употребити и на вршење послова изван завода „а могу доцније још и условно ослобођени бити, као што ће се ниже определити.“¹⁰⁴

За осуђенике који су у ћелијама боравили ноћу а дању боравили у друштву, у погледу дневног распореда важила су иста правила као и за осуђенике у заједничком затвору. Ово ноћно усамљивање могло је трајати најмање један а најдуже шест месеци, о чему је одлучивао савет завода. Пошто су ови осуђеници углавном претходно били у ћелијама и дању, они су сада дању радили у друштву и

¹⁰³ Ценић о забрани разговора каже: „Искуство је показало да апсолутно ћутање није могуће у друштву одржати, што је то против природе човека, и да се осуђеници опет преко забране знацима договарају, па се забраном овде само код њих претварање и лагање уводи; најпосле ова забрана ћутања није пробитачна и с тога, што се тада мора један велики број чувара за пазење држати, а то је с економне стране шкода, и што честа изступлења бивају тако да иста грдне дисциплин. казне за собом вуку.“ Због тога „ја сам предпоставио, да се дозволи осуђеницима разговор, но овај само да се колико је могуће ограничи.“ *Српске новине*, бр. 141 од 25. октобра 1868. године.

¹⁰⁴ *Српске новине*, бр. 141 од 25. октобра 1868. године.

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ
КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр. 882.

31. марта 1903. године

Пожаревац.

Господину Министру

Презна претходно од 5
укупно издржати осуђеника
прво тромесечје две године,

1. О претходно

Претходно, који претходно

као од одржаног претходно и држе

Други претходно, као ми

као од зараде осуђеника и во

2. О претходно

3. На претходно и новина

Извештај управе пожаревачкој казненој
завода о приходима и расходима
у првом тромесечју 1903. од 31.
марта 1903, АС, МП, 1904, Ф 1, 1

Управу Правде.

Марта 1900. године № 3032. управа
војног прихода и расхода за

и то:

одјела.

дају државној каси, као што је при.
авној прихода, било је 537. динара.

и су: приход од одела и прекојке, при.
предни приход, било је 392.27. динара.

динара.

званичника управника 2.063 48 дин.

за њих су важила правила прописана за осуђенике I-ве
класе.¹⁰⁵

Кућни ред био је исти за све осуђенике у заводу. Про-
писано време рада, како за оне који су радили у ћелијама
тако и за оне који су радили у гомилама по собама, било
је „сваки дан од 5 сахати у јутру па до 7 сахати у вече,
како лети тако и зими, изузимајући празнике црквене, и
обштенародне, када се радити неће.“ На знак звоном за
устајање у 4 ½ сати ујутру били су дужни „сви осуђеници
без разлике, устати, умити се, очистити се, очешљати се,
кревет свој наместити, и они који су у ћелији, своју ће-
лију, а од они, који су у собама, редом сваки по наредби
чувара, своју собу почистити.“ Потом су они који су ради-
ли у другим собама а не у оним у којима су спавали под
надзором чувара ишли у радионице, док су они који су
радили у ћелијама или у собама у којима спавају добија-
ли сваки свој алат. На други знак звона у 5 сати почињало
се са послом и радило до 6 ½ сати ујутро, када је сваки
осуђеник на свом месту добијао доручак и одмарао се. У
7 сати на дати знак настављао се рад који је трајао до 11 ¾
сати када „раздаје се свима свежа вода и ручак, па се онда
руча и одмара од 12 – 1 сахата по подне.“¹⁰⁶ У 1 сат се на
дати знак настављало са радом и без прекида се радило¹⁰⁷
до 7 сати у вече.

Сви осуђеници били су редом извођени у шетњу на
свежем ваздуху у двориште завода два пута дневно, ују-
тро између 7 и 11, а по подне између 13 и 18 часова лети,
односно 13 и 17 часова лети, а у одређено време редом
су одвођени и у школу.¹⁰⁸ Напоље се није смело изводити
више од 30 осуђеника одједном, при чему се затворени у

105 Српске новине, бр. 142 од 29. октобра 1868. године.

106 Они који су и дању боравили у ћелијама ручали су у њима,
а остали на месту где раде.

107 Осуђеници који су радили тешке послове „као ковачи,
тишлери, косачи и т. п.“ у 4 сата добијали су ужину и
одмарали се до 4 ½ сата. Поред тога, они који су лети радили
у пољу имали су и получасовну паузу од 9 до 9 ½ сати ујутро.
Српске новине, бр. 142 од 29. октобра 1868. године.

108 Од овога су лети били изузети они „који у пољу раде и по
томе једнако на чистом ваздуху седе“, за које је постојало
и особито наређење о школи. Српске новине, бр. 142 од 29.
октобра 1868. године.

ћелије нису пуштали истовремено са онима из заједничког затвора, код којих је пак требало гледати „да свака гомила за себе одвојено ода.“ Током шетње морало се ићи „брзим одом“, при чему они који су били затворени у ћелијама и они из I-векласе нису смели „заједно одати нити се разговарати“ већ су морали бити међусобно удаљени два корака, док су они из II-ге и III-ће класе могли „заједно одати и разговарати се али не смеју никако лармати и немир правити.“¹⁰⁹

У 7 сати увече на дат знак сви осуђеници престајали су са радом. Они који су радили у радионицама морали су сав алат скупити и на одређено место оставити, а пошто га чувар прегледа под његовом надзором одлазили су у спаваће собе. Они који су радили у собама где спавају или у ћелијама морали су по престанку рада „сва сечива свога алата скупити и своје чувару предати.“¹¹⁰ Након тога осуђеници су вечерали и одмарали се до 8 часова када се давао знак за спавање на који су се ноћни стражари распоређивали на своја места. Када би се у 8 сати упалиле ноћне лампе по спаваћим собама, а угасиле свеће и остале лампе сви осуђеници морали су лећи „и ниједан несме с постеље устати, док знак звоном у 4 ½ сахата у јутру дат небуде изузимајући изванредни случај.“¹¹¹ Капија завода затварала се лети у 7, а зими у 5 сати по подне, кључ предавао надзорнику и после тог времена нико се више ни у ни из завода није пуштао осим званичника куће.¹¹²

У сваком казненом заводу били су преко потребни занати, при чијем је избору требало водити рачуна да то буду они „које ће доцније одпуштени осуђеник лако сам моћи радити и себи уживање прибављати“, а требало је још и „неке лаке занате узети за оне, који су за кратко време осуђени и потоме немогу какав велики занат изу-

чити, као и за оне, који само зими занат раде а лети у пољу се занимају.“¹¹³ У казненом заводу имали су се радити „столарство, коларство, ковачство, кројење (шнајдерлук), абаџилук, опанчарлук, чизмарлук, прављење асура, котарица, леса за кола, прављење вила, лопата и кашика.“ За сваки од ових заната морао је бити по један мајстор задужен да учи осуђенике занату, а могао се уколико управник нађе за сходно узети и мајстор из вароши, посебно у случају да „је занат лак и мало радиња има.“ Ако би се међу чуварима или осуђеницима из II-ге или III-ће класе нашао неко ко зна какав од означених заната могао се и он на учење осталих употребити. Сваки осуђеник млађи од 30 година морао је радити један од означених заната. Ако је раније знао неки од заната који се у заводу раде онда ће у заводу радити тај занат, а ако раније није радио никакав занат у заводу ће радити онај „на који од управитеља и мајстора према његовом здрављу и својствима одређен буде.“ За „небрежљиво радење и за покварени алат и посао сваки осуђеник подлежи дисциплинарној казни и штету накнађа.“¹¹⁴ Осуђеници старији од 30 година који не знају никакав занат и млађи од 30 година који према здрављу и личним својствима нису способни ни за какав занат, били би употребљени за „израду кућних послова и на пољске послове као радење земље, прављење цигле, црепа и т. п. за државну потребу“ а зими би уз кућне послове радили лаке послове као што су „плетење асура, леса котарица и др.“¹¹⁵

Сви осуђеници били су дужни радити послове за државне потребе „као н. пр. чизмари, кројачи, опанчари за војничке потребе“ и послове за потребе завода. Уколико државних потреба не би било завод је могао „примити посао и од појединих лица па израђивати преко осуђеника по такси, одређеној министром правде“, а ако не би било посла ни за приватну потребу управа завода је сама набављала материјал од кога су осуђеници израђивали

109 *Српске новине*, бр. 142 од 29. октобра 1868. године.

110 Осуђеници нису смели ништа од алата понети ни задржати у соби у којој спавају под претњом строге казне. *Српске новине*, бр. 142 од 29. октобра 1868. године.

111 Празником када се није радило устајало се један сат касније (у 5 ½ сати) и на спавање одлазило ½ сата касније (у 8 ½ сати). *Српске новине*, бр. 142 од 29. октобра 1868. године.

112 *Српске новине*, бр. 142 од 29. октобра 1868. године.

113 *Српске новине*, бр. 143 од 31. октобра 1868. године.

114 *Српске новине*, бр. 143 од 31. октобра 1868. године.

115 *Српске новине*, бр. 143 од 31. октобра 1868. године.

ствари које су потом продаване „по одређеној и од министра правде одобреној цени.“¹¹⁶

Налазећи да осуђенике треба подстаћи на бољи рад давањем неке награде, Ценић је прописао правила о награђивању за рад. За сваки радни дан затвореници у ћелији добијали су 10 пара награде, осуђеници у I-вој класе 20 пара, они у II-гој класи 30, а у III-ој класи 40 пара. Постојала је и могућност да се сваком „према прилежању и добром изразу“ награда повиси „још са по 10 пара дневно.“ Награду за рад одређивао је кућни савет по „каквоћи посла и по прилежању при изрази“ и о томе водио посебну евиденцију. Половина новца од награде предавала се осуђеном који га је по одобрењу управника могао употребити за куповину књига и писаћег материјала или слати својој родбини, док се друга половина чувала у депозиту управе за излазак.

Сматрајући да је за поправљање осуђеника поред изучавања заната потребно и њихово морално подизање које се чини „учењем у школи и цркви“ и да казнени завод не сме без њих бити „нарочито онде, гди су грађани на ниском ступњу развитка као што је то код нас“, Ценић је прописао обавезно учење осуђеника у казненом заводу. Сви осуђеници млађи од 30 година били су дужни да иду у школу устројену у заводу изузев оних које би због слабог здравља управник у договору са надлежним учитељем, свештеником и лекаром били те обавезе осло-

116 Ценић је ангажовање осуђеника од приватних лица појаснио: „При наређењу да осуђеници могу и приватним лицима посао радити, ја сам овди узео само у обзир оне занате који се у кући раде а никако и то, да се осуђеници и изван заведења на израђење пољски послова приватним дају, а то с тога, што ти људи желећи да што већу ползу од осуђеника добију, гледаће да им пиће или друге забрањене ствари дају, само да што више раде, а тиме се дисциплина нарушава и ред кућни квари, поред тога што ће напрезање и неуредност апсеника овима врло лако и у припрењу здравља шкودити моћи, тако да у место вајде држава отуда штету има лечећи онога, који се због тога поболе.“ Када су осуђеници радили приватни посао, лице за чији се рачун тај посао ради могло је одредити свог мајстора који ће под надзором чувара надгледати посао, а када би завод сам набављао материјал израђивале су се оне ствари „које највише пролазе.“ *Српске новине*, бр. 143 од 31. октобра 1868. године.

бођени. Осуђеници су у школи били подељени у три разреда са одређеним предметима.¹¹⁷ Поред учења у школи, учитељи су осуђеницима давали и задатке које су радили у празничне дане. Осуђеници су распоређивани у један од разреда на основу свог знања,¹¹⁸ а прелазак из једног у други разред бивао је сваке године пошто би осуђени положио испит пред управником и свештеником.¹¹⁹ Сваки осуђеник морао је похађати школу три сата недељно, изузев оних који су радили пољске послове и који су као посебно одељење III. разреда лети ишли у школу само недељом и празником по један сат (зими је и за њих важио општи режим похађања школе). Осуђеници су морали бити мирни у школи и пажљиви на предавањима јер је противно понашање повлачило казну.

У нарочитој цркви казног завода недељом и празником држани су „служба божија и вечерње“ на које су

117 У одређивању предмета Ценић је имао у виду да „већина наших људи, ни најмање ништа незна“, па је предвидео да осуђеници „само оно у заведењу науче, што им је за свакидашњи живот нужно.“ У I. разреду учило се читање, писање и бројање, прва два вида простог рачуна (сабирање и одузимање са простим бројевима), и учење молитви (Отче наш, Богородице дјево, Вјерују, и молитве пред ручак, вечеру и спавање, као и после ручка, вечере и у јутру). У II. разреду настављало се учење читања и писања са читанкама, од рачуна множење и дељење са простим бројевима, као и свештена историја. У III. разреду учила се историја Срба, земљопис Србије и осталих европских земаља и хришћанска наука. Одлуку о књигама које су се користиле у школи доносио је министар правде у договору са министром просвете и црквених дела. *Српске новине*, бр. 143 од 31. октобра 1868. године.

118 У I. разред долазили су осуђеници који уопште нису знали ни читати ни писати ни бројати, као и они који су знали нешто од овога али неправилно. У II. разред долазили су они који су знали читати, писати и бројати, макар и не све сасвим правилно. У III. разред долазили су сви они који су прва два разреда добро свршили, они који су знали добро читати, писати и рачунати, и сви старији од 30 година. *Српске новине*, бр. 143 од 31. октобра 1868. године.

119 Осуђеник који не положи испит остајао је и наредне године у истом разреду, а за одличан успех на испиту добијала се награда „у књигама и писајућем материјалу.“ Осим овог годишњег испита свештеник је држао полугодишњи испит који је служио само за оцену успеха у учењу, а не и за премештај из једног у други разред. *Српске новине*, бр. 143 од 31. октобра 1868. године.

Санитетско

Бр. уз.	Опис болести	у			у		
		болници			амбуланти		
		мушк.	женск.	Св.га	мушк.	женск.	Св.га
1.	Встало од пија Марта 4. м.	4	3	7.			
2.	Привремено у Априлу	13	4	17	152	40	192
3.	Болница " "	17	7	24			
4.	Возрашно " "	7	2	9.			
5.	Умро " "	2	-	2.			
6.	Св.га изашло из болнице	9	2	11			
7.	Встало за месец Мај	8	5	13			
8.	Св.га лечено у Априлу.	17	7	24	152	40	192

новешке

Саниџијско извешће о боловању и умирању
осуђеника-ца у Пожаревачком казненом
заводу за месец април 1900. године.
(АС, МП 1901, Ф XXII-14.)

Пожаревачког Казненог Завода за месец Април 1900 год.

Бр.	Врста болести	Колон.
1	По родовима болести	Колон.
2	Enteritis vent.	i.
3	Osteoarthritis lumbicoides	i.
4	Osteoarthritis inguinal.	i.
5	Periostitis alveolo-dent.	i.
6	Influenza	3
7	Metroorrhagia	i.
8	Leucorrhoea	i.
9	<u>умирање</u>	9 cases
10	Tuberculosis pulm.	i.
11	Marasmus senilis	i.
12	<u>остало у мај</u>	2 cases

осуђеници ишли редом „и то половина на службу а половина на вечерње“, а ако то не би било довољно да сви осуђеници једном недељно буду у цркви управник је у договору са свештеником одређивао још један дан када би на службу дошли они који нису били у цркви. Ради поучавања осуђеника после службе свештеник или евентуално учитељи држали су проповеди. Одлазак у цркву био је обавезан за све осуђенике, а робијаши су били дужни да се два пута годишње (током Божићног и Васкршњег поста) причесте „но на то се натеривати не могу.“¹²⁰

Од свих средстава којима је на осуђенике у циљу њиховог поправљања требало деловати Ценић је посебно значајним сматрао посете званичника куће које је подвргао посебним правилима. Сваки званичник куће био је дужан у извесном времену сваког осуђеника посећивати и том приликом га поучавати и исправљати. Надзорник је то морао чинити сваког дана, учитељи сваког другог, лекар и свештеник сваког трећег, рачуновођа сваког четвртог дана, управник једном у недељу дана, а мајстор „свакад кад нужно буде, а најмање једанпут на дан.“ Затворене у ћелијама посећивали су само надзорник (једном дневно) и лекар (сваки други дан). Осуђенике су посећивали и чувари приликом давања алата и оброка и ако примете било какву неуредност о томе су обавештавали надзорника. Инспектор казних завода могао је посећивати осуђенике кад год нађе за потребно, а лица са стране тек по одобрењу управника. Рођаци су могли посећивати осуђене празником у време које одреди управник и то само једном месечно најдуже на ½сата, у соби за то одређеној и у присуству чувара. Друга лица нису могла посећивати осуђенике „осим кад потребу докажу.“¹²¹

Осуђеницима је било дозвољено да у време одмора читају књиге које би добили или набавили пошто би их одобрио управник или свештеник. Осуђени су за време одмора могли писати писма, која су се слала тек пошто их прочита и одобри управник или свештеник. Писма и пакети упућени осуђеницима предавали су им се такође тек након провере њихове садржине од стране управни-

ка или свештеника.¹²² Чувара који би тајно осуђенику дао материјал за писање, тајно му предао или од њега примио писмо да га негде пошаље, управник би најстроже казнио а у случају поврата отпустио из службе.¹²³

Пошто су ред и дисциплина били приоритет у сваком казненом заводу, било је прописано да „млађи старијега мора безусловно слушати, па после се старијем жалити, ако му се шта криво учини“, а осуђеници су морали безусловно слушати своје чуваре који су пак имали „поред свог доброг обходења с њима, увек према њима озбиљни и строги бити и никако у шалу и братимљење неупуштати се.“¹²⁴ Било каква трговина са осуђеницима, као и свако неморално владање и опијање чувара повлачило је губитак службе. Ни чувари ни надзорник нису смели никога сами казнити, али су у самоодбрани могли „од оружја свога употребу чинити па и то свагда с пажњом.“ Управник је могао казнити надзорника и чуваре због непристојности или неиспуњења дужности укором, одузимањем плате до 15 дана и отпуштањем из службе, при чему је за отпуст надзорника морао тражити одобрење од министра правде.

Осуђеници су морали бити мирни и послушни и „нипошто невикати лармати, карте или друге какове игре играти и зидове шарати, брљати и бушити, или ма какав други квар чинити или ма у чем другом непристојни бити.“ Свако кршење правила се кажњавало пошто би управник претходно протоколарно саслушао преступника једном од прописаних казни: укором управника, забраном посета и преписке, одузимањем награде за рад до на 3 дана, умањење хране до на пола од 1-5 дана, затварање у засебну ћелију за оне који раде у заједници до 5 дана, забрана изласка из ћелије до 3 дана за оне који у ћелији и раде, и најзад, затварање у мрачну ћелију до 2 дана. Последње три казне могле су бити пооштрене умањењем

122 *Српске новине*, бр. 144 од 2. новембра 1868. године.

123 *Српске новине*, бр. 145 од 5. новембра 1868. године.

124 Санција за кршење овог правила била је строга: „Ко од чувара преко овога у велико пријатељство ступи са осуђеницима, тог ће управитељ одма одпустити, а ако је то надзорник, онда ће се о томе министру правде предлог чинити.“ *Српске новине*, бр. 145 од 5. новембра 1868. године.

120 *Српске новине*, бр. 144 од 2. новембра 1868. године.

121 *Српске новине*, бр. 144 од 2. новембра 1868. године.

хране до на пола за време до 5 дана. Телесна казна била је забрањена.

У свакој ћелији, изузев оних одређених за издржавање дисциплинских казни, морао је бити по један гвоздени кревет „начињен да се уз дувар дању прикачити може“ да не би осуђени могао дању лежати на кревету, а и да би се добио већи простор за рад пошто су ћелије биле „само онолико велике, колико је нужно.“ У заједничким собама такође је био по један гвоздени кревет за сваког осуђеника који „неморају бити за закачивање начињени, почем непрестано код ових осуђеника дању чувар седи, тако да они и неће смети пред њим лежати.“¹²⁵ На сваком кревету били су по једна сламњача, један јастук напуњен сламом и један чаршав, начињени од дебелог платна и по једно ћебе за покривање.

Сваки осуђени у ћелији имао је „1 пешкир од дебелог платна, 1 мараму за брисање, 1 чешаљ прост, 1 цементу за пијење воде, 1 тестију за воду, једну умиваоницу, један ноћни суд за мокрење, дивит, перо, артију и нуждне школске књиге, и једну шијућу иглу са белим и црним концима.“¹²⁶ Исто то су, осим ноћних судова, имали и они који у друштву раде „само чешаљ и умиваонице даваће се по 1 комад за троицу а три тестије биће са трима циментама метуте за воду, у сваку собу.“ Поред тога „у свакој ћелији биће по једна а у свакој соби по три пљуваонице, а тако исто и у ходнику колико буде нужно, тако, да ни један осуђеник на друго место пљувати несме но у пљуваоницу.“ Свака ћелија имала је још „и један астал, који се о дувар закачиће и једна клупица, даље 1 сан, једна кашика и једна виљушка за јело“, а исто је било и у заједничким собама с тим што је тамо могао „један дужи астал и дужа клупа за више њих начињена бити.“¹²⁷

Сваки осуђеник добијао је за годину дана „1 пар кошуља и гаћа, 3 пара дебелих чарапа, 1 јелек, 1 тканице и 1 фес“ и на два месеца по пар опанака (они који су радили у пољу добијали су пар опанака сваког месеца). Зимом сви осуђеници добијали по једне чакшире и један гуњ „и

то они који су у ћелијама и у I. класи од црног, који су у II. класи од сурог, а који су у III. класи од белог сукна“ да би се „одмах по хаљинама познати могли.“¹²⁸

У погледу болесних осуђеника Џенић је сматрао да је најбоље да се у дворишту казног завода подигне засебна зграда за њих да би се „у случају епидемичне кавке болести, њено распрострањење предупредило“, али би због недостатка средстава такво правило остало мртво слово на хартији. Зато је прописао да се за болесне осуђенике у заводу морају одредити 2-3 собе и то оне „које на најздравијем и најчистијем месту куће леже“ у које би се могло сместити 20-30 болесника. У болничкој соби морао је бити „за сваког болујућег по један гвозден кревет са сламњачом или душеком ... и једним јастуком вуном напуњен ... и један чаршав а за покривање једно ћебе такође чаршавом постављено.“ За сваког болесника морала је бити „по једна антерија и капа од цвилика и по једне папуче.“ Најзад, „довољан број судова за лекове, ноћни судови пљуваонице и остало посуђе треба такође да буде, као и код сваког кревета болничког по једна таблица, на којој ће се употребљење лекова забележити.“¹²⁹

Чим би приметио да је неки од осуђеника болестан, чувар је био дужан да обавести надзорника који је извештавао лекара и управника. Лекар је након прегледа болесника давао своје мишљење о стању његовог здравља и уписивао га у посебну књигу. Ако је у питању било лако обољење и није било опасности по друге, осуђени се могао лечити у својој соби, а у противном се одмах премештао у болницу. Оболене од какве „опасне заразителне болести“ требало је одмах из завода „у шпитал варошки пренети“, а ако се радило о тако тешкој болести „да се сумња о њином поправљењу“ позивала се родбина оболелог „да га води и лечи.“ О смрти болесника у заводу одмах се обавештавала његова родбина. У случају да

125 *Српске новине*, бр. 145 од 5. новембра 1868. године.

126 *Српске новине*, бр. 146 од 7. новембра 1868. године.

127 *Српске новине*, бр. 146 од 7. новембра 1868. године.

128 *Српске новине*, бр. 146 од 7. новембра 1868. године.

129 *Српске новине*, бр. 146 од 7. новембра 1868. године.

Г. Управнику,

Господин Министар правде на-
меран је да учини неке измене и
допуне у правилима о домаћем регу
у атанском заводу, од 7. октобра 1868.
над. бр. 3.590.

Заштава Вам се / на основу о-
них измена и допуна, којима се
замењују одредбе пп. 51-61, закључно,
правила, с братоуком, да их изво-
димо уредили и, у појављу на-
црта, гласавили, спроведени су, и,
Министарству Правде своје одобрење
на овај, ако буде какве ипак из-
мени.

Ово је потребно да учините
одмах, а најдава за два дана, јер
је ствар кивне природе.

Караџић,

Писмо од 28. маја 1902. године којим се
ујравници казнених завода обавештавају
да је министар правде „намеран да
учини измене и допуне у правилима о
домаћем регу...“ (АС, МП Ф XII 90 1902.)

родбина одбије да умрлог преузме и сахрани, за то би се
постарала управа завода.¹³⁰

Храна осуђеника је по Ценићевом мишљењу морала
да буде „лако варљива, крепећа“ и разноврсна, „па маркар
она онда била и много боља од ране слободних људи.“¹³¹
Осуђени су добијали храну три пута дневно, они који раде
тешке послове и одређени додаток, а болесници јела која
лекар пропише. Редовно следовање за сваког осуђеника
састојало се „из 1 оке, а за оне који тешке послове раде
на 1 ¼ оке добро печеног леба на дан, а осим тога из ¼
оке чорбе од говеђег меса, и ¼ оке зеља или варива ка-
ковог, према времену године, без меса, но на масћу на-
чињеног“, а сваког другог дана добијао је „сваки на подне
јошт 25 драма куваног без костију говеђег меса поред
зеља и варива.“¹³² Осуђени су добијали по једну кашику
соли недељно, а о Божићу, Васкрсу, Духовима и на кнежев
рођендан и „по 25 драма добро печеног меса без костију.“
Осуђеници из III. класе којима се због доброг владања
давала ракија или дуван, добијали су сваког другог дана
када имају месо и „једна чаша од 12 ½ драма ракије, а ако
ракију не пије а пуши по једна цигара дувана.“¹³³

Ћелије и радне собе су зими умерено загреване, а у
собама за спавање ложило се само ноћу дрвима. За ос-
ветљење су у просторијама за рад коришћене лампе са
зејтином, а у ћелијама и собама за спавање лојане свеће.¹³⁴

130 Управа је имала наредити „да му се прост од дасака сандук
начини, у чисту кошуљу и гаће обуче и покровом покрије
па онда од свештеника опоје и сарани“, а „за време опела и
лежања гори ће код њега једна воштана свећа у вредности
до 1 гроша.“ Српске новине, бр. 146 од 7. новембра 1868.
године.

131 Српске новине, бр. 147 од 9. новембра 1868. године.

132 За доручак и ужину за које је она била предвиђена узимао се
само хлеб, а увече уз хлеб и ¼ оке месне чорбе. Зеља и варива
која су наизменично коришћена у исхрани осуђеника били
су купус „пресан или кисео“, спанаћ, пасуљ, сочиво, бунгур
пиринач и грашак која су морала бити „чорбасто али добро
начињена, закисељена и посољена.“ Српске новине, бр. 148
од 12. новембра 1868. године.

133 Српске новине, бр. 148 од 12. новембра 1868. године.

134 У собама у којима су осуђеници заједно спавали биле су и
1-2 ноћне лампе ради лакшег надзора. Српске новине, бр.
148 од 12. новембра 1868. године.

Потребе завода „као што су на пр. шивење хаљина, кошуља, ткање платна од жена осуђених и т. п.“ подмири- вале су се радом осуђеника, а за оне које се нису могле тако подмирити прописана је набавка лицитацијом као основни и „куповина испод руке“, тј. директна куповина као допунски начин. У оба случаја набавку је одобравао министар правде.¹³⁵

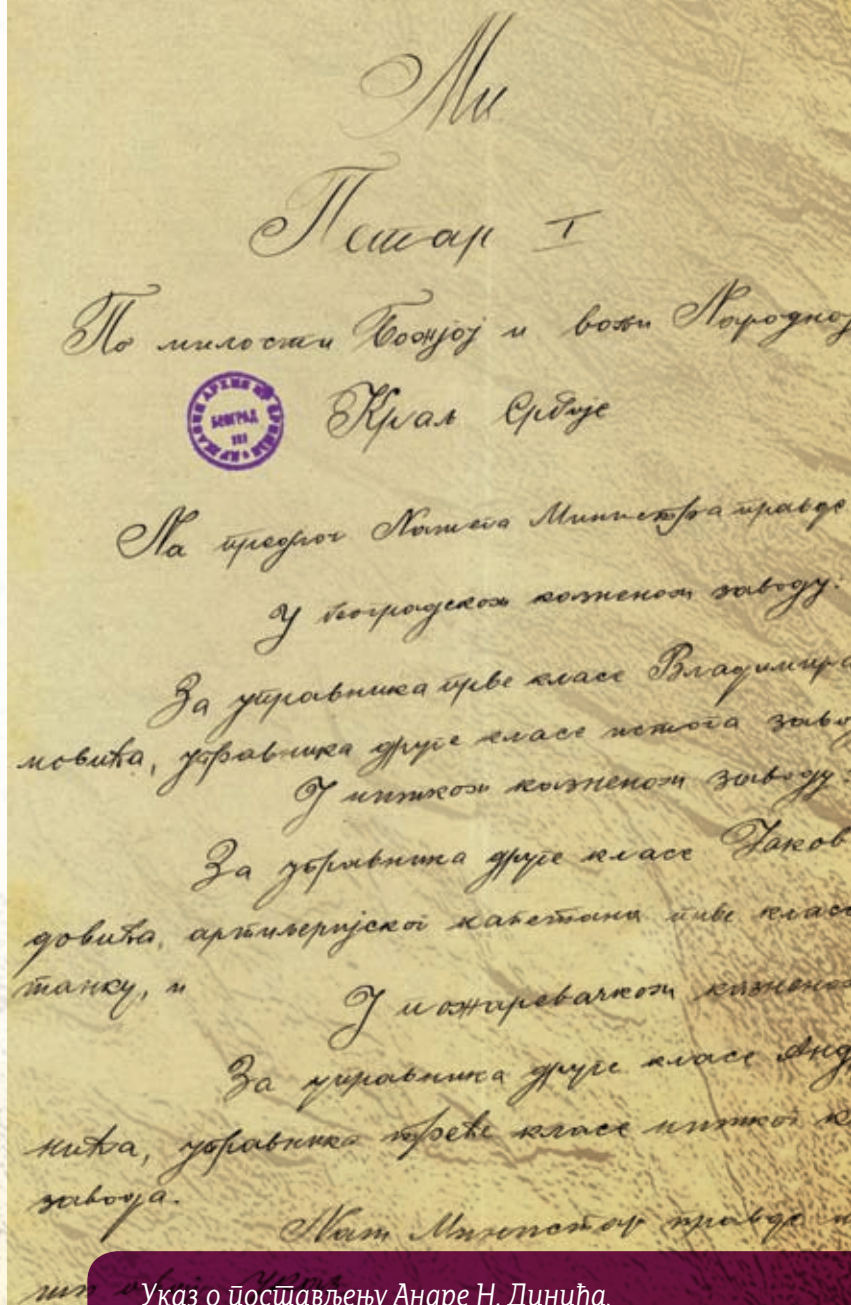
Осуђени који је потпуно казну издржао мора се „одма у слободу поставити и никога више ни један минут у заве- дењу задржати несме.“¹³⁶ Два дана пре отпуштања осуђе- ник је од учитеља и свештеника поучаван о будућем вла- дању, а управа се старала и „ако је могуће да му се како згодно место код каквог мајстора нађе.“ Осуђенику који није имао сопствених средстава, новац за пут до опре- дељеног места давао је завод из суме за ту сврху одређе- не. Вишак новца који се налазио у депозиту код управе, ако би га било по намирењу трошка за пут, управа завода није предавала осуђеном већ га је слала власти места у које је ослобођени ишао „како их не би он узпут потро- шио.“¹³⁷

Званичници завода били су управник, рачуновођа, лекар, свештеник и учитељ који су чинили кућни савет завода, док су непосредан надзор над осуђеницима вр- шили униформисани и наоружани надзорник и чувари. Управника, рачуновођу, лекара и свештеника постављао је кнез на предлог министра правде, учитеља и надзор- ника постављао је министар правде, а чуваре је примао и отпуштао управник. Ради боље контроле над казним заводом прописано је да ће председник суда оног окру- га у коме се налази завод бити инспектор завода. Он је био дужан да повремено „а најмање у 2-3 недеље дана је- дан-пут“ обиђе завод и о томе извести министра правде,

135 За лиферанта се узимао онај који према постављеним условима понуди најнижу цену. Српске новине, бр. 149 од 14. новембра 1868. године.

136 Ценић је у ово време већ увећало радио на закону о условном отпуштању криваца који је усвојен наредне године, па је већ у ова правила унео и одредбе о условном отпустау о којима ће бити речи на одговарајућем месту. Српске новине, бр. 150 од 16. новембра 1868. године.

137 Српске новине, бр. 150 од 16. новембра 1868. године.

Указ о постављењу Андре Н. Динића, управника шреће класе нишкој казненој завода, за управника пожаревачкој казненој завода од 29. новембра 1908, АС, МП, 1908, Ф XXVI, 118

који је могао и неког другог као инспектора послати да се увери о стању у заводу.¹³⁸

За малолетне осуђене на робију важила су иста правила као и за пунолетне уз одступања у погледу затварања које је било краће (од 3 месеца до једне године ако су све време били у ћелији, односно 1-3 месеца уколико су само ноћу затварани у ћелију), одређивања заната (бирани су занат према склоностима и способности), учења (имали су наставу у школи сваки дан), награде (уместо ракије и дувана добијали су $\frac{1}{2}$ оке млека сваки други дан) и дисциплинског кажњавања (поједине казне су умањене, а поједине искључене).¹³⁹

Осуђене жене биле су строго одвојене од мушких осуђеника, а поред тога биле су раздвојене пунолетне од малолетних осуђеница. И за жене су важила иста правила уз ове разлике: заводско особље су морале бити жене (надзорница и учитељке), време засебног затвора било је исто као код малолетника, радиле су другачије послове (ткање платна и сукна, предење вуне, шивење, плетење), уместо ракије и дувана добијале су за награду ракију или $\frac{1}{2}$ оке млека, похађале су само два разреда школе и дисциплински су кажњаване као малолетни (код малолетних жена затвор у мрачну ћелију био је искључен). Наравно, осуђенице су имале и другачију одећу.¹⁴⁰ Трудна осуђеница остајала је у заводу до порођаја и враћала се у завод

пошто би у варошкој болници одлежала нужно време после порођаја.¹⁴¹

Као што су *Правила о домаћем реду* прописана за казни завод у Пожаревцу важила и за београдски казни завод, тако су се и правила која је Џенић 1868. године прописао за управника, свештеника и апсанције казног завода у Београду имала примењивати у пожаревачком казненом заводу. Управник завода је као искључиво задужен да „сву пажњу на то обрати, како ће се са заведењем апсанским постићи она цел, на коју је оно и основано“ био дужан: старати се да осуђеници „не беспосличе, већ да раде“, настојати да се правила о чистоћи и реду поштују ради чега ће повремено вршити ненајављене контроле, поучавати осуђенике, старати се да се казна издржава у складу са пресудом, надзирати и контролисати економију завода, пазити на владање осуђеника и најзад, размишљати о могућностима унапређења завода и у том смислу чинити предлоге министру правде.¹⁴² Свештеник је био дужан недељом и празником држати службу божју и „бар у 15 дана једанпут кратку поучителну беседу давати“, бар једном недељно обићи завод и поучавати све осуђенике, посећивати болесне осуђенике ради утехе, у првој недељи ускршњег поста (ако нађе за потребно и у време божихног поста) све православне осуђенике причестити, надзирати да ли осуђеници поштују прописане постове, једном месечно у договору са управником светити водицу у заводу, предавати у школи бар два сата дневно (у случају да школа има учитеља свештеник је предавао само науку хришћанску, а над осталим вршио надзор), и опојавати и до гроба пратити умрле осуђенике.¹⁴³ Апсанција (чувар) је био дужан водити надзор над свим осуђеницима који су му поверени на чување, стара-

138 *Српске новине*, бр. 150 од 16. новембра 1868. године.

139 Умањење хране до на пола могло је трајати најдуже два дана. Затварање у ћелију оних који заједно раде такође није могло трајати дуже од два дана, док је затварање у ћелију оних који у њима раде било као казна искључено, као и поштрење казне затвора у ћелији. Најзад, затварање у мрачну ћелију било је ограничено на један дан. *Српске новине*, бр. 151 од 19. новембра 1868. године.

140 Осуђенице су добијале „1. пар кошуља, 3. пара чарапа, 1. јелек, 1. тканице и 1 фес (ово двоје ако носе) на годину дана, за тим једне опанке на два месеца, 1. вунену сукњу, две мараме за око врата и две мараме за главу на годину.“ Осуђенице различитих класа разликовале су се по боји сукње. *Српске новине*, бр. 151 од 19. новембра 1868. године.

141 Дете се предавало мужу, а ако га није било рођацима. Ако ни њих није било о детету се до мајчиног ослобођења старала општина из које је осуђеница. *Српске новине*, бр. 151 од 19. новембра 1868. године.

142 „Дужности управитеља Београдског апсанског заведења“ бр. 3944. од 31. октобра 1868. године, *Збирка кривичних закона*, 273-276.

143 „Дужности свештеника Београдског апсанског заведења“ бр. 3944. од 31. октобра 1868. године, *Збирка кривичних закона*, 277-279.

Опис осуђеника осуђеница југословенског казненог завода, који су стисли право на условни отпуст од 1 до 15 маја 1900 године.

			Осуђен на			Како је осуђен		Замешкан		Како је издржан		Како је издржан		Датум изласка	
Бр. осуђеника	Име и презиме осуђеника	Одговор	Затвор	Робију	Како је дело учињено	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка	Датум изласка
1.	10	Ката Маричић Брање		Робију	побојом	10		2	4	11	27	3	-	3	
2.	45	Владимир Јовичић Земља		"	Забављивање	5			2	6	28	2	5	2	
3.	166	Владимир Јовичић Београд	Затвор		Забављивање	3		1	1	-	12	-	11	18	

1448

16 маја 1900 године
Пожаревац

Списак осуђеника – осуђеница
Пожаревачкој казненој завода који су
стискли право на условни отпуст од 1
до 15. маја 1900, АС, МП, 1900, Ф XI, 5

Поздрављам вас и желим вам
успешног рада у казненом
заводу.
Мил. Аврамовић

ти се да апсане увек буду чисте, да се осуђеници владају по прописаним правилима, отклањати ситније неисправности, а веће одмах достављати управнику (у његовом одсуству рачуновођи), „визитирати осуђенике кад на рад полазе и кад се с рада враћају“ и то „нарочито оне, који су у подозрењу да крађе чине“, бранити лицима са стране сусрет и разговор са осуђеницима и дотурање ствари, требовати храну за осуђенике од рачуновође, извештавати лекара о болести осуђеника а „у одлагања нетрпећим случајима“ наређивати да се поболели однесе у болницу, изводити осуђенике у шетњу, пазити да се осуђеници „у великим топилама не састају и око апсана не задржавају“, пазити да млађи чувари „не насрћу“ на осуђенике и не злостављају их и најзад, у јутарњем рапорту извештавати управника о свим важнијим догађајима.¹⁴⁴

Настављајући рад на казним заводима Ценић је из- радио и законски пројекат о условном отпусту криваца који је 22. маја 1869. године постао Закон о условном отпуштању криваца из казнишних заведења.¹⁴⁵ Отпуст лица осуђених на било који облик казне лишења слободе и пре него је казна у целости издржана био је могућ уз испуњење одређених услова како у погледу досуђене казне тако и у погледу самог осуђеника. Условно отпуштени могли су бити само осуђени на заточење или робију дужу од 2 године или на затвор дужи од 12 месеци који су и пре осуде били добри радници и за које се може поуздано закључити да ће и по отпусту поштено живети и добро се владати, ако су издржали половину досуђене казне (ако су у поврату 2/3) и све то време тако се владали „да се основано може узети, да су се заиста поправили.“¹⁴⁶ Ус-

145 Зборник, XXII, 34-37.

146 Осуђеном коме је помиловањем казна умањена рачунало се време издржања казне према помиловању а не према осуди.

144 „Прописи дужности апсаније“ бр. 3944. од 31. октобра 1868. године, Збирка кривичних закона, 280-282

ловни отпуст трајао је до истека времена казне, тј. док се отпуштени добро владао или до помиловања. Условни отпуст се прекидао и осуђени враћао у казнени завод да продужи издржавање казне ако се на отпусту не би добро владао, односно: ако би учинио „ма и најмање казнимо дело“ или би о томе постојала основана сумња, ако би скитао без икаквог занимања или би се основано посумњало да се издржава на поштен начин, ако би и након опомене кмета или полицијске власти наставио да се дружи са рђавим друштвом или осуђеним злочинцима и тежим преступницима, и најзад, ако би без дозволе месне полицијске власти променио место пребивања. Време проведено на слободи није се урачунавало у време издржавања казне осуђенику повраћеном у завод. Апсолутно неподобни за условни отпуст били су: чиновници и свештеници осуђени због злоупотребе власти и неверне службе, у завод повраћени са условног отпуста, и осуђени у другом поврату. О условном отпуштању одлучивао је министар правде по саслушању нарочитог одбора који је у том циљу имао бити образован. О прекиду условног отпуста решавала је подручна полицијска власт или управа казног завода, а осуђени се против таквог решења могао жалити министру правде. Најзад, законом је министар правде био овлашћен да пропише правила по којима су полицијске власти и управа казног завода имала водити надзор и обавештавати се о понашању условно отпуштених осуђеника.

На основу овог наређења, Ценић је већ 3. јуна 1869. године под Бр. 2055. прописао обимна *Уџуштва за извршење закона од 22. маја 1869. по коме се кривци условно отпуштају из казнишних заведења*.¹⁴⁷ Министар правде је најпре скренуо пажњу управницима казнених завода да условни отпуст не представља правило, већ га треба примењивати само изузетно. Зато за условни отпуст није требало да предлажу оне који су издржали прописано време казне без испуњења осталих прописаних услова у погледу мере казне, владања осуђеника како у току издржавања казне тако и пре него су осуђени и дошли у завод. И по самом смислу закона примена овог новог института за-

висила је од тога како ће се он у пракси показати, односно ако се већина условно отпуштених криваца буде добро владала „чиниће се и већа употреба од овог овлашћења“ док ће напротив ако буде велики број условно отпуштених који не оправдају указано поверење власт „врло предострожна бити“ и „од овог Закона никакво употребљење и не чини.“ Пошто се за извесне злочине и преступе према § 37. б. Казненог закона досуђивао полицијски надзор, министар је нагласио да над условно отпуштеним полицијска власт и кметови не треба да врше такав надзор јер би се тако онемогућило да се оцени „да ли се онај, који се одпушта, у заведењу заиста поправио и да ли је постао безопасан за друштво.“ Са друге стране, пак, министар је нашао за потребно да и условно отпуштене заштити од неоснованог сумњичења за свако зло које би се догодило у месту његовог боравка, те је нагласио да власти морају „зрело расудити“ о томе постоји ли „основана сумња“ да је условно отпуштени учинио какво кажњиво дело. Предлог о условном отпуштању министру правде могла је чинити како управа завода, тако и сам осуђени или његова родбина преко управника завода, а министар је по претходно прибављеном мишљењу трочланог одбора за условни отпуст решавао хоће ли се дотични осуђени отпустити. Најзад, да би закон дао добре резултате, министар је наложио полицијским властима и кметовима општина да се „својски заузму, да сваком приликом поучавају кривце како треба да се владају“, да онима који немају имања налазе посао препоручивши да се ради тога образују одбори „од добродушних и срдачних грађана.“

У раније донетим *Правилима о домаћем реду ајсанској заведења у Пожаревцу*, како је већ поменуто, Ценић је прописао и условно отпуштање осуђеника. Поједина решења о условном отпусту у *Правилима* разликовала су се од законом прописаних, те су њиме и дерогирана. Очигледно, Ценић се као врстан стручњак перманентно бавио институтима казног права тражећи најбоље решење за условни отпуст који је до тада био непознат у српском казненом праву и пракси. Приговори да се овим институтом који се у пракси показао као веома користан „право помиловања Владаоца вређа“ и „пресуде судова нереспектирају“ нису се, по његовом мишљењу могли

¹⁴⁷ Збирка кривичних закона, 179-208.

уважити, јер је и поред условног отпуштања „владаоцу опет остављен пут, да онога, који је тако привремено испод издржања казне одпуштен, сасвим од остатка казне ослободи, и да му јошт и сљедства те казни дигне“, док се се „пресуде судова на овај начин невређају, јер је ово отпуштање само једна административна мера ... као год што је и премештање из класе у класу.“¹⁴⁸ Са друге стране условно отпуштање требало је примењивати само на оне који га заиста заслужују „а никако и на оне за које се види да су покварени на пр. они, који су више пута осуђивани и т. п.“ Због тога је Ценић у *Правилима* прописао да се само онај осуђеник који „у III. класу постављен буде, и за сво време које до $\frac{3}{4}$ његове казне да издржи има, у владању примеран у раду и науци прилежан, и у свему послушан буде, да се с великом вероватношћу мислити може, да се је поправио, тај може испод даљег издржавања казне одпуштен бити под условом ако се у слободи добро влада.“ Кућни савет „састављен из директора, свештеника, лекара, I. учитеља и рачуновође“ је већином гласова решавао ко се може условно отпустити и уједно се старао „да тако одпуштеном извесно место за занимање код каквог мајстора његовог заната нађе, изузимајући ако своју родбину има, код које се враћа.“ Од „благодејања“ условног отпуста Ценић је изузео оне „који су једном одпуштени па опет због хрђавог владања повраћени, који су по други пут за злочинство осуђени, или који су већ трећи пут на казну осуђени, све једно да ли су пре тога двапут на затвор или на робију осуђивани били“, односно они су морали у заводу издржати досуђену казну „па ма се иначе добро владали.“ Осуђеник који се условно ослобађао морао је два дана пре отпуста „од управитеља, свештеника и учитеља призват и поучен бити о томе, шта значи условно одпуштен бити, и казаће му се шта ће га постићи ако се хрђаво влада.“¹⁴⁹ Условно одпуштени био је дужан „свака два месеца или сам непосредно донети или преко кога послати заведењу од његове местне власти сведочбу о његовом владању и начину живљења.“ Најзад, Ценић је прописао да се условно ослобођење „пориче и одпуштени

опет натраг у заведење као непоправљен враћа“ у случају: ако „безпослен скита, или ако против њега основна сумња постои, да на поштен начин уживање неприбавља“, ако се „са рђаво разглашеним људима и таковим лицима дружи, за које му је од месне власти казато, да се с њима недружи“, ако „лакомислени живот проводи и опомену местне власти неслуша“ и ако „без дозволења исте власти своје место обитавања промени.“¹⁵⁰

Свестан да се успех у извршењу казни лишења слободе не може постићи само прописивањем правила, Ценић је у периоду свог другог министровања (од 22. октобра 1873. до 25. новембра 1874. године) радио на подизању нових казних завода.¹⁵¹ Најпре је у јесен 1873. године Народној Скупштини поднео предлог о оснивању фонда за подизање казних завода. Свестан да подизање нарочитих целисходних здања захтева знатне издатке, које услед финансијских прилика држава не може учинити, министар је предложио да се средства потребна за то обезбеде оснивањем једног фонда у који би се уносили износи који се на крају рачунске године покажу као уштеда у издацима предвиђеним буџетом за издржавање апсеника код судова и у заводима и набавку ствари потребних за затворе и затворенике, као и зараде осуђеника од њихових радова. Новцем фонда руковала би Управа фондова док фонд не достигне износ потребан за подизање казних завода. Ценић је као министар правде био добро упућен у трошкове које је држава имала око издржавања затвореника и знао је да уштеде предложене за образовање фонда могу бити знатне и да ни осуђеничке зараде нису биле занемарљив извор прихода.¹⁵² Законодавни скупштински одбор једногласно је усвојио овај владин предлог „као

¹⁵⁰ *Српске новине*, бр. 150 од 16. новембра 1868. године.

¹⁵¹ Тихомир Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић – Развој кривичног правне мисли у Србији XIX века* (Даље: *Ђорђе Д. Ценић*), Београд 1987, 234-236.

¹⁵² На исхрану затвореника код окружних судова није се много трошило пошто су њима храну доносили породица или пријатељи, а они којима храна није доношена „провлачили су се уз оне којима се храна доноси.“ У казним заводима су уштеде пак зависиле од умешности управе, односно за исхрану „мало се шта морало куповати“ уз добру организацију. Тихомир Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић*, 235.

¹⁴⁸ *Српске новине*, бр. 149 од 14. новембра 1868. године.

¹⁴⁹ *Српске новине*, бр. 149 од 14. новембра 1868. године.

уместан и похвалан“, а једногласно га је усвојила и Народна скупштина¹⁵³ и кнез 31. децембра 1873. године потврдио.¹⁵⁴ Овим Решењем је министар правде овлашћен да привремено „док се неби подигла целисходна апсанска заведења, када ће се цела ствар законодавно уредити“ изда одговарајућа правила за казнене заводе с обзиром на суме буџетом одређене и на околности у којима се сада заводи налазе „саображавајући се у томе устројењима подобних заведења у другим напредним државама.“ Из Извештаја министра правде поднетог Народној скупштини 1875. године јасно је да Ценићев предлог није био наиван. Средства Фонда за подизање апсанских завода брзо су се увећавала: 1873. године добијено је 16.000 гроша, а 1874. године 15.847 гроша.¹⁵⁵ Тренд раста настављен је и у наредним годинама па је 1. новембра 1883. године у Фонду било 777.998 динара,¹⁵⁶ 1885. године 850.000 динара,¹⁵⁷ а на почетку 1900. године 3.000.000 динара. Ова сума, међутим, никада није употребљена за подизање казненних завода јер је 1900. године¹⁵⁸ овај фонд изузет од Управе фондова и стављен на располагање министру војном за потребе војске.

Истовремено је Ценић у оквиру датих буџетских могућности тражио начин за превазилажење проблема неадекватног и недовољног простора за смештај осуђеника у пожаревачком казненом заводу за који је основано претпостављао да ће постати још израженији након потпуног укидања телесне казне 1873. године. „Многима од господe чланова Државног савета“, каже Ценић у пропратном

писму предлога о подизању нове зграде у казненом заводу у Пожаревцу од 6. априла 1874. године, познато је да је он због финансијских тешкоћа смештен у зграду „која је у давна времена и сасвим за другу цел направљена“, а још већа незгода је што су из истих узрока у истој згради смештена и мушка и женска лица. Наводећи да се због укидања телесне казне очекује већи број мушких осуђеника ради чега је „потребно цело заведење имати на расположењу само за мушке осуђенике“, он је предложио „да се садашња зграда за заведење настави, или боље рећи да се за женске нарочита зграда направи и оне од мушких сасвим одвоје.“ Свестан да стање државне касе не дозвољава да „ову зграду онако целисходно и на онај начин правимо како се јавне зграде обично праве“, Ценић је предложио да се за подизање нове зграде употреби сума од 90.000 пореских гроша која је још 1866. године била одређена за то па остала неупотребљена и у међувремену побијањем монета сведена на 86.000 гроша пореских. Пошто је то било недовољно за подизање зграде „у коју ће се моћи сместити до 100 осуђеница поред нужних соба за болницу, салона за рад, квартира надзиратеља и т. д.“, министар је изразио намеру да недостатак новца „попуни својим радом“ тако што би се зграда начинила од „тврдог материјала и то средством осуђеника, измешаних са неколико плаћених мајстора, употребљујући за нуждан подвоз државна кола налазећа се у Љубичеву.“ Нашавши да је најподесније нову зграду подићи на државном плацу на коме је постојећи завод, Ценић је наишао на препреку – приватни плац који „улази с таквом фигуром у државни плац да управ и овај сам плац руши и прави чисто немогућим да се постави целисходно нова зграда“, а како је од „неисказане ползе“ било овај плац откупити овластио је управника државне ергеле да о томе преговара са пожаревачким трговцем у чијем је власништву тај плац. Извештен да је Николић спреман уступити држави свој плац са једном кућицом „у добром стању, која се на цел заведења употребити може“ за 400 дуката цесарских, министар је од Државног савета затражио да одобри издавање те своте из кредита буџетом намењеног за ванредне потребе. Савет је 9. априла 1874. године одобрио да се „из кредита одређеног овогодишњим буџетом на

153 *Прошкололи заседања Народне скупштинe*, Састанак XVIII од 11. децембра 1873. године и састанак XXII од 17. децембра 1873. године, 321, 469.

154 *Зборник*, XXVI, 53-54.

155 Извештај министра правде поднет Народној скупштини 15. августа 1875. године.

156 Миленко М. Жујовић, *Појед на стање наших казненних завода за 1883-1884-1885 год.*, Бранич, бр. 2 за 1887. годину.

157 Извештај министру правде о раду на реформи наших казненних завода од 17. јула 1890. године, АС, МП, 1908, Ф XXX, 26

158 Закон о изузимању фонда за казнене заводе од Управе фондова, а за потребе војске од 29. јануара 1900. године, *Зборник*, LVI.

Ми
Александар I.

По милости Божјој и воли Народнеј

Краљ Србије

На предлог Министра Правде, по
стафетини:

У пожаревачком казнином заводу:

за управника прве класе по новом Миру
П. Марковића, интendenanta у пензији, са пензијом
од 4041, со динара годишње и јануар мисе,

У београдском казнином заводу:

за управника прве класе по новом Миру
Држ. Министарства управника казниног завода.

Мин. Министарства Правде, по предлогу од
указа.

1. Јануара 1883. год.

Министарства Правде,
Драган Фелдић

Указ о пошављењу Мијаила П. Марковића,
интendenanta у пензији, за ујравника
пожаревачког казниног завода од 1.
јануара 1903, АС, МП, 1903, Ф XXIII, 22

ванредне потребе целог Правитељства изда 400 дук. цес.
на одкуп плаца с кућом Хаџи Тике Николића, постојеће у
Пожаревцу до државног плаца на коме постоји Казнител-
но заведење.¹⁵⁹

Изградња зграде женског затвора отпочела је у јуну
1874. године постављањем темеља у који је положена боца
са зејтином са повељом на пергаменту у којој је стајало:
„Данас седамнајестог јуна 1874. године под сретњом Вла-
дом Светлога Кнеза Србије Милана М. Обреновића IV. бих
освећен и основан темељ овој државној казниној кући, за
све женске осуђенице, под племенитим и родољубивим
старањем Министра Правде, Господина Ђорђа Д. Ценића,
и потпомагањем окружног начелника г. Аћима Прокића,
г. Илије Хранисављевића, управника Казненог завода и
окужног инжењера г. Мите Стојановића. Надзоритељица
свију осуђеница јесте г-ђа Ана Шрепловић.“¹⁶⁰ Зграда завр-
шена у јесен 1874. године имала је 10 соба за осуђенице,
ћелије за усамљени затвор, 4 просторије у којима су оне
радиле (у две се ткало платно, а у остале две радио се вез
и израђивали ћилими), одвојену просторију за смештај
болесних осуђеница и чекаоницу, кухињу, канцеларију и
стан надзорнице.¹⁶¹ У овом женском одељењу пожаревач-

159 Ценић је изнео да је цена плаца који „у простору уобште
износи 2640 кв. м.“ коју је управник ергеле Јевта Стојановић
постигао са Хаџи Тиком Николићем „посве умерена.“
План који је приложио уз овај предлог нисмо пронашли.
Министар правде под бр. 1602 од 6. априла 1874. године
Државном савету и Решење Државног савета бр. 187 од 9.
априла 1874. године, АС, ПО, 12/82. Објављено у: Бранко
Перуничић, Град Пожаревац и његово ујравно подручје,
док бр. 711, 1757-1759. Хаџи Тика Николић био је познати
пожаревачки трговац и поседовао је велику имовину. В.
Мирољуб Манојловић, Пожаревац окружна варош 1858-
1918, Пожаревац 2011, 73, фуснота бр. 261.

160 Српски грађанин, бр. 83 од 16. октобра 1911. године.

161 Драган Фелдић, Стари Пожаревац, Пожаревац 1992, 213.

ког казног завода осуђенице су казну лишења слободе издржавале по систему заједничког затвора.¹⁶²

Зидање зграде женског казног завода Ценићу је до- нело неприлике, пошто се у Народној скупштини у време када он већ више није био министар поставило питање утрошених средстава.¹⁶³ Ценић је у једној својој брошури о овоме изнео следеће: „Мој поступак односно подизања апсане у Пожаревцу, који је прошле године на оцени и решавању био, јасно је показао да сам ја из превелике ревности да одговорим позиву као што треба, толико залутао да сам ризиковао и своју кућу да изгубим, коју сам штедећи од уста једва сакупио, старајући се да што већу уштеду каси државној учиним.“¹⁶⁴ Упркос сумњама и оптужбама поводом подизања женског пожаревачког затвора од којих се, по свему судећи ни сам Ценић није много бранио, ово здање чије је подизање омогућило коначно одвајање мушких и женских осуђеника остало је трајно дело његовог упорног рада на уређењу казних завода у Србији.

Од одступања Ценића са положаја министра правде с јесени 1875. године све до почетка XX века није било неких битнијих нормативних промена у погледу казних завода у Србији. Нова правила нису доношена али се из наредба, опомена, расписа и упутстава које су повремено издавали министри правде и унутрашњих дела види који су прописи у пракси изазивали недоумице или нису поштовани. Интересантно је да све до 1883. године, колико се на основу сачуваних извора може закључити, *Правила* која је Ценић прописао за казнене заво-

де нису изискивала никаква додатна појашњења, што се може објаснити или тиме да таква тумачења због садржине самих *Правила* нису ни била потребна или, што је вероватније, тиме што је Србију са малим закашњењем заплуснуо европски талас реформистичких струјања у пенитенцијарном систему. У Србији почетком 80-тих година питање казних завода постаје поново актуелно, те се образују разне комисије са задатком да израде планове њихове свеобухватне реформе који остају неостварени опет због недостатка средстава. Парцијалне измене које су почетком XX века чињене како на нормативном плану, тако и у погледу уређења самих завода нису биле довољне за успостављање јединственог система издржавања казних слободе. Тако је Србија у заједничку државу ушла са прописима о казним заводима старијим од пола века и неореформисаним казним заводима.

Пошто је управа пожаревачког казног завода обавестила министра правде да јој полицијске власти упућују на издржавање казне „неке осуђенике без спроводника с пресудом, и неке само с објавом и без пресуде и без спроводника, а пресуду после шаљу поштом“, министар унутрашњих дела је у марту 1883. године наредио окружним начелствима и управама вароши Београда и Мајданпека да убудуће све осуђенике и притворенике спроводе „стражарно казноме заведењу, да ови не тумарају сами“, а да изузетно само осуђене са слободе упућује саме у завод, јављајући притом увек управи завода ког су дана упућени „јер има разлике у рачунању казне измеђ онога, који по упућењу иде одмах и право у казни завод, и онога који по упућењу у место да иде у завод, свраћа својој или чијој другој кући, те се ту по неколико дана проводи или своје послове свршава.“¹⁶⁵

Настојања надлежних српских државних чинилаца да издржавање казне лишења слободе у Србији приближе савременим теоријским схватањима и моделу прогресивног система по коме су били организовани затвори у напредним европским земљама за последицу су имала

162 Миленко Жујовић је 1887. године описао пожаревачки казни завод: „У једном одељењу, у засебној згради са засебним двориштем, издржавају казну људи осуђени на затвор. У другој згради, сасвим одвојеној, издржавају казну жене осуђене на затвор и на робију. Једна је управа за оба одељења, но за женско одељење има и једна надзорница, која је у исто доба и учитељка за женски рад.“ Миленко М. Жујовић, *Појед на стање наших казних завода за 1883-1884-1885 год*, Бранич, бр. 2/1887.

163 *Стеинографске белешке о седницама Народне скупштине држане у Београду 1874/5. године*, I, 808.

164 Ђорђе Ценић, *Је ли прекорачена сума одређена буџетом за финансирање чиновника за 1874 годину*, Београд 1876, 5, 22-23.

165 Наредба министра унутрашњих дела П.№ 2564. о обавезном упућивању осуђеника у казнене заводе са спроводником од 13. марта 1883. године, *Збирка кривичних закона*, 288-290.

прихватање једне новине. Радило се уметању још једне фазе у поступак издржавања казне којом се у циљу поступног поправљања осуђенима олакшавао прелазак из затвора у слободу, а коју је у Србију 1883. године увео познати стручњак за казнено право Димитрије Радовић. Као министар правде он је 17. августа 1883. године прописао *Правила о издржању казне затвора изван казнених завода* којима је било прописано да ће осуђени којима је до истека издржавања досуђене казне остало до месец дана тај остатак затвора издржати код полицијске власти, као и сви осуђени на казну затвора до 6 месеци уколико за њих има места. Осуђени на веће казне издржавали су их и даље у казним заводима према постојећим прописима, с тим што се на молбу политичких осуђеника да издрже затвор код полицијских власти у том смислу увек чинио предлог министру правде. За време издржавања тог затвора „или код окружног начелства или код средње канцеларије, где буде било места и где буде угодније“, осуђени су се хранили о свом трошку, изузев сиромашних којима је дотична полицијска власт издавала по 50 пара динарских дневно за храну и потом накнаду тако учињеног трошка захтевала од управе оног казног завода у који би се то лице имало упутити на издржавање казне. Истовремено је прописано и да ће се пунолетни мушки осуђени на затвор из округа књажевачког, крајинског, крушевачког, алексиначког, црноречког, нишког, пиротског, врањског и топличког слати казном заводу у Нишу (образованом 1878. године), а из осталих округа и вароши Београда пожаревачком казном заводу. У Пожаревац су још упућиване и жене, а у београдски казнени завод малолетни из свих округа Краљевине Србије.¹⁶⁶

Многе средње полицијске власти нису се у пракси придржавале ових *Правила* већ су наставиле да све кривце одмах упућују у казнене заводе иако би они могли издржати осуду о свом трошку код средње власти, а такође су и малолетнике уместо београдском и осуђене који су по означеној територији припадали нишком слали по-

Преграчун

*о потребној материјалу за ново-изграђену зграду Управе
пожаревачког казног завода.*

Бр.	Садржај	Количина			Цена		Укупно
		Мера	Кила	Ф.	Дин	Ф.	
1	Црвена за крв	22.000	-	-	20	-	440
2	Сировина	1.000	-	-	20	-	200
3	Крв	-	3.000	-	140	-	52
4	Сандука са шпала за шпала	2	-	-	20	-	40
5	Шива за шпала, врањска, ... Шива за шпала, врањска, ...						60
Свукла Динара							792

(Шива са шпала, врањска, ...)

К. А. № 1295

25. Јуна 1898 год.

Управа...

Р. Р. ...

Преграчун из извештаја управе
Пожаревачког казног завода о новој
згради управе. (АС, МП ФХХХVIII-2-1898.)

¹⁶⁶ Правила о издржању затвора изван казнених завода од 17. августа 1883. године. № 2990, АС, МП, 1883, 6. Уп. Зборник, XXXIX, 215.

жревачком казненом заводу. Овакво поступање стварало је додатан посао управи вароши Београда и среском пожаревачком начелнику, али и излишне трошкове око спровођења осуђеника, те је министар унутрашњих дела у три наврата (1890, 1891. и 1896. године) опомињао подручне полицијске власти да се тачно придржавају чл. 2 *Правила о издржању казне зашвора ван казненог завода* под претњом строге казне и накнаде трошкова учињених њиховом неправилном радњом.¹⁶⁷

И правило о обустављању извршења казне лишења слободе услед трудноће и правило да се деца осуђеница које би се породиле за време издржавања казне лишења слободе поверавају на старање оцу, сродницима или општини којој осуђеница припада није се у пракси поштовало. Полицијске власти наставиле су да поступају противно §§ 288 и 289 Закона о поступку судском у кривичним делима и правилима о казним заводима и након што их министар унутрашњих дела 1882. године упозорио на ова наређења. Због тога се министар правде 11. марта 1885. године обратио министру унутрашњих дела наводећи да се у пожаревачком казненом заводу у то време налазило „петоро деце код својих матера – осуђеница, па оне о њима воде старање о издржању“, на шта је министар унутрашњих дела поново упозорио подручне полицијске власти да трудне жене осуђене на казну лишења слободе не упућују казним заводима.¹⁶⁸

Поједине полицијске власти нису се придржавале ни прописа о снабдевању осуђеника трошком и преобуком при спровођењу осуђеника у казнене заводе. Наиме, осуђеници, а нарочито малолетници, нису се смели упућивати у казнене завод без „најнужније спреме“ коју им је у случају да су сиротог стања била дужна о државном

трошку обезбедити полицијска власт која их је у завод упућивала заједно са уверењем о њиховом материјалном стању. Пошто је о томе обавештен од начелства округа крагујевачког, министар унутрашњих дела је 1886. године препоручио окружним начелствима да се при спроводу осуђеника казним заводима придржавају постојећих прописа.¹⁶⁹

Велике проблеме у пракси изазивало је и непоштовање правила о обавезном достављању казним заводима пресуда и уверења о владању осуђеника, пошто без тога управа завода није могла попунити књиге осуђеника на основу којих је израђивана статистика кривичних дела, извршити прописано распоређивање осуђеника у класу и групу, нити је имала потребне податке у случају предлагања за помиловање и условни отпуст осуђеника. Ради тога се министар правде обратио министру унутрашњих дела који је 1889. године препоручио свим начелствима и управама вароши Београда и Мајданпека да строго пазе да се „увек при спроводу криваца шаље целокупна пресуда у препису са прописним уверењем.“ Пошто ово није деловало да поједине полицијске власти прекину са праксом да приликом спровођења осуђеника на издржавање казне казненом заводу шаљу пресуде само у изводу или их уопште не шаљу и скоро потпуно игноришу обавезу да уз пресуду доставе и уверење општинског суда о владању осуђеника пре осуде, министар правде се 1890. године поново обратио министру унутрашњих дела. Из њихове преписке произилази да проблем није био само до полицијских власти, већ и до судова који су такође пропуштали да овима доставе пресуде. То је захтевало да оба министра реагују према својим подручним органима, што су они и учинили: министар правде је наредио свим првостепеним судовима да шаљу оверени препис пресуде непосредно оној месној полицијској власти која је осуђеног предала суду, а министар унутрашњих дела препоручио је свим окружним начелствима да свим под-

167 Министар унутрашњих дела свим окружним начелствима и управама вароши Београда и Ниша, П.№ 19.231 од 11. новембра 1890, П.№ 18.157 од 29. новембра 1891. и П.№ 4012 од 6. марта 1896. године, *Збирка кривичних закона*, 296-298.

168 Расписи министра унутрашњих дела свим начелствима и управама вароши Београда и Мајданпека П.№ 11548 од 7. септембра 1882. и П.№ 3643 од 20. марта 1885. године; Писмо министра правде № 1129 од 11. марта 1885. године, *Збирка кривичних закона*, 290-292.

169 Министар унутрашњих дела начелствима округа ћупријског, црногачког, књажевачког, нишког, јагодинског, чачанског, ужичког, алексиначког, пиротског, врањског и топличког П.№ 12.236 од 27. новембра 1886. године, *Збирка кривичних закона*, 292-293.

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Лх 3884

3. Марша 1896 год.

у Београду

Господине,

Насово Величанство Краљ, на предлог
министра унутрашњих дела, насловом је указао
од 1. овог месеца додати:

за потпојника прве класе калемова оруж.
на подунавског Фасутина Вукићевића, јавног право,
заступника по Крагујевцу, и

за потпојника прве класе калемова оруж.
пожаревачког Омиша Лаваревића, угајника прве
класе пожаревачког каменог завода, по потједи службе.

У саопштењу овога указа, Гаста ми је упо-
мити вас за наредбу, да се с. Лаваревић одмах
разрешити од досадашње дужности и упути на ново
одредбење, па о томе да имате доброту и мене
информисати.

Крпимите, Господине, увереног мога осови,
мог поштовања.

Министар
унутрашњих дела,
L. L. L.

Указ о разрешењу управника
Пожаревачког казненог завода, 3.
марша 1896. године. (АС, МП, 1-1896.)

ручним среским начелницима нареду да при спроводу
осуђеника казним заводима шаљу пресуде како прво-
степенних, тако и апелационог суда у целини, као и уве-
рење о владању осуђеног.¹⁷⁰

Поједине полицијске власти нису се придржавале
ни прописа о обавезном лекарском прегледу при спро-
вођењу осуђеника у казни завод, те су их упућивали у
завод без обзира на то јесу ли здрави или не. Овим пово-
дом министар унутрашњих дела је препоручио свим под-
ручним полицијским чиновницима и званичницима да
приликом спровођења осуђеника у казнене заводе увек
врше лекарски преглед и „ако се тим прегледом нађе, да
је осуђеник теже болестан, а нарочито ако има на себи
какву заразну болест, као велике богиње, тифус, колеру,
и т. д., да се упућује у болницу и тамо смотрено чува до
оздрављења, па тек онда да се спроведе заводу“, као и да
увек у спроводном писму назначе стање здравља осуђе-
ника утврђено прегледом.¹⁷¹

Непоштовање одредби Правила из 1883. године био
је повод разних представки управе пожаревачког казне-
ног завода министру правде, од којих поједине наводимо
ради илустрације. У јулу 1894. године управник Стојадин
Радосављевић два пута се обраћао министру за надлежне
мере „у цели бржег и тачнијег вршења службе, и у ин-
тересу државне касе.“ Извештавајући министра да због
погрешног поступања полицијских власти управа пожа-
ревачког завода често добија осуђене млађе од 21 годи-

170 Министар правде министру унутрашњих дела под № 5956
од 16. новембра 1889. године и под № 5307 од 17. септембра
1890. године; Министар унутрашњих дела № 16.766 од
22. новембра 1889. године свим начелствима и управама
вароши Београда и Мајданпека; Распис министра правде
№ 5402 од 4. октобра 1890. године; Наредба министра
унутрашњих дела свима окружним начелствима о
достављању казним заводима пресуда у целини и уверења
о владању П№ 17.444 од 8. октобра 1890. године. Неке
полицијске власти су и након овога наставиле по старом,
те је министар унутрашњих дела 30. новембра 1892. године
П№ 19.291 поново наредио да се при спроводу осуђеника у
завод обавезнозначи дан када је лишен слободе. Збирка
кривичних закона, 293-296, 300-301.

171 Наредба министра унутрашњих дела П№ 17.400 од 20.
октобра 1892. године, Збирка кривичних закона, 298-299.

не, да је принуђена „читава администрацију водити око прибављања пресуда у целини и уверења Општинских о владању осуђеника пре осуде и о њиовом имовном и фамилијарном стању“, да полицијске власти „не само не снабдевају осуђенике са најнужнијим потребама о државном трошку, већ не дозвољавају ни онима који су имућни, да добаве себи потребне ствари од својих кућа“ већ их „спроводе овамо прљаве, дроњаве, голе, босе и пуне гада тако, да их ова Управа несме онакве пусти у казамат, већ мора одма из магацина да им издаје кошуље и гаће, а оно што је на њима да се скине напоље и врелом водом попари“ због чега управа има „ужасно велике издатке“, замолио га је за потребне кораке да се ове неправилности отклоне.

Исти управник се убрзо поново обратио министру правде са питањем да ли ће осуђенике који су у време извршења дела били малолетни, па у време када пресуда постане извршна постали пунолетни примати на издржавање казне или ће их упућивати београдском казненом заводу, заложивши се за ово друго решење у прилог коме је изнео и то што се малолетници који издржавају казну у београдском заводу када постану пунолетни не упућују у Пожаревац „на издржање остатка затвора, већ сву казну издрже тамо.“¹⁷² Из овог предлога може се закључити да су смештајни капацитети пожаревачког завода очигледно били недовољни, те се број осуђеника настојао на сваки начин умањити. То потврђује и преписка вођена између управе завода, министра правде, пожаревачке болнице и министра унутрашњих дела вођена у априлу 1891. године о слању болесних осуђеника из завода у болницу. Управник пожаревачке болнице обратио се министру унутрашњих дела са молбом да нареди да се у болницу шаљу само осуђеници казног завода оболели од заразних болести, а не и остали болесници. Министар је одговорио управи болнице да га је министар правде известио

да су у болницу упућивани „само болесници од заразних болести; а што је неколико болесника (осуђеника) који пате од других болести (не заразних) упућено, то је било с тога, што фактички није било места у болници казног завода.“¹⁷³

У току 1895. и 1896. године управа пожаревачког казног завода се у неколико наврата обраћала министру правде поводом спровођења осуђеника заводу, наводећи и случајеве у којима су правила о издржавању досуђених краћих казни лишења слободе код полицијских власти, о снабдевању осуђеника одећом, о обавезном достављању пресуда и уверења о владању, као и о обавезном лекарском прегледу кршена од стране полицијских власти. Министар правде је, како је већ речено, а како се и из сачуване преписке види, настојао да у договору са министром унутрашњих дела отклони уочене неправилности, али су поједине полицијске власти и након поновљених наредби свог министра настављале по старом.¹⁷⁴

На представку управа казнених завода да неке полицијске власти не поступају по њеним захтевима у погледу одузимања одела од осуђеника отпуштених из завода, чиме се наноси штета државној каси, министар унутрашњих дела је 15. фебруара 1896. године наредио подручним полицијским властима „да се у будуће од осуђеника, чим ови буду приспели кућама, одмах одузима државно одело и ово враћа дотичним заводима.“ Уколико „би који осуђеник то одело упропастио“ власти су одмах имале од осуђеника наплатити његову вредност и наплаћену суму послати заводу.¹⁷⁵

Наредбом министра правде од 4. фебруара 1898. године № 1357 наложено је да се сви осуђеници који су до

172 Представке управе Пожаревачког казног завода министру правде у вези са Правилима министра правде по којима се осуђена лица имају спроводити казним заводима на извршење пресуде од 17. августа 1883., Бр. 978 од 21. јула 1894. године и Бр. 995 од 24. јула 1894. године, АС, МП, 1894, 52.

173 Наредба о слању пожаревачкој болници само осуђеника који болују од заразних болести С.№ 2505 од 14. априла 1894. године, АС, МП, 1894, 68.

174 Управа Пожаревачког казног завода о спровођењу криваца на издржавање осуде од стране полицијских власти, АС, МП, 1898, Ф XIV, 17. У предмету су писма управе пожаревачког казног завода, министра правде, министра унутрашњих дела, изјаве осуђеника и извештаји појединих среских и окружних начелстава из 1895. и 1896. године.

175 Наредба министра унутрашњих дела П.№ 2638 од 15. фебруара 1896. године, Збирка кривичних закона, 304-305.

тада издржавали казну заточења у београдском казненом заводу, услед потребе да се зграда у којој су заточеници издржавали казну уступи за смештај чувара тог завода, преместе „на стално издржавање казне у пожаревачки казнени завод.“ Ради тога је и министар унутрашњих дела наредио свим окружним начелствима и управи вароши Београда да „у будуће сва осуђена лица на заточење“ спроводе у пожаревачки казнени завод.¹⁷⁶

У распоређивању осуђеника у три постојећа казна-на завода према врсти казне лишења слободе која им је досуђена било је прилично лутања, те су одлуке о томе коме се заводу имају упућивати који осуђеници временом мењане. Пожаревачки казнени завод је првобитно био намењен смештају осуђених на затвор, док су се у београдском и нишком заводу издржавали робија и заточење. Од 1898. године су, како смо видели, пожаревачком заводу упућивани и осуђени на заточење, а 1902. године је министар правде увиђајући штетне последице мешања малолетних затвореника са робијашима „по циљ који се издржавањем казне треба да постигне“ одлучио да се у Пожаревац на издржавање казне шаљу и малолетници осуђени на затвор који су до тада издржавали казну у београдском казненом заводу. Од тада су пожаревачком казненом заводу слати пунолетни осуђеници на затвор и заточење и малолетници осуђени на затвор, док су у београдском заводу казну издржавали малолетни и пунолетни робијаши, а у нишком само пунолетни робијаши, о чему је и министар унутрашњих дела обавестио подручне полицијске власти.¹⁷⁷ Несналажење или немар полицијских власти са изменама у погледу упућивања осуђених казним заводима приморало је министра унутрашњих дела да поново реагује, упозоривши подручне органе да осуђене на затвор спроводе пожаревачком,

а не београдском казненом заводу под претњом да ће овластити управу вароши Београда „да у будуће за погрешне спроводе тражи наплату трошкова од дотичног чиновника, који је у својој дужности овако био немарљив, а и казнити сваког таког чиновника.“¹⁷⁸

Најзад, и прописани начин спровођења осуђеника казним заводима морао се прилагођавати промене-ним приликама. За трошкове спровођења осуђеника заводима је, наиме, била предвиђена извесна сума у буџету Министарства унутрашњих дела која се услед финансијских тешкоћа у којима се држава перманентно налазила није битније повећавала, те је почетком XX века она била неусклађена са увећаним бројем осуђених на казну лишења слободе са тенденцијом сталног раста. Пошто је 1902. године сума кредита одобрена за државне пошилике и спровод криваца железницом прекорачена, министар унутрашњих дела је сматрао да полицијске власти треба „да у будуће буду веома штедливе у употреби бесплатне вожње жељезницом за спровод криваца.“ Да би се то постигло, министар је наредио да се убудуће обични кривци и скитнице спроводе казним заводима „по обичају и на онај начин, како су то радиле полицијске власти раније, док нисмо имали жељезница“, а железницом „само они опасни злочинци и скитнице, за које се с основаном сумњом може претпоставити, да би испред спроводника у путу могли побећи.“¹⁷⁹

Дефинитивно укидање телесне казне 1873. године је за последицу имало знатно увећање број осуђених на казну лишења слободе, што је већ почетком 80-тих година потребу преуређења казних завода уврстило у прворазредна питања. Свесни да је успостављање система издржавања казне лишења слободе у складу са савременим теоријским и практичним искуствима напредних европских држава немогуће без адекватног простора, надлежни државни чиниоци су разматрали могућност

176 Наредба министра унутрашњих дела да се на заточење осуђени упућују пожаревачком казненом заводу на издржавање казне П.№ 2844 од 7. фебруара 1898. године, *Збирка кривичних закона*, 305-306.

177 Наредба министра унутрашњих дела свим окружним начелствима и управи вароши Београда да се малолетници на затвор осуђени спроводе пожаревачком казненом заводу, а на робију београдском П.№ 25.654 од 23. октобра 1902. године, *Збирка кривичних закона*, 311-312.

178 Опомена министра унутрашњих дела да се осуђеници упућују ради издржања казне казненом заводу, коме припадају П.№ 33.232 од 10. децембра 1903. године, *Збирка кривичних закона*, 314-315.

179 Наредба министра унутрашњих дела П.№ 3769 од 12. марта 1903. године, *Збирка кривичних закона*, 312-313.

подизања модерних казних завода. Недостатак финансијских средства био је главни разлог да реформа казних завода, покретана у неколико наврата од стране Министарства правде остане неостварена до краја самосталног државноправног развитка Србије. Из извештаја поднетог почетком XX века министру правде може се закључити да су на преуређењу казних завода у којима би се казна лишења слободе издржавала по прогресивном систему радиле стручне комисије 1885, 1889-1891, 1897. и 1899. године, а потом на том основу министри правде, чији су предлози најчешће због оскудице средстава, али и из неких других разлога, остајали без резултата. Тако је уређење апсана, деценијама сврставано у ред преких државних потреба, стајало „готово све на истој тачци“ и „све једнако у неодређеном почетку“ јер се „према времену, према утрошеном државном новцу и према толикој радној снази ништа значајнога у корист саме ствари није ни учинило.“¹⁸⁰

Први озбиљнији покушај реформе казних завода учињен је 1885. године, када је у фебруару министар правде образовао стручну комисију са задатком да изради предлог о систему за издржавање казне робије. С обзиром на потребу подизања нових зграда за осуђене на робију, министар је комисији доставио и извештаје комисије претходно послате да проучи примену прогресивног казног система у Лепоглави „о техничком постројењу, административном устројству и о начину примене и извршењу казне у томе заводу.“¹⁸¹ У исто време у Србију је позван признати стручњак за казнене заводе и управник казнионе у Лепоглави др Емил Тауфер, који је укључен у комисију за израду предлога о систему издржавања робије. Комисија је у извештају препоручила подизање нове робијашнице за 500-600 осуђеника коју „ваља уде-

сити тако, како ће се у њој казна робије моћи извршавати на начелима ирског система“ уз одступања која захтевају домаће прилике¹⁸² и израдила *Предлој закона о извршењу казне робије* којим су била регулисана најважнија питања извршења казне робије.¹⁸³ Франц Винтер, инжењер у министарству грађевина придодат Тауферу за намеравамо подизање новог завода поднео је о томе одговарајуће предлоге, предрачуне и планове. На основу тога министар правде поднео је одговарајући предлог Народној скупштини која је својим законодавним решењем од 25. априла овластила министра правде да готовину Фонда за подизање апсанских завода може употребити за изградњу једног завода за осуђене на робију.¹⁸⁴

Рат са Бугарском и уставна реформа обуставили су рад на уређењу казних завода, који је настављен 1889. године када је министар правде Гига Гершић одредио стручну комисију са задатком да изабере систем по коме би се подигао завод за осуђене на робију. Комисија се „састала свега један пут“ и изнела мишљење да „треба проучити још и неке друге казнене заводе (завод у Брухсалу у Баденској, и, ако је могућно, Моабит у Берлину) и да ту студију треба да изврши сам министар правде уз припомоћ г.

182 Извештај комисије за израду предлога о систему за издржавање робије министру правде № 1320 од 15. марта 1885. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27. Из Извештаја се види да Гргур Миловановић није учествовао у раду ове комисије због оптерећености послом професора и декана Велике школе.

183 У 19 параграфа предлог је предвиђао: обавезан рад осуђеника према способностима, обавезну поуку од свештеника и школску наставу, одевање и исхрану о државном трошку, издржавање казне у четири фазе – усамљени затвор, усамљени затвор ноћу уз заједнички рад дану, заједнички затвор, условни отпуст и третман осуђеника у свакој од ових фаза. Предлог закона о извршењу казне робије од 9. априла 1885. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

184 Законодавно решење од 15. априла 1885. године којим је министар правде овлашћен да може готовину Фонда за подизање апсанских завода употребити на подизање једног завода за осуђене на робију по систему који по саслушање стручне комисије нађе за насходнији, *Зборник*, XLI, 134.

180 Милан Дамјановић, *Поїлегдајмо ойейш мало на наше казнене заводе*, Бранич, бр. 20 из 1887, 675.

181 У комисији су били Милан Дамјановић, члан Касасционог суда, Гргур Миловановић, професор Велике школе, Јован Д. Стефановић, члан Апелационог суда, Милутин Поповић, лекар београдског казног завода и Миленко М. Жујовић, писар Министарства правде. Решење министра правде № 1015 од 27. фебруара 1885. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

Месец Јуни

у Солуну амбуланата

укупно живих свих укупно живих свих

мес. јуни

По роговима Солони

1.	Остало од фебруара	7	3	10	166	65	331
2.	Примено у Марцу	5	3	8			
3.	Боловало у Марцу	12	6	18			
4.	Оздрављено	5	3	7			
5.	Умрло	-	3	3			
6.	Свега умрло из Солуна	5	4	9			
7.	Остало за Јуни	7	3	9			
8.	Свега боловало	12	6	18	166	65	331

1.	Tuberculosis os
2.	Tuberculosis pulmonum
3.	Rheumatismus articuli acutus
4.	Insufficiencia v. mitralis
5.	Blennorrhoea urethrae (conjugunda)
6.	Ulcus molle
7.	Phlegmone pedis dextri
8.	Influenza
9.	Contusio Coxae
10.	Contusio
11.	Pleuritis acuta
12.	Cirrhosis Hepatis
13.	Scabies

Санитетско извешће о боловању и умирању осуђеника-ца пожаревачког казненог завода за месец март 1899. од 5. априла 1899, АС, МП, Ф XXIII, 45

Др. Миленка Веснића, као деловође.¹⁸⁵ Пошто је Гершића 16. марта 1890. године на функцији министра правде заменио Михаило Кр. Ђорђевић, овај предлог комисије нашао се на дневном реду у другом Гершићевом мандату

185 Комисију су чинили: Милан Дамјановић, судија Касационог суда у пензији, Гргур Миловановић, професор Велике школе, Панта Савић, бивши начелник Министарства правде, Ђорђе Новаковић, члан Касационог суда, Ђорђе Радовановић, члан Главне контроле, Ђорђе Ненадовић, државни правобранилац и Таса Миленковић, начелник Министарства унутрашњих дела. Извештај о раду на реформи наших казних завода који је министру правде 17. јула 1890. године поднео секретар Министарства Спасе Радојичић, АС, МП, 1908, ф XXX, 26.

у Пашићевој влади. Министарски савет је на седници од 4. октобра 1891. године одобрио да министар правде Гершић са Дамјановићем као деловођом отпутује у иностранство ради прегледа казних завода. Из сачуваних података може се закључити да су они прегледали завод у Нирнбергу и Брухсалу, али да „нису поднели извештај о свршеном послу.“¹⁸⁶ О овом Гершићевом раду биће гово-

186 Гершић је „после дужег времена“ поднео извештај „али не довршен“, који нисмо пронашли у фонду Министарства правде. Реферат секретара Министарства правде Димитрија Радовића министру правде о раду за подизање казненог завода за осуђене на робију од 15. јануара 1895. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 26.

Ситуација Завода државне ертеле
у Добричеву.

На месту а или б може се понови Казнени завод подгити.

Ситуација Завода државне
ертеле у Добричеву, без дашума,
АС, МП, 1908, Ф XXX, 27

ра и у Народној скупштини држаној у Нишу 1898. године, а поводом посланичке интерпелације на министра правде о стању Фонда за подизање апсанских завода и суми коју је бивши министар Гершић потрошио на путовање „по страним државама.“ У одговору на ову интерпелацију министар правде изнео је ове податке: да „укупна имовина овога фонда износи на дан 1. Јула ове године са припадајућим интересима 2,871.173.40 динара“, да је министар правде Гершић пошто је добио процене колико би државу

коштала изградња једног казненог завода (према Тауферовом плану 1,507.508 динара, а по Винтеровом пројекту 2.900.000 динара) одлучио да се овом послу не приступа пре него се проуче казнени заводи у Немачкој, Француској и другим државама, да је одлуком Министарског савета од 4. октобра 1891. године министру правде Гершићу за пут у иностранство у том циљу из фонда издато на име дневница и подвоза 3.825,39 динара, а 4. августа 1892. године плаћен је и рачун од 8.210 динара „за набављене

разне књиге које се односе на установе казн. завода“, да је Милан Дамјановић који је као деловођа ишао са њим умро одмах по повратку „не поднев никакав извештај“, а да је Гершић поднео извештај „али га не доврши.“¹⁸⁷

Преузевши од Гершића министарску функцију, Михаило Кр. Ђорђевић је од секретара Министарства правде Спасе Радојичића затражио извештај о дотадашњем раду на казним заводима. У Реферату о казним заводима поднетом 17. јула 1890. године Радојичић је изложио хронолошким редом све одлуке и преглед рада стручних комисија, нагласивши да се одлучно противи Тауферовом предлогу да се за управника новог казног завода узме странац кога он буде упутио „па да он научи наше људе како треба руководити казним заводом“ јер „Србија није Турска, па да јој требају овакви званични учитељи.“ Налазећи да „ми можемо доћи до способних управника, ако, чим решимо који казнени систем усвајамо, пошљемо 2-3 свршена правника у најбоље стране казнене заводе, где се исти систем примењује, да тамо изуче заводску администрацију и управу.“¹⁸⁸ Проблем недостатка стручног кадра за управе казних завода раније је већ уочио Милан Дамјановић, налазећи да ће се владе мучити са

заводским управама све док буду принуђене да их поверавају људима који о њима „појма немају“, а немају ни воље ни времена да се у том правцу усавршавају. По његовом мишљењу би „врло практично и целисходно било, кад би се реорганизацијом заводских служба изазвали кандидати за исте, па онда од њих два-три изабрати, који претходно да се одашљу у два три реномирана страна завода, па тамо да се придруже службама као и тамошњи чиновници, где би по по године или и по годину дана провели практички служећи и радећи, па после их овде на службе употребити.“ Ове кандидате требало би, закључује Дамјановић, првенствено тражити у реду чиновника који су на почетку каријере или међу свршеним правницима и филозофима.¹⁸⁹

Министар правде је у децембру 1890. године образовао комисију за преглед земљишта које је јагодинска општина понудила на поклон држави за подизање новог завода за „најмање 1000 осуђеника“ у коме би се по прогресивном (ирском) систему издржавала казна робије.¹⁹⁰ Члановима комисије наложено је да оду у Јагодину и „споразумно са одбором општине јагодинске, а уз помоћ окружног инжињера, изнађу место за подигнуће овог завода, са нужном просторијом земљишта“, док су министру грађевина послати планови и прорачуни које су израдили Тауфер и Винтер са молбом „да се по њима израде нужни планови и пројекат за зграде овог казног завода заједно са становима за управника и остали заводски персонал“ који би се поднели на надлежно одобрење.¹⁹¹ Министар грађевина је одговорио да треба

187 Интерпелација Јосифа Бојиновића, посланика за срез јадрански, на министра правде о раду на реформи казних завода од 22. новембра 1898. године; Писмо председника Народне Скупштине Симе Несторовића министру правде Кости Н. Христићу од 1. децембра 1898. године; Недатиран концепт одговора министра правде на интерпелацију посланика Јосифа Бојиновића односно казних завода; Рачун Министарства правде о новцима који су примљени од Управе фондова а из образованог фонда за подизање казних завода, према решењу Народне Скупштине од 19. Апр. 1885. г. поради предходних и припремних радова за подизање једног казног завода, АС, МП, 1908, ф XXX, 26. Од књига које је Гершић набавио приликом свог путовања, преведена су два поглавља „Казнени заводи у Србији“ и „Казнени заводи у Аустроугарској“ из књиге А. Ривиера. Из поменутог Рачуна види се да је сума од 1.409,44 динара, која је по решењу Министарског савета од 7. октобра 1891. године имала бити исплаћена Дамјановићу као деловођи за „дневницу и подвознину“ исплаћена „г-ђи Анки, удови пок. Милана Дамјановића.“

188 Извештај о раду на реформи наших казних завода који је министру правде 17. јула 1890. године поднео секретар Министарства Спасе Радојичић, АС, МП, 1908, ф XXX, 26.

189 Милан Дамјановић, *Појлегајмо ојеш мало на наше казнене заводе*, Бранич, бр. 20/1887, 676.

190 Министар правде је изнео да у Фонду за подизање апсанских завода има 1.709.928 динара што је сума „довољна да се може одмах приступити раду на подизању ових завода.“ Комисију су чинили: Милан Дамјановић, судија Касационог суда у пензији, Светозар Арсеновић и Светозар Јањић, судије Апелације. Решење министра правде Бр. 7455 од 9. децембра 1890. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

191 Према чл. 2 закона о уређењу Грађевинског савета то је било ово тело. *Зборник*, XLIII, 117. Писмо министра правде министру грађевина Бр. 7455 од 10. децембра 1890. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

Ми
Петар I.
 По милости Божјој и воли народној
 Краљ Србије

На предлог Намега Министарства правде, по
 стављено:

За управника јавног казненог завода
 казненог завода од 9. октобра 1904, АС, МП, 1904, ф XXII, 40

Нам Министар правде нима овај у
 каз изврши.

9 Октобра 1904 год.
 у Београду

Министар правде,
 Стеван Петковић

Указ о постављењу Јанићија
 Јовановића, јавног правозаступника из
 Београда, за управника пожаревачког
 казненог завода од 9. октобра
 1904, АС, МП, 1904, ф XXII, 40

„предходно за овај завод избрати и одредити земљиште“
 да би могао „затим наредити, да се од истог сними ситуа-
 циони и нивелациони план“, а на молбу министра правде
 у комисију за преглед земљишта која још није била поче-
 ла са радом одредио инжењера из Министарства грађе-
 вина Јована Илкића.¹⁹² Ова комисија је нашла да „до сада
 прикупљени материјал о избору система, по коме да се
 подигне казнионица, није довољан“, те да треба прегле-
 дати и проучити још неке најбоље уређене казнене за-
 воде на страни.“¹⁹³ У 1892. години је по налогу министра
 правде Живојина Величковића прегледан казнени завод
 у Зеници и на томе је рад стао, а почетком 1895. године
 министар правде Ђорђе Стефановић затражио је извеш-
 тај о раду на казним заводима који му је и поднет, али
 на основу њега ништа даље није рађено.¹⁹⁴

Конкретнији покушај да реформише казнени систем
 учинио је министар правде Милован Миловановић, који
 је 1897. године образовао комисију са задатком да расуди
 да ли треба подићи један или више казних завода, о
 систему издржавања казне и месту где би се завод поди-
 гао.¹⁹⁵ Ради тога је министар правде од министра грађе-
 вина затражио раније послате планове и прорачуне за

192 Писмо министра грађевина министру правде Бр. 6013 од 6. фебруара 1891. године; Писмо министра правде министру грађевина Бр. 1122 од 8. фебруара 1891. године; Писмо министра грађевина министру правде Бр. 659 од 28. фебруара 1891. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

193 Реферат Милана Ст. Марковић, начелника Министарства правде о стању припрема за подизање казних завода од 29. фебруара 1904. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

194 Реферат секретара Министарства правде Димитрија Радовића министру правде о раду за подизање казненог завода за осуђене на робију од 15. јануара 1895. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 26.

195 Комисију су чинили: Димитрије Г. Радовић, председник Касационог суда у пензији, члан Самосталне монополске управе, Стеван Петковић, судија Касационог суда, Милан Капетановић, Андра Стевановић и Миленко Веснић, професори Велике школе, Таса Миленковић, начелник Министарства унутрашњих дела у пензији, Марко Трифковић, управник београдског казненог завода и др Ђура Гаврић, лекар београдског казненог завода. Решење министра правде Бр. 3579 од 5. априла 1897. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

Чиновника и званичника управе посто

пеларког казног завода за 1904. годину.

Где је и каква служба била? и где је сада?	Да ли служи и где?	Где и звање.	Година, дан и месеца у коме је издат, на коме је списак.	Да ли је у другом садржаном у Годишњу?	Од када служи у садржану у којој је данас. Година, дан и месеца добијено.	Познато свога служби.	Познато или служби данас у Годишњу.	Познато или служби данас у Годишњу.
година	месеци	дана	година	месеци	дана	година	месеци	дана
1894. године	15	22	1894. године	15	22	1894. године	15	22
1895. године	15	22	1895. године	15	22	1895. године	15	22
1896. године	15	22	1896. године	15	22	1896. године	15	22
1897. године	15	22	1897. године	15	22	1897. године	15	22
1898. године	15	22	1898. године	15	22	1898. године	15	22
1899. године	15	22	1899. године	15	22	1899. године	15	22
1900. године	15	22	1900. године	15	22	1900. године	15	22
1901. године	15	22	1901. године	15	22	1901. године	15	22
1902. године	15	22	1902. године	15	22	1902. године	15	22
1903. године	15	22	1903. године	15	22	1903. године	15	22
1904. године	15	22	1904. године	15	22	1904. године	15	22

Кондуитна листа Јанићија Јовановића,
ујравника III класе Пожаревачког
казног завода за 1904. годину.
(АС, МП Ф XXVII-12-1905.)

подизање казних завода.¹⁹⁶ Комисија је у мају 1897. године известила министра правде о својим закључцима. Чланови комисије нашли су да је због потребе раздвајања криваца по тежини, као и због броја осуђеника нужно „да се подигну два завода за осуђенике на робију и заточење“, изузев Тасе Миленковића који је сматрао „да је довољан један завод.“ Ова два завода требало би подићи „један на источном а други на западном крају Србије, како се неби осуђеници морали с једног краја на други вући.“ Што се

система издржавања казне лишења слободе тиче, чланови комисије били су сагласни да „треба усвојити прогресивни систем, т. ј. да почетак казне осуђеници издржавају у ћелијама и затим да се према категоријама пуштају да буду заједно на раду, али да ноћи и даље проводе у ћелијама.“ Комисија је изнела да би осим ових завода требало „имати за себе заводе за она лица која су осуђена на затвор, даље за младолетнике и женскиње“ који „могли би остати у оним местима гди су сада пошто се извесне поправке према усвојеном систему изврше.“ У погледу места за подизање завода, комисија је била мишљења „да би пре свега ваљало видети да ли се ти заводи могу подићи на местима гди се сад налазе и гди држава свога земљишта има, као што је н. пр. Добричево код Ћуприје,

¹⁹⁶ Министар правде № 3849 министру грађевина 10. априла 1897, Министар грађевина Бр. 2652 министру правде 18. априла 1897. године у прилогу доставља „5 оригиналних планова и прорачуне за грађење зграде за казнене заводе“, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

Бр 1071.

12. Маја 1904. ГОДИНЕ

Почта београд

Господину Министару Правде.

Извештан од 1. Маја ове године Бр 971. као је управа
имала Господина Министара, да извом ушнати пунне
кратке ради уређена осуђеничких радова при овом заводу.

У тако извешћу управа је изнела разлоге, који,
како је правдала потребу ових радова, као и о потреби из-
весних кредита за то.

Но управа је, са обзиром на тежину у кредити-
ци, и даље размишљала о овој, по њеном уверењу,
важној установи, па је дошла до закључка, да се може
однак установити једна врста рада-занатства - ,
која, тако рећи, неће државну касу нимало коштати,
а може врло добро задовољити све захтеве изложене
у предном извешћу, и ј. и повраћати осуђенике, и
савршити им будићи часан рад, и обогатити осу-
ђенички фонд.

То је занатско-корњарска радионица.

Овај занат управа је изабрала са ових разлога:

1. Што се може изградити за врло кратко в реме (2-3 месеца).
2. Што су алатаи и материјал (пруће) за овај за-
нат врло јефтини.
3. Што управа има неке мучке, у којима сва

4. Што се корњарски испати лако и врло много мо-
гу продати, нарочито за време извоза снелеревског трокежа,
када се сви испати надавлају са стране.

Са овим занатом у поредо, ми управо као негов-
до, иде и нарочито плетени сатница од фране парске, што
је нарочито потребно и за женске осуђенице, које већина
днем не ради ништа.

У овоме циљу управа је доводила у завод врло
добри мајстора Јохана Пела, из снелеревске плетар-
ске радионице, показивала му радну снагу, локал, а и ма-
теријал (пруће) и он је, као стручњак, дао веома обавеш-
тавања (и пр. он јелми да се до вербе снелеревског трокежа
може израдити најмање 5000 комада фране пак корња, а
то је вредност само све врсте израде преко 1.000 динара).

За ову врсту рада у овом заводу потребно је:

1. Алати (корња, ренда, ножови, макари, кабан за
кућане пружа и т.д.) По набавку Пелом све ове неби коштало,
но више од 200 динара.

2. Материјал-пруће. Оно је врло јефтино, и узимало
се се по потреби.

3. Уштељ-мајстор. Управа је, када би се овај пред-
мет примио, намера, да за уштеља узме истог Јохана
Пела, за кога је уверена, да је врло добар мајстор. Он би
80 динара месечно, док су радови у почетку.

Установи, дакле, овакве радионице, могла би ко-
штати свега, у окружју цифри, око 1000 динара, радна,
пруће и уштеља, и алата, и материјал.

Но, као што је напред речено, ова радионица др-
жавну касу неби нимало коштала, што се, по мишљењу
управе, приходи од радионице могу распоредити тако, да се
од њих прво исплате алатаи, па уштељ (мајстор), за,
тими материјал, па оно што претакне, да се подела на

12. 5 37/100

Управа ном. Господина Министра, да иволим
одобрити овај предлог о усвајању вештачке радионице
и да својим, 1000 динара кредита.

Од одобрених кредита на издржавање осуђеника
управа ће, рачунајући до краја месеца маја, имати уште,
де око 2000 динара. Тражени кредит могао би се одобрити
из де сума - на издржавање осуђеника - у виду новца, кој
да се доцније, као што је раније наведено, ово сума отуђи
и прихода радионице.

Управник завода,
Q. Манојловић

Извештај управе пожаревачкој казненој
завода о употреби обавезној увођења
практичних радова за осуђенике од
12. маја 1904, АС, МП, 1904, Ф XII, 37

па тек ако таквих земљишта на оном крају, гди се апсане
подићи мисле нема, онда би се тек могла тражити друга
удобна земљишта."

Тек пошто би се решило о систему и подигли нужни
заводи, стоји у извештају комисије, могле би се учинити
потребне измене у кривичном закону, а „за сад о томе
решавати било би на сваки начин прерано.“ Комисија је
сматрала и да без обзира на то који се систем издржавања
казне усвоји „треба послати неколико вредних млађих
чиновника, најмање два у најбоље казн. заводе, који ће
се доцније одредити на практ. рад, где би остали до по-
дигнућа наших завода, и за тим дошли да у њима раде.“
Имајући у виду да су комисије „по овој ствари доста до
сад радиле“ комисија је препоручила министру правде
да након избора система даљи рад „узме или сам на себе
или да повери једном стручном лицу, које би имало да
му буде на руци у сваком погледу све докле се заводи не
подигну.“ Најзад, комисија је скренула пажњу да би и ис-
тражне затворе који су „до зла Бога хрђави“ што пре тре-
бало „почети претварати у ћелијске“ о трошку округа.¹⁹⁷
Комисија је током лета и јесени 1897. године извршила
преглед земљишта у Јагодини, Ћуприји, Лесковцу и Кру-
шевцу и нашла да „од свију места Јагодина има најповољ-
није услове за подизање казног завода и успешан рад
у њему, на основу чега је министар правде у октобру исте
године донео одлуку о подизању казног завода у Јаго-
дини, на земљишту „Липар“ које је јагодинска општина
бесплатно понудила држави.¹⁹⁸

Одлагање извршења решења из 1897. године резулти-
рало је немогућношћу подизања казног завода у Јаго-
дини пошто је јагодинска општина са „Липаром“ учинила
други распоред, а велики део земљишта на вашаришту
које је комисија такође оценила као погодно за поди-
зање казног завода је 1899. године уступљен држави
за расадник. Јагодинска општина понудила је „други ко-
мад своје земље, висораван над вашариштем у површи-

197 Извештај комисије одређене да промисли како би се
апсански заводи код нас подићи могли министру правде од
9. маја 1897. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

198 Решење министра правде Бр. 9021 од 4. октобра 1897.
године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

ни 24 хектара“ који би се могао увећати откупом „суседног земљишта, кога има доста“, али је комисија нашла да „то ново понуђено земљиште тешко да ће бити подесно за подизање завода.“¹⁹⁹ Исте године краљевачка општина понудила је министру правде потребно земљиште за подизање завода и комисија састављена „из правника, техничара, лекара и администр.чиновника“ прегледала је четири разна комплекса земљишта.“ Нарочиту пажњу комисије привукло је земљиште „у непосредној близини вароши на источној страни у близини Ибра“, а које се састојало из „два простора“ – једног површине „око 16 хектара за све зграде заводске“ и другог „испод овога првога простора, на 10-12 метара ниже, има површине више стотина хектара, и било би подесно за пољопривредне радове.“ Испитивањем хидротехничара је утврђено да ово земљиште „има толико текуће воде (72000 куб. лит. на сат) да се могу подмирити не само све потребе казнионице, него ће бити доста воде и за заливање пољопривреднога терена, - а да је довољно снажна да буде моторна снага за радионице и електрично осветљење завода.“ О земљишту намењеном за подизање зграда израђен је ситуациони план, али су даља испитивања прекинута наредбом министра правде Ђорђа Стефановића од 6. фебруара 1900. године услед уступања укупне суме Фонда за подизање казнених завода министру војном.²⁰⁰

Почетком 1904. године начелник Министарства правде Милан Ст. Марковић, како је поменуто, известио је о раду на казним заводима министра правде Михаила Јовановића и изложио о томе своје мишљење. Министарска решења о подизању казног завода из 1890. и 1897. године донета су у смислу издржавања казне лишења сло-

боде по прогресивном систему, иако „други који систем н. пр.чисто ћелијски, или обернски, није ни разматран.“ Одлука комисије из 1891. године „да се проуче казнионице основане на другом, а не на ирском систему“ није извршена, каже Марковић додајући да „не треба губити из вида“ мишљење „париског општег апсанског Друштва“ да би се Србија увођењем ирског система „изложила озбиљним неприликама и великим трошковима“, док би се „ћелијским (пенсилванским) системом постигли ванредни резултати и стога се тај систем препоручује Србији.“ У коначном предлогу Марковић се ипак определио за ирски систем како због повољних резултата које је показао у пракси, тако и зато „што се тај систем примењује у земљама, где има словенског живља, а специјално где има српскога народа“ док „напротив ћелијски и обернски систем примењује се у земљама романске расе.“ О месту за подизање новог завода Марковић је био мишљења да је „сада Краљево фактички једино повољно.“ У фонду за подизање казнених завода се у том тренутку налазило око 700.000 динара, а иако овај износ није довољан за потпуно подизање казног завода „ипак се њиме и употребом радне снаге апсеника, као и годишњим приплодом фонда може приступити постепеном остварењу.“ Најзад, „како ми – у потпуном смислу речи – немамо ни једног стручњака, који би био спреман да управља новим казним заводом“, Марковић предлаже да одмах пошаљу „у два страна казнена завода двојицу млађих правника, који имају воље и усталаштва, да се приме најсавеснијег проучавања ове струке“ па кад се врате „употребити их до подигнућа новог завода, у садашњим казним заводима“ и „обвезати их, да не могу по повратку своме бар 10-12 година прећи у другу струку државне службе, а одговарајућим повишицама плате обезбедити им положај и вољу за рад.“²⁰¹

Са осуђеним лицима се у пожаревачком казном заводу поступало мање-више у складу са постојећим прописима. По доласку у завод осуђеници су уз лични опис

199 Председник јагодинског суда бр. 159 министру правде 13. марта 1903, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

200 Преостало је да се изради ситуациони план земљишта за пољопривредне радове, технички испита земљиште за зграде и изврши пренос земљишта са краљевачке општине у државну својину. Једина мана овог земљишта је по мишљењу комисије била та што Краљево није имало директну везу са главном железничком пругом. Реферат председника комисије Драгића Павловића о раду на подизању казног завода у Краљеву Бр. 1459 из 1900. године (на Реферату нема датума), АС, МП, 1908, ф XXX, 26.

201 Реферат г. Милана Ст. Марковића, начелника Мин. правде о стању припрема за подизање казнених завода од 29. фебруара 1904. године, АС, МП, 1908, ф XXX, 27.

уписивани у књигу осуђеника, прегледани, обучени, нумерисани и распоређени у одговарајућу класу и групу. Припадност одређеној класи односно групи опредељивала је третман осуђеног за време издржавања казне у заводу, који се у складу са основном идејом прогресивног система побољшавао од нижих ка вишим класама. На најнижем месту на овој својеврсној хијерархијској лествици налазили су се осуђени на робију, који су због тежине почињеног дела имали највише испаштати за време издржавања казне. Они су се од осталих осуђеника разликовали по одећи сиве боје, коју су чинили проста платнена кошуља, панталоне, капа и опанци, а зими и краћи гуњ. На супротној позицији ове скале налазили су се тзв. слободњаци, који су имали посебан положај у односу на остале осуђенике пошто су својим добрим владањем током дужег боравка у заводу стекли поверење управе и обезбедили себи извесне привилегије у смислу веће слободе кретања. Ради потребних набавки они су могли излазити из завода без надзора, носећи као ознаку свог слободњаштва мале црне гуњиће.²⁰²

Осуђеничка храна била је иста све до краја XIX века. Разликовала су се храна у мрсне и посне дане, као и режим исхране болесних осуђеника. Правилима из 1868. године било је допуштено отменијим и имућнијим осуђеницима да се хране о сопственом трошку, с тим што је министар правде у Упутству упућеном управи пожаревачког завода истог дана када су издата Правила скренуо пажњу да се осуђеном који се тако храни не дозволи „да он у томе раскошно поступа ... јер и то је једна казна осуђеника, што не може онако да се рани како би хтео“, ради чега је управа имала ово умерити наређењем да осуђени „не може више од 4 гроша дневно на рану да изда.“ И осуђеници који би својим радом заслужили награду могли су од тога или од куће прибавити „бољу рану“ поштујући прописану меру, те ако би је прекорачили вишак би се враћао њиховој кући, односно ако је то немогуће делио се „између осуђеника, који су доброг владања.“

Храна коју су осуђени добијали од завода била је прописана у врсти и количини и подлегала је надзору управника. Ако би дознао „било за рђаво зготовљено јело, или за рђав лебац“ имао је извршити извиђај и „поступити тако, да се ова неуредност за у будуће предупреди.“²⁰³ Осуђеници на заводској храни имали су дневно следовање од 1000 грама таина (хлеба) добро печеног и охлађеног; за доручак им је даван само хлеб; мрсни ручак састојао се од 80 грама пасуља (или 250 грама кромпира или 180 грама купуса) и 160 грама мяса, а мрсна вечера од 50 грама пиринча, 13 грама масти и 5 грама брашна или 100 грама крупе и 13 грама масти или 5 грама брашна и 13 грама масти; уз ручак и вечеру у мрсне дане осуђеници су још добијали 20 грама соли и 25 грама лука; у посне дане ручак и вечера били су исти – 250 грама пасуља, 20 грама соли и 25 грама лука.²⁰⁴ Количина од 20 грама брашна дневно по осуђенику коришћена за запршку јела смањена је 1898. године одлуком министра правде на 5 грама, на предлог управе београдског казног завода која је у прилог овог умањења навела како се дешава да јело запржено са толико брашна „изгледа као цицвара, а не као чорба“, као и да се иста количина (5 грама) даје и војницима.²⁰⁵

Већ следеће године управа казног завода у Београду предложила је измену прописа о храни осуђеника: умањење мрсне хране која би се давала осуђеницима два пута недељно (уместо пет пута) и умањење дневног следовања хлеба са 1000 на 750 грама. Управа је у при-

203Објашњења Правила за апсанко заведење у Пожаревцу № 3.596 издата министром правде Ђорђем Ценићем 27. септембра 1868. године послата управи пожаревачког казног завода 23. октобра 1868. године. КН № 11.840, АС, МП, 1904, ФХХVII, 6.

204 Пропис о храни осуђеника № 2937 од 13. августа 1883. године, АС, МП, 1904, ФХХVII, 6.

205Управа Београдског казног завода 8. априла 1898. године Бр. 2249 министру правде, Распис министра правде № 4917 управама београдског, нишког и пожаревачког казног завода од 13. априла 1898. године. Министар је истовремено управи пожаревачког завода наредио да послати јој Распис у овереном препису пошаље „и својим филијалама у Љубичеву и Добричеву с препоруком, да се по њему управљају.“ АС, МП, 1904, ФХХVII, 6.

202Владимир Јовановић, *Заштвори у Србији*, у: „Приватни живот код Срба у деветнаестом веку“, Београд 2006, 696.

Хишан шелеірам уїравника
їожаревачкої казненої
завода минисїру їравде о
сеоби осуђеника и особља
завода од 17. јула 1914, АС,
МП, 1914, Ф XXXV, 121

КАЗНЕНО ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ

ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА 1853-1918.

Адреса:

Г. Министру Правде
Београд

ПТБр. 5.—II.

ИЗ	БРОЈ ТЕЛЕГРАМА	ВРСТА	БРОЈ РЕЧН	ВРЕМЕ ПРЕДАЈЕ				СЛУЖБЕНИ ПОДАЦИ	ВРЕМЕ ПРИЈЕМА				ПОТПИС ЗВАНИЧНИКА
				ДАН	ЧАС	МИН	ПОД.		ДАН	ЧАС	МИН	ПОД.	
Пожаревац	1282	1	25	17	8	50	1		4	11	40	1	В. Милић

Роду осуђеника извршићу кохем се
и особље управно са надлежношћом кренути
у извршење зана за осуђенике пожеи илн те

лог овоме навела да је тако и у другим државама и да би се тако остварила знатна уштеда (према приложеном прорачуну уштеда у храни на 3600 осуђеника колико их је било у свим заводима износила би око 85.000 динара годишње). Предлог је подржао и лекар тог завода мишљењем да би се тако могао умањити број осуђеника „који пате од scorbut-a, болести веома редке готово и непознате ван ових затвора.“ Министар правде је усвојио овај предлог, али је истовремено у обзир узео и мишљење пензионисаног лекара београдског казног завода који се није сложио са умањењем количине меса. Тако је 23. децембра 1899. године издао нов пропис о издавању хране осуђеницима (у примени од 1. јануара 1900. године), према коме су осуђеници свакодневно добијали по 1000 грама пшеничног хлеба добро печеног и охлађеног, а осим тога недељом и четвртком за ручак 300 грама кромпира (или исту количину купуса, спанаћа, црвених и плавих патлиџана, тиквица, кеља и шаргарепе), 200 грама говеђег меса, 15 грама лука, 10 грама соли и 5 грама паприке, а за вечеру исту количину и врсту поврћа као за ручак, 25 грама пиринча, 13 грама масти, 5 грама брашна, 10 грама соли, 5 грама паприке и 15 грама лука. По недељом, уторком и суботом су за ручак добијали 200

грама поврћа (истог као и у мрсне дане), 13 грама масти, 15 грама пиринча, 5 грама брашна, 15 грама лука, 5 грама паприке, 5 грама сирћета и 10 грама соли, а за вечеру 50 грама пасуља, 200 грама кромпира (или шаргарепе или тиквица), 15 грама лука, 10 грама соли, 5 грама паприке и 5 грама сирћета, док су средом и петком (као и током прописаних постова) ручак и вечера били исти: 200 грама кромпира, 50 грама пасуља, 15 грама лука, 10 грама соли, 5 грама паприке и 5 грама сирћета.²⁰⁶

²⁰⁶ Управа Београдског казног завода 16. новембра 1899. године Бр. 6125 министру правде; Извештај лекара београдског казног завода Васића од 14. новембра 1899. године и Предлог прописа о давању хране осуђеницима истог лекара од 22. децембра 1899. године; Пропис о храни осуђеника Бр. 14.864 од 23. децембра 1899. године. У мишљењу које је 11. децембра 1899. године доставио управи београдског завода, дугогодишњи лекар овог завода у пензији Милутин Поповић није се сложио са својим колегом јер „кад се у обзир узме, да осуђеници у 365 дана у години 186 дана посте, дакле више од пола године не добијају меса, већ по готову искључиво о пасуљу живе, и даље кад се у обзир узме да количина меса на једног човека једва ако износи 70-80 грама (чиста меса без костију) то мислим да још више смањивати и онако малу количину меса не би било саветно.“ АС, МП, 1904, ФХХVII, 6.

Што се рада осуђеника тиче, судећи по доступним подацима, он у овом заводу није био организован у складу са Правилима којма је било предвиђено коришћење осуђеничког рада за потребе државе и приватних лица, као и бављење одређеним занатима. Према једном извештају управе пожаревачког казненог завода из 1904. године за мушке осуђенике у заводу није било организованог рада „ни индустријског, ни домаћег“ и „сав рад ових осуђеника састоји се у обрађивању пољског имања управиног (око 5. хектара), и у раду туђег оближњег, опет пољског, имања, на захтев појединаца.“ Ово ангажовање је према сталном броју осуђеника било толико незнатно „да осуђеници цело зимско и већи део летњег времена проводе у нераду“, па је управа предложила министру правде да „предузме потребне кораке за уређење осуђеничких радова при овоме заводу“ из разлога што „рад утиче на поправку осуђеника, а то је један од главних циљева осуде“, што би осуђеник „у добро уређеној радионици, научио извесан занат, од кога би доцније могао часно живети“, а и „осуђенички фонд би био обogaћен једном новом привредом.“ За уређење радова је, према мишљењу управе претходно требало обезбедити зграде за радионице „па макар и најпростије шупе“, доброг занатлију за учитеља „односно више њих“, алате и материјал (сировине). То је изискивало нове кредите пошто завод није располагао „ни најнужнијим зградама, ни алатима, нити материјалом“, чији би износ имала да одреди једна комисија коју би саставио министар правде. Друга комисија састављена „од једнога или више занатлија ... које би предложили дотични синдикати (еснафи), једнога трговца кога такође предложи трговачко удружење, једнога лекара и једнога правника, по могућству вишегодишњег управника казненог завода“ определила би „какве и колико врста радова – заната – треба установити при овоме заводу.“²⁰⁷

Коришћење осуђеничке радне снаге од стране приватних лица за надницу су еснафска удружења сматрала нелојалном конкуренцијом. Зато је занатска комора

1912. године замолила министра народне привреде да код министра правде подејствује да се у казним заводима сходно чл. 3 Закона о радњама из 1910. године израђују само занатски производи за потребе завода и државних надлештава. Министар правде је, налазећи да је рад осуђеника за надницу код приватних лица противан чл. 37 Правила о домаћем реду у апсанским заводима, затражио од управа казних завода извештај о распореду занимања осуђеника, строго забранивши да наднице приватним лицима.²⁰⁸ Из Извештаја пожаревачког казненог завода достављеног министру правде види се на каквим су радовима 1912. године били ангажовани осуђеници овог завода. Мушкарци којих је у самом заводу било 117, били су ангажовани у радионицама (у ковачници 3, у тишљерници 4, у пекарници 10, у кујни 4 и на грађењу новог женског завода под надницом њих 30), у болници 5, на пољопривредним радовима 20, „на тешким пословима у евентуалној потреби“ 20, при заводској штали 4, и, као послуга у целом заводу њих 17. У Забели су се налазила 64 мушка осуђеника, од којих су шесторица била ангажована под надницом „у радионици при увођењу водовода“ (двојица као мајстори и четворица као обични радници), 43 на пољопривредним радовима, 8 при шталама и 7 као послуга. У Љубичеву је 150 мушких осуђеника било распоређено овако: у радионицама их је било 6 (по двојица у ковачници, коларници и тишљерници), на пољопривредним радовима 100, при шталама 40 и као послуга 4. По нарочитом одобрењу министра правде 60 мушких осуђеника налазило се у вароши Пожаревцу од којих 12 у надлештвима (1 у антропометријском одељењу, 1 у гимнастичком друштву, 3 су при окружном начелству под надницом радили баштенске и друге послове, а 7 су под надницом у окружној економији радили баштенске, пољопривредне и остале разне послове), а 48 су радила код приватних лица за надницу (20 на циглани Давинића, 20 на циглани Антића и 8 код предузимача Тишића). Поред тога, петорица осуђених чиновника који су издржава-

²⁰⁷Извештај управе пожаревачког казненог завода о потреби обавезног увођења практичних радова за осуђенике од 1. маја 1904. године, АС, МП, 1904, Ф XII, 37.

²⁰⁸Министар народне привреде министру правде Т.Бр 8009 од 21. јуна 1912. године; Министар правде управама казних завода Бр. 11940 од 22. јуна 1912. године и Бр. 13069 од 13. јула 1912. године, АС, МП, 1912, XXVI, 12.

ли казну у овом заводу радили су „у корист управе“ и то: двојица у канцеларији саме управе, по један у канцеларији и апотеци у Љубичеву, и један у „баштованциници“ у заводу. Од 92 осуђенице у заводу, њих 90 радило је на ткању платна и другим ткачким и осталим ручним женским радовима, док су 2 радиле у болници. Од укупно 501 осуђеника радило је њих 396, а 105 није радило ништа, док су од укупно 133 осуђенице 92 радиле, а 41 није.²⁰⁹

О начину поступања са осуђеницима у пожаревачком казненом заводу сачувана су различита сведочанства из друге половине XIX века, што је долазило како отуда што се стање у заводу временом мењало, тако још више због тога што је перспектива аутора била другачија. Према виђењу лица која су у заводу боравила као краткотрајни посетиоци осуђеници су ту имали добар и хуман третман, док су пак они који су као осуђеници забележили понешто о свом тамновању у овом заводу стање у њему другачије описали. О осуђеничким условима у пожаревачком казненом заводу Феликс Каниц који га је посетио 2. октобра 1887. године оставио је неколико података. Најпре је забележио да је тада у заводу било „129 затвореника, међу њима неколико осуђених због убиства у афекту, а много више због политичких преступа“ и да му се привремени управник Стојан Димитријевић жалио да су просторије завода „одавно недовољне за све већи број кажњеника.“ Осуђеници се нису могли жалити на ваздух који је „одиста добар“, али га је зачутила огромна разлика у условима у којима су казну издржавали имућни и обични затвореници пошто га је у „једној лепој уређеној соби, у којој је један трговац осуђен због силовања, који се снабдева из оближње гостионице“ понудио „слатким и ликером“, док је „јадне политичке затворенике видео како у тескобном простору по петорица леже на једном дрвеном лежају.“ За рад на оближњим сељачким имањима осуђеници су добијали половину наднице. Уопште узев, „с осуђеницима се поступа хумано, они се много крећу напољу, а ни храна није лоша“, бележи Каниц који је и

сам пробао „хлеб и чорбу с поврћем и месом.“ У женском одељењу Каница су задивили „прекрасни ћилими, лепо предиво, шарене чарапе и везови, које су израдиле исте руке које су пре тога неверног мужа, срећнију ривалку или сопствено дете убиле.“ И зарада остварена радом осуђеница делила се између њих и завода, а материјал за рад се обрачунавао „по цени коштања.“ Најзад, Каниц је приметио и да су „ова два препуна затвора и, још више, близина државног добра Љубичева, где сав рад обављају тешки преступници осуђени на окове“ захтевали држање јачег гарнизона у Пожаревцу, где су у то време радови на градњи „четири касарне, свака за 120 људи“ били у завршној фази.²¹⁰

Судећи по сачуваним подацима, министар правде почетком XX века није имао среће са избором управника овог казног завода, који су настојали да увећани број осуђеника држе под контролом строгим дисциплинским мерама, пазећи посебно да им не промакне каква активност политичких осуђеника.²¹¹ О понашању управе према осуђенима сведочи и жалба коју су „поводом разних непријатности, које се у последње време дешавају од стране управе наспрам осуђеника“ министру правде у септембру 1905. године упутили осуђеници овог завода, молећи га да одреди комисију за извиђај њихових навода о стању у заводу. У овој достави коју је потписало 15

210 Феликс Каниц, *Србија, земља и сџановништво од римској доба до краја XIX века*, I, Београд 1999, 177-179.

211 На положају управника пожаревачког завода у раздобљу од 1900. до 1914. године према подацима из званичних државних шематизама били су: Владимир Поповић (1900), Јеврем Јовановић (1901), Петар Милићевић (1902), Војислав Мутавцић (1903), Станко Лапчевић (1904), др Јанићије Јовановић (1905/6), Борисав Ристић (1907/8), Андра Динић (1909) и Север Милутиновић (1910-1914). *Шематизам Србије, 1900-1914*. Из сачуване архивске грађе, међутим, види се да је повремено долазило до одступања. Тако је Петар Милићевић постављен за управника још 1. августа 1901; Мијаило Марковић био је управник од маја до септембра 1903; Станко Лапчевић био је управник од октобра 1903. до октобра 1904; од марта до маја 1907. године на челу завода био је Добривоје Бакић као заступник управника; од маја месеца до краја 1907. управник је био Стеван Максимовић. АС, МП, 1901, ф XXIV, 50; 1904, ф V, 18 и ф XII, 37; 1905, ф XXVII, 12; 1907, ф V, 53 и ф XVI, 22.

209 Управа пожаревачког казног завода № 2730 од 10. јула 1912. године доставља министру правде Распоред осуђених лица пожаревачког казног завода по радовима, АС, МП, 1912, XXVI, 12.

лица се у 13 тачака износе неправилности почињене од стране управе завода. Најпре се наводи да су поједини осуђеници изјавили жалбу „због злоставе“ претходном министру правде Ивану Павићевићу приликом његове посете заводу у јулу 1904. године, који је управнику наредио да спроведе истрагу. Заводски лекар прегледао је осуђенике и у извештају „констатовао, да су жалиоци заиста телесно повређени“, али по њему управник није ништа предузео. Даље се каже да „Г. Управник у опште не води рачуна о чистоћи осуђеника, нити кад год изађе да изврши преглед завода, и ако чл. 30 *домаћих правила, дужан је да све осуђенике без разлике обиђе свакој дана бар њо једануш*“, препустивши ово „чуварима и буљубаши, који њиховим пријатељством чуда чине, а он се свему прави невешт, а жалбе осуђеника одбацује.“ У наставку се тврди да од почетка јула месеца осуђенима није одобрено прање веша „те услед нечистоће, да нас вашке и стенице поједу, разуме се и болест одобрѣ“, за шта нема оправдања пошто „*Вода није за љаре, а грва гостѣ има*.“ Ни собе осуђеничке се не одржавају по пропису, јер „не перу се нити се крече“ услед чега „још мало, па ћемо по собама имати змија и акрепа.“ У креветским даскама толико су се намножиле стенице „да се по целе ноћи не може да спава“, за шта управник не мари зато што „све старање своје обраћа на своју тоалету, јер се по 3-4 пута дневно пресвлачи и мења хаљине – па у шетњу, а свој завод окачио о клин.“ Готово половина осуђеника „рањава је и крастава због велике нечистоће у заводу и не прање веша, тако, да је овај завод постао легло и извор свију могућих болести.“ Кречење горњег спрата које је отпочело 12. септембра 1905. године „извршено је под кључем тако, да су осуђеници били по својим собама и морали да удишу онај загушљиви облак од креча и прашине који се дизао док су раденици радили“, а кречење доњег спрата које се имало обавити 13. септембра осуђеници су као „врло штетљиво по здравље“ одбили. Даље наводе како „Буљубаша Васа узима мито од осуђеника те их изводи за слободњаке, а када им новац нестане онда их враћа у затвор и друге изводи такође за новац“, како дозвољава „те се слободњаци састају са осуђеним женама и проводе блуд, - и то где? – у његовом стану“, да је „отворио читаву

трговину у затвору: механџија, дуванџија и т. д. ... и ништа неће купити у *варош за осуђеника* већ продаје оно што он има и пошто он хоће“, а ову је „повластицу могао добити зато, што је управников земљак – Врањанац“. Исти буљубаша заједно са чуварима једе „ћулбастѣ и шницле од осуђеничких следовања и то у толикој мери, да више поједу њих 9, но сви осуђеници“, а тргују и хлебом који уценом купују од осуђеника „по 10 п. д. а продају га у вароши по 20 п. д.“ У августу „приликом трке и конгреса земљорад. задруге“ бројни рођаци који су дошли у посету осуђеницима враћени су „и отишли покуњеним носом, јер им састанак није био одобрен.“ Сиромашни осуђеници „*њошѣуно су љоли*, те више личе на каква чудовишта но на људе, и ако је управа дужна да овима да одело и преобуку.“ Услед свега наведеног осуђеници су „*ѣринуће-ни беісѣву* и посведневно покушавају да ово изврше како овде тако и у Љубичеву“, кажу жалиоци и моле министра да се „стане на пут одмах овом злу и тирјанству“ јер у противном „једног би дана сви корпоративно изашли у варош да тражимо заштите од грађанства и окружног начелника.“ Противно правилима осуђени се кажњавају „са по 30 дана и то у таквој ћелији, где ваздуха нема.“ Најзад, жалиоци су скренули пажњу и на то „да је жалосно видети сужњег, голог и босог а још горе рањавог, када га чувари са воловским жилама туку“ упркос забрани телесног кажњавања. У овоме се нарочито истицао „неки нови дахија Риста чувар, који је из Турске побегао као 15 год. робѣјаш“, који „немилице туче српског сина, кога је српска мајка одгајила од литре меса“, кажу жалиоци питајући се „Зар дотле дотерасмо?“ На ову доставу министар правде је наложио председнику пожаревачког суда да одмах предузме „најстрожију истрагу у Управи Пожаревачког казног завода“ и извести га о резултатима. У Извештају председника пожаревачког суда министру правде каже се да су сви жалиоци изузев двојице, Николе Ђорђевића који је жалбу и саставио и Димитрија Цветковића, изјавили „да им садржај жалбе приликом подписивања није био познат“ и да је жалбу „инспирисао и собом понео бив. осуђеник капетан Г. Новаковић, који је пре кратког времена из завода отпуштен.“ Ова двојица која су остала при жалби потврдила су само наводе односно нехигијенских

услова у заводу и трговини пићем и дуваном у заводу. Сprovedеном истрагом утврђено је да су „собе осуђеника и креветске даске пуне стеница“, да извршено кречење „не помаже пошто су зидови и таван пуни“ и да се стенице могу „искоренити једино преправком, што је скопчано са знатним издатцима.“ Већина осуђеника жалила се на буљубашу Васу „због суровог поступања и због шпекулација са некима на кафи, дувану и осталим ситницама које он њима продаје у самом заводу“, о чему се председник суда није могао лично обавестити јер се дотични чувар тада налазио „на вежби“ ван завода, а заводски лекар изјавио му је „да му о томе ништа није познато.“ Што се тиче навода о блуду са осуђеницама, нико од осуђеника „ништа није умео казати“ осим Цветковића који је признао „да је са једном осуђеницом извршио обљубу, али, да о томе г. Управнику ништа није било познато“, а „доцније кад је Госп. Управник за ово сазнао, казнио га је и ... наново вратио у казамат.“²¹²

Недостатак простора у пожаревачком казненом заводу, приметан још у време његовог оснивања, временом је постајао све израженији проблем. Укидање телесне казне имало је за последицу значајан пораст броја осуђених на казну лишења слободе, а како тај пораст није пратило адекватно увећање смештајних капацитета завода дошло је до његове пренатрпаности. Суочена са све бројнијом а здравствено све угроженијом заводском популацијом чији су се припадници све учесталијим бекствима покушавали изабавити из нехуманих услова у којима су издржавали казну, држава је покушавала да решавању овог проблема приступи на целовит начин. Реформа казног система на којој је у неколико наврата озбиљно рађено, а која је поред измена у казненом законик у делу о извршењу казни подразумевала и подизање нових казнених завода, међутим, сваки пут је бивала осујећена недостат-

ком средстава. Широка примена института условног отпуста као и повремене преправке вршене у оквиру већ постојећих завода била су изнуђена решења са којима је Србија ушла у XX век. Рад на новом кривичном законик у отпочет 1908. године резултирао је пројектом из 1910. године којим је било предвиђено издржавање казне лишења слободе по прогресивном систему,²¹³ а чије је озакоњење осујећено наступањем ратног раздобља. Пошто је у пожаревачком казненом заводу проблем смештаја осуђеника постао горући, уочи Балканских ратова предузете су мере којима је најзад учињен корак напред. Општина пожаревачка је уступила држави земљиште у Забели „с десне стране друма Дубравичког“ за подизање казног завода за малолетнике, а решење општинског одбора и збора је 19. августа 1909. године одобрио и Државни савет чиме је „ово уступање коначно решено.“²¹⁴ Наредне године почела је градња модерног казног завода за малолетнике, а 18. јуна 1912. године стручна комисија примила је објекте казног завода у Забели.²¹⁵

213 Душан Умићевић, *Системи извршивања казни лишења слободе*, Сарајево 1938, 136.

214 О овоме је председник суда града Пожаревца известио министра правде и истовремено обећао „да ће и тапију у најкраћем времену, на ово земљиште послати.“ Извештај суда града Пожаревца министру правде Бр. 13233 од 28. августа 1909. године, АС, МП, 1909, ф XXIX, 8.

215 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, 79.

212 Жалба осуђеника пожаревачког казног завода на рад управе и нехуман однос према затвореницима од 13. септембра 1905; Налог министра правде Драгутина Пећића председнику пожаревачког суда од 21. септембра 1905. године; Извештај председника пожаревачког суда министру правде од 26. септембра 1905. године, АС, МП, 1905, ф XI, 137.

КВАЛИТЕТ И УСЛОВИ ЖИВОТА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ ДО 1918. ГОДИНЕ

Мр Невенка Кнежевић Лукић
Криминалистичко-полицијска академија у Београду

Јасмина Живковић Мср.
Историјски архив Пожаревац

Проф. др Радован В. Радовановић
Криминалистичко-полицијска академија у Београду

КВАЛИТЕТ И УСЛОВИ ЖИВОТА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ ДО 1918. ГОДИНЕ

У Краљевини Србији, у деветнестом веку постојала су три казнена завода: Београдски казнени завод са топчидерском апсаном (основан 20.децембра 1851. у Топчидеру), Пожаревачки казнени завод (основан 21.септембра 1865.) и Нишки казнени завод (основан 1878).¹ Пожаревачки казнени завод основан је Решењем кнеза Михаила Обреновића, од 21.септембра 1865. године, по коме се завод за осуђенике на казну затвора премешта из Ћуприје у Пожаревац (у Ћуприји остаје завод за жене осуђене на робију и затвор и мушкарци млађи од 18 година).²

Према тадашњој казненој политици у Србији најчешће примењивана је најопштија казна лишења слободе. Постојале су две казне лишења слободе - робија (за злочин) и затвор (за преступе и иступе). За злочин је постојала још и казна заточења која се од робије разликовала само по начину извршења, док је правни значај за обе казне био исти (заточење је било само олакшица у издржавању

казне робије)³. Казне лишења слободе спроводиле су се у казним заводима и при полицијским властима јер полиција није била само извршна већ и судска власт за поједина кривична дела - за иступе и поједине преступе⁴. Предвиђена казна за иступе била је казна лишења слободе до месец дана а за преступе до шест месеци.

Систем издржавања казни лишења слободе у деветнестом веку у Србији био је систем заједничког затвора. Квалитет и услови живота осуђеника били су изузетно лоши. Циљ затвора није био само лишавање слободе већ физичко и психичко кажњавање. Боравак у лошим

1 Миленко М. Жујовић, „Поглед на стање наших казних завода“, *Бранич* бр.2 (1887): 63.

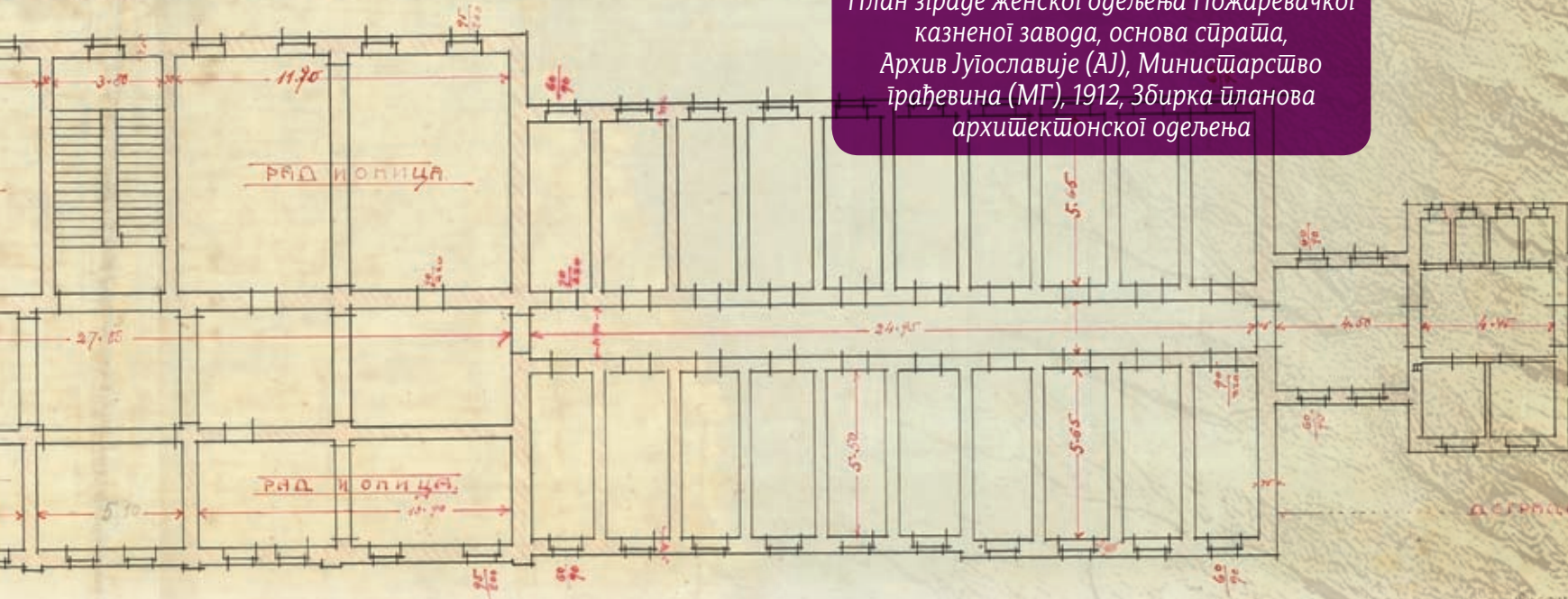
2 *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији*, бр. 18 (Београд, Државна штампарија, 1865):162.

3 Миленко М. Жујовић, „Поглед на стање наших казних завода“, *Бранич* бр.2 (1887): 62.

4 Према препису министра Правде од 17.августа 1882. Казна затвора до шест месеци за поједине преступе могла се спровести при полицијским властима.

План зграде женској одељења Пожаревачкој
казненој завода, основа сираша,
Архив Југославије (АЈ), Министарство
грађевина (МГ), 1912, Збирка планова
архитектонској одељења

Побољшање животних услова за боравак осуђеника обухватао је побољшање просторних, амбијенталних услова, исхране, здравља и безбедности осуђеника. Промене у казненој политици морале су пратити и промене у просторној структури објеката казнено-поправних завода. Амбијентални услови за боравак лица лишених слободе имали су значајну улогу у поступку њихове ресоцијализације и рехабилитације. Преуређење казнионица подразумевало је проширење капацитета за смештај, односно боравак осуђеника, кроз адаптацију, реконструкцију и санацију постојећих објеката завода и изградњу нових објеката са другачијом концепцијом у организационој структури простора. Било је неопходно формирати простор различите намене: за боравак, за рад и образовање, за лечење и медицинску негу осуђеника, за обављање верских обреда.⁷ Значајни фактори за морал осуђеника, поред дисциплине и рада, били су васпи-

тање и религија, сходно томе у саставу завода отварање су школе и цркве. Променом просторних услова у казнено-поправним заводима може се значајно утицати на хуманитарну реформу, али не и на рехабилитацију лица⁸ која је много комплекснија.⁹

У оквиру планиране хуманитарне реформе у свим заводима, било је неопходно спровести крупне промене: поред повећања просторних капацитета, било је потребно унапредити квалитет и услове живота осуђеника, побољшати здравствену заштиту и медицинску негу, побољшати безбедност лица и објеката. За успешну реформу било је неопходно обезбедити значајна финансијска

7 Невенка Кнежевић-Лукић, Драгана Анђелковић, „Пројектовање упритворских јединица у функцији заштите људских права лица лишених слободе“, Култура полиса бр.2 посебно издање (2012): 53-73.

8 Под појмом рехабилитације сматра се промена личног система вредности и промена личног става и односа лица лишених слободе према конвенционалним друштвеним нормама, али и образовање, обучавање и стручно оспособљавање лица у одређеним вештинама и занимањима.

9 Atlass Randall, „Changes in prison facilities as a function of correctional philosophy“, History of Prisons, chapter 3, (Roger Dunham, 1991): доступно на: <http://cptedsecurity.com/atlas>, 09.05.2012. године..

средства, па је основан Фонд за подизање апсанских заведења (1873).

ПРЕДЛОЗИ И ПЛАНОВИ ЗА ПОДИЗАЊЕ НОВИХ КАЗНЕНИХ ЗАВОДА

Намера тадашњих власти била је да се у Краљевини Србији спроведе реформа казнено-поправних завода по узору на модерне заводе у Европи, стога су ангажовани стручњаци за израду предлога: Емил Тауфер¹⁰ и Франц Винтер (1885) и др Никола Огорелица (1905) који су дали своје предлоге. Усвојен је прогресивни, ирски казнени систем, који се сматрао најподеснијим за Краљевину Србију.

Тауферов план обухватао је предлог мера за реформу које су се при ондашњем начину извршења казне могле одмах спровести: ангажовањем стручних лица – чиновника са искуством у раду у казнено-поправним заводима, контрактуално на период од 3-4 године са задатком да спроведе планиране реформе и уједно обучи постојећи стручни чиновнички кадар у заводима за рад у новим условима; измена службених правила која су застарела (датирају од 1868) и доношење нових; поправка постојећег стања зграда завода које су у јако лошем стању (столарије, зидова, подова, система вентилације, покућства) а нарочито санитарних просторија; да се управама завода омогући да саме могу спровести опремање завода предметима покућства и обављати мање поправке; да се донесе наредба о одржавању свих просторија чистим и уредним, организовање наставе и подучавање осуђеника основама религије; побољшати квалитет исхране; да се унапреди рачуноводство и спроводи контрола над током материјалних средстава у заводима; као најважнија мера истиче се уређење и организација осуђеничког рада у заводима и изградња потребних просторија у заводима за развој и обуку заната, обављање послова пољопривреде и индустрије. Радикална реформа обухватала је изградњу новог завода за 800 људи, по прогресивном систему, зи-

дање ћелија за осамљене осуђенике, ћелија за изоловане ноћу и за време нерада, заједничких спаваћих соба са могућношћу класификације, изградња нове заводске болнице. За подизање новог завода, Тауфер је разматрао три локације: Добричево, Сењ и Љубичево. Сагледавајући могућности и ограничења све три локације, Љубичево је, по Тауферу, испуњавало највише услова за изградњу новог казног завода, док је Винтер сматрао Добричево као најповољнију локацију. Предлози и планови су направљени на основу статистичких података из 1884. године.¹¹

Др Никола Огорелица сматрао је да систем искључиво заједничког затвора дању и ноћу треба као сасвим неподесан одбацити. Систем искључиво ћелијског затвора дању и ноћу не може се спровести без изузетка. Огорелица се залагао за мешовити систем, где постоје две варијанте: обернски (систем ћутања) или поступни прогресивни систем од којих је ирски најподеснији. С обзиром да је Краљевина Србија била пољопривредна земља (ратарски сталеж), ирски систем је био најбољи избор (као подесан показао се у Угарској, Хрватској, Славонији и Босни). Ирски систем подразумевао је извршење казне у више стадијума: први је био најстрожији, спровођен у ћелијама, други-блажи у заједничком затвору и трећи припрема за слободу. На овај начин, одвојили би се „злочинци из навике“ и „злочинци од заната“ од осуђеника који су извршили кривична дела у афекту, из нужде или случајно.

Извршавање казне робије било је разложено на стадијуме. Први стадијум је ћелија. Сваки новопридошли осуђеник мора бити смештен у ћелију. дужина боравка у ћелији зависила је од дужине казне (осуђени на 5 година у ћелији остају најмање 2 месеца, а повратници 3; осуђеници на више од 5 година, 3 месеца а повратници најмање 4; у ћелији се борави даноноћно. У случају телесно или душевно оболелих, може се скратити боравак у ћелији уз сагласност и процену лекара. Предложено је да се управнику да право да може сместити осуђенике на период од 1 године, у случају потребе (кршење дис-

10 Емил Винтер управник затвора у Лепоглави и први управник затвора у Зеници.

11 АС, МП 1908, ФКЗ 28. Извештај Министарства правде о одлуци да се подигне КЗ за 1000 осуђеника по прогресивном систему и по плановима Тауфера и Винтера и Николе Огорелице.

Народна Скупштина
Бр. 111
4. Јуна 1897. год.
у Сарајеву

В

Посебно,

Народна Скупштина решила је да се извршава
указом у Народној скупштини у 14. Јуна 1897. год.
и поштом у Народној скупштини.
Ако се не поштује, тада се решење извршава
да се извршава указом у Народној скупштини, по једно
арширској извршници, а други брижити Народној Скупштини
за сваку архиву.
Народна Скупштина, уверена у своје одлуке,
поштом.

Председник
Народне Скупштине
Мил. П. Паша

Решење Народне скупштине о
поштовању казнене завода (1897)
– АС, МП 1908, ФКЗ 23.

У Народној Скупштини

циплине, непоштовање затворских правила, опасност за друге осуђенике и сл.) За продужетак дужи од једне године одлучивала би комисија. Осуђенику је дата могућност да може затражити да дуже остане у ћелији, о чему у том случају не одлучује комисија. Боравак на свежем ваздуху био је обавезан свакодневно у трајању од једног сата или два (по одлуци управника и уз препоруку лекара). Ћелије су биле предвиђене и као дисциплинска мера за осуђенике из заједничког затвора.

Други стадијум био је заједнички затвор. Подразумевао је заједнички боравак у току дана за време рада, а боравак у ћелијама ноћу, што је нерационално и скупо. Као прихватљиво наметнуло се решење по коме су осуђеници смештени у заједничким собама у групама (не већим од 5 осуђеника) који су класификовани према врстама извршеног кривичног дела, врсти рада коју обављају, а посебно су одвојене поједине групе (Роми, припадници појединих вероисповести – многоверци, душевно и телесно хендикепирани). Радно ангажовање било је обавезно, па су осуђеници били распоређивани према послу који су обављали како би што мање реметили остале осуђенике на издржавању казне. Из тог разлога, било је неопходно изградити довољан број радионица, различите намене.

Трећи стадијум је слободњачко или посредовно одељење (одјел) изван оградног зида. Карактеристике овог одељења су живот осуђеника у заједници дану и ноћу, слободно кретање без чувара, уз поштовање кућног реда (у случају кршења правила, вратили би се у завод са зидинама). У овом делу, смештани су осуђеници који су обезбедили гаранције (својим породичним приликама или својим имањем) да неће побећи; осуђеници који су у заједничком затвору провели 2/5, 3/5 односно 1/2 казне, показали се као узорни, и који су имали могућност условног отпуста или помиловања. Они би били смештени у четири собе за групе од 25-30 људи. Обављали би пољопривредне послове (сточарство, земљорадња, воћарство, виноградарство, пчеларство).

Условно отпуштање представља четврти стадијум. Условни отпуст уведен је у Краљевини Србији законом од

22.маја 1869.године. Овај закон би по мишљењу Огорелице требало преиначити у случају повратника.¹²

Примена и увођење новог система кажњавања изискивала је сталне промене у просторној структури казнено-поправних завода уз значајна финансијска средства и прилагођавање тренутним расположивим материјалним могућностима.

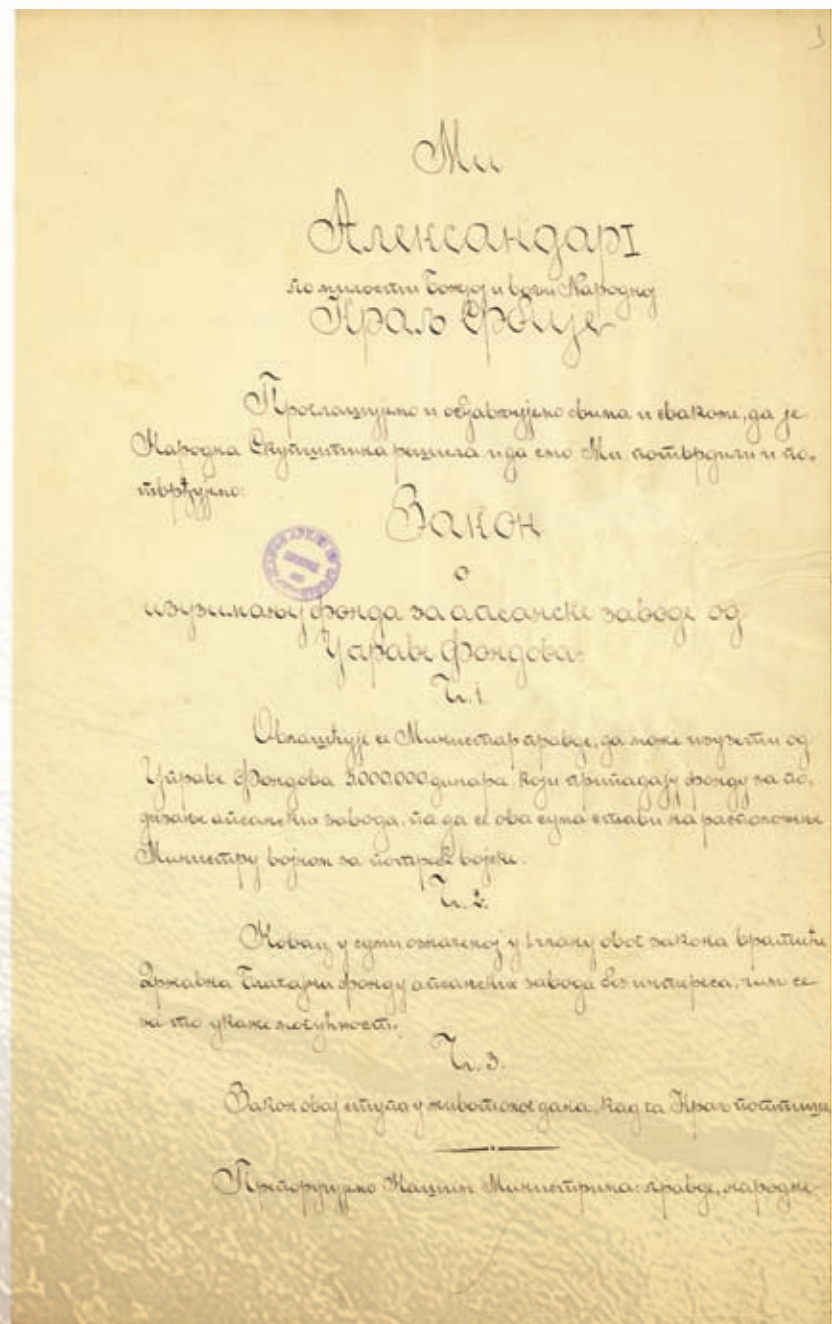
ФИНАНСИЈСКА СРЕДСТВА ЗА ПОДИЗАЊЕ НОВИХ КАЗНЕНИХ ЗАВОДА

На предлог Министра правде за подизање казнених завода, основан је Фонд за подизање апсанских заведења законодавним решењем Народне скупштине од 31.децембра 1873.године¹³: „да се из уштеда, које би се концем сваке рачунске године показале у буџету одређеном на издржавање апсеника, како код судова тако и код апсанских завода, образује за себе фонд, који ће служити на то, да се из њега подигну и нужним потребама снабду апсанска заведења; да се та уштеда концем сваке године преда на руковање управи фондова и ту дотле храни, док не би могућности дала, да се може приступити зидању целисходних апсанских заведења; и да у ову суму уђу и све зараде осуђеника добивене од разних осуђеничких радова.“¹⁴ Крајем 1884.године у фонду је било сакупљено преко 880.000 динара а током 1885.године још један милион динара, што је било довољно за подизање једног казненог завода. Пошто су се скупила неопходна новчана средства, донето је решење по коме је министар правде овлашћен да може користити средства из фонда за подизање апсанских заведења за подизање једног казненог завода.

12 АС, МП 1908 ФКЗ-28 Извештај Министарства правде о одлуци да се подигне КЗ за 1000 осуђеника по прогресивном систему и по плановима Тауфера и Винтера и Николе Погорелице.

13 Зборник закона и уредаба бр.26, стр.53.

14 АС, МП, 1908 ФКЗ 23. Предлог министра правде Димитрија Маринковића за подизање једног казненог завода за робијаше од 19.априла 1885.године.

Закон о изузимању фонда за ајсанске заводе

артирије, војном и финансија, да овај закон објављују и попуштају
и постојећим стварају, спосредства пак за објављивање да се нешто постојећим,
а свима и ефикасно да му се попуштају.

14. јануара 1900. године
у Београду.

[Својеручни потпис]

Министар правде,
[Потпис]

Министар
наводно артирије,
[Потпис]

Министар војне,
директор,
[Потпис]

Министар финансија,
[Потпис]

Број 100000 државни печат
у прав државног печата.
Министар правде,
[Потпис]

Ф XXX - 24 - 1900

од Управе фондова – АС, МП, 1908 ФКЗ 24.

Према решењу из 1873. године, планирано је подизање једног завода за осуђене на робију. Решењем од 19. априла 1885. године, министар правде добио је овлашћења да може из фонда за подизање апсанских заведења употребити новчана средства за подизање једног завода. Министар правде је формирао посебну комисију која је сагледала потребе државе за смештај великог броја осуђеника, према усвојеном прогресивном казненом систему.

Имајући у виду број осуђених на робију и правилну примену система кажњавања, комисија је предложила да се уместо једног, подигну два завода. У складу са тим, донето је ново решење 4. јула 1897. године у коме је унета измена да се речи: „једног завода“ замене речима „потребног броја завода“.¹⁵

Три године након донетог решења, усвојен је Закон о изузимању фонда за апсанске заводе од управе фондова (24. јануара 1900)¹⁶

Према извештају анкетне комисије фонда за подизање казних завода (1902) Фонд за подизање казних завода износио је 3.287.747,59 динара у сребру. Предвиђена средства потрошена су на следећи начин: Министарству правде издато је 9000 динара (12. септембра 1880.) грешком па су иста средства враћена; За дијурне чланове комисије који су прегледали стране казнене заводе издвојена је сума од 20000 динара (16-21. августа 1889), од које је потрошено свега 7837,88 динара (остало је враћено управи) а за исте намене планирано је још 3000 динара (22. јула 1897). Чачански првостепени суд добио је 210 динара (21. фебруара 1897). Команданту шумадијске дивизије обезбеђено је 5000 динара (28. септембра 1899) за поправку зграде у кругу касарне у Крагујевцу за смештај осуђеника по политичкој кривици из 1899. године. Начелству округа рудничког исплаћено је 1000 динара (30. октобра 1899) за премеравање и израду ситуационог плана земљишта које је ваљевска општина понудила држави за казнени завод. Укупни наведени трошкови износили су 16817,76 динара од чега је 11837,88 динара дато за рад Комисије за преглед казних завода и премер земљишта,

15 АС, МП, 1908 ФКЗ 23.

16 АС, МП, 1908 ФКЗ 24.

а на поправке зграда у Крагујевцу 4979,88 динара. Законом од 29.јануара 1900.године¹⁷, на основу решења 11. фебруара 1900. године Држава је из фонда за апсанске заводе узела 3.000.000,00 динара у сребру и ставила на располагање војном министру односно за потребе војске. Према подацима Управе фондова Краљевине Србије, стање фонда за подизање казних завода 22.јула 1902. године износио је 584.416,21 динар у сребру.¹⁸

Из скромног буџета фонда финансиране су и друге активности у вези казнено-поправних завода у Краљевини Србији. Након што је Краљевина Србија постала члан Међународне комисије за казнене заводе (20.јуна 1906), на предлог министра правде (а по решењу Но 5801), за сталног представника Краљевине Србије у Међународној комисији именован је професор универзитета др Божидар Марковић, који је делегиран да учествује на састанку комисије 2.августа 1907.године у Лозани. Сви трошкови делегата Марковића плаћени су из фонда за подизање казних завода.¹⁹

Доношењем Закона о изузимању фонда за апсанске заводе од управе фондова (1900)²⁰ ускраћене су могућности за подизање нових зграда и одржавање старих објеката казних завода у држави у великој мери су смањене.

АРХИТЕКТОНСКО-ТЕХНИЧКИ УСЛОВИ, ОПРЕМЉЕНОСТ, ВЕНТИЛАЦИЈА И ОСВЕТЉЕЊЕ, САНИТАРНИ УСЛОВИ И ХИГИЈЕНА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ

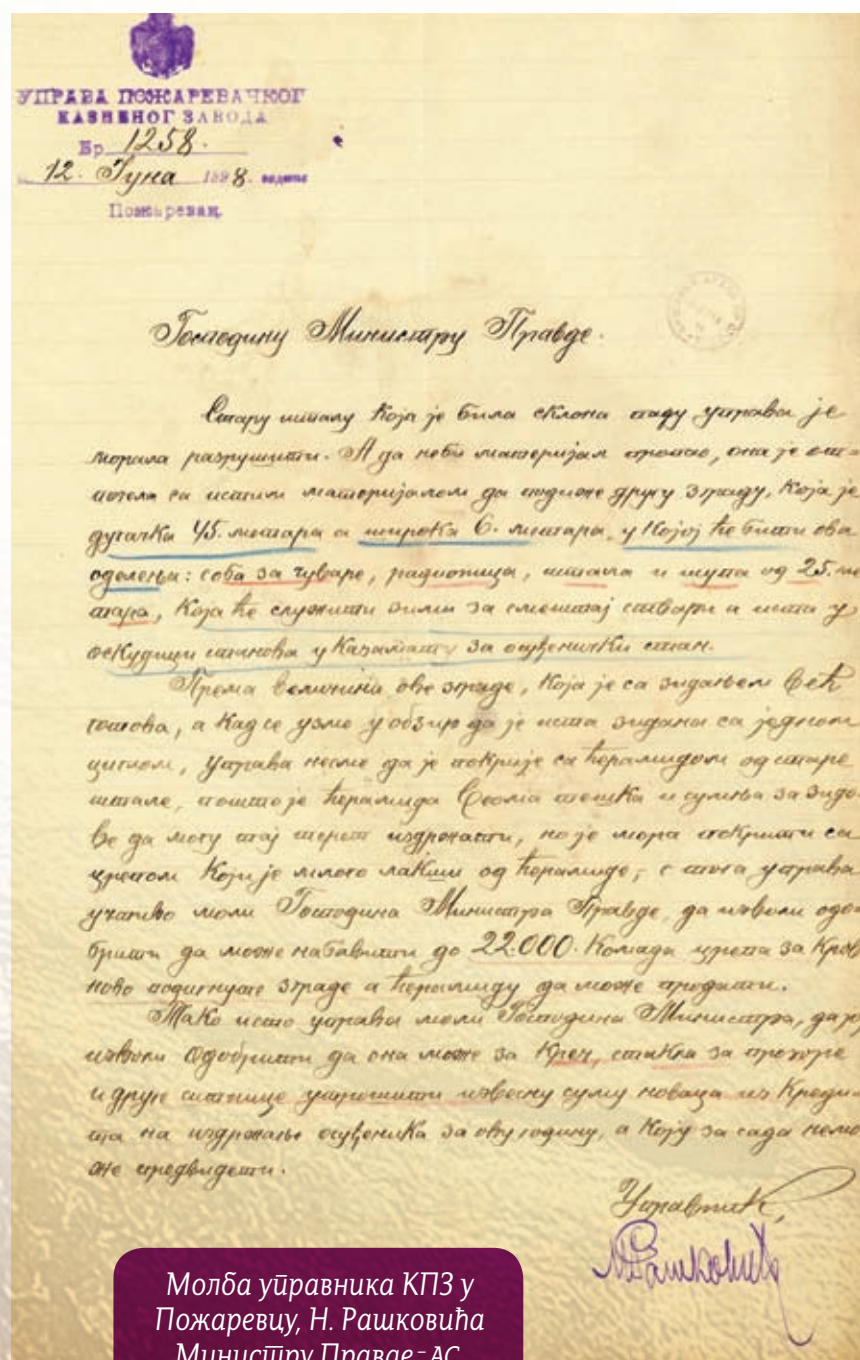
Од самог оснивања (1868), просторни капацитети Пожаревачког казног завода били су недовољни за

17 АС, МП, 1908 ФКЗ 24, Закон о изузимању фонда за казнене заводе од Управе фондова, а за потребе војске

18 АС, МП, 1902, ФХIV 99. Извештај Анкетне комисије Фонда за подизање казних завода

19 АС, МП, 1907 Ф28 152, Извештаји Божидара Марковића, ванредног професора Универзитета и делегата Српске владе у Међународној комисији за казнене заводе у Лозани, о раду Комисије, утрошеним дневницама и путним трошковима

20 АС, МП, 1908 ФКЗ 24

Моља ујравника КПЗ у
Пожаревцу, Н. Рашковића
Министру Правде - АС,
МП 1898-Ф XXXVIII-2.

смештај свих осуђених лица. Зграда у коју су пресељени осуђеници из Ћуприје у новоосновани пожаревачки казнен завод није била наменски грађена већ је у ту сврху искоришћена касарна која је подигнута за време прве владавине кнеза Милоша (1841). Велики број осуђеника на малом простору онемогућавао је било какву класификацију па су осуђеници на робију, затвор и заточење делили исте просторије. Класификације осуђеника није било, већ су и жене и мушкарци били смештени у истој згради. Да би се издвојиле осуђенице од осуђеника, жене су привремено биле смештене у напуштеној адаптираној штали ергеле (1870) све док се нису стекли услови за изградњу новог, посебног објекта за смештај жена осуђеница. Зграда женског одељења саграђена је 1874. године иницијативом тадашњег министра правде Ђорђа Ценића. Изградњом новог објекта, жене осуђенице одвојене су од мушких осуђеника, што је представљало први корак у класификацији осуђених лица а комплекс Пожаревачког казног завода добио је другачију просторну структуру: чиниле су га две одвојене зграде са засебним двориштем, управа, болница, радионице и помоћни објекти: „У једном одељењу, у засебној згради са засебним двориштем, издржавају казну људи осуђени на затвор. У другој згради, сасвим одвојеној, издржавају казну жене осуђене на затвор и на робију.”²¹ У новој згради осуђенице су служиле казну по систему заједничких затвора и биле су смештене у 10 соба. Поред ћелија за усамљени затвор постојале су просторије за рад, и одвојене просторије за болесне осуђенице, као и просторије за стан надзорнице завода.²²

Наредних година, изградња и адаптација спроведена је сукцесивно, у зависности од материјалних могућности, и према потребама завода. По мишљењу стручњака, оптималан број осуђеника у једном казном заводу био је око 400 осуђеника за успешан административни рад и унапређење морала осуђеника. Бројно стање осуђеника у пожаревачком казном заводу био је 452 (1881. године),

388 (1882), 265 (1883), 301 (1884).²³ Током 1898. године заточеничко одељење Пожаревачког казног завода заузимало је шест соба у којима је било смештено 31 заточено лице. Исти простор могло је користити 120 осуђених.²⁴ Да би се овај проблем решио бар делимично, било је неопходно подићи нову зграду за смештај заточеника завода.

По предлогу управе КПЗ поднетом министру Правде 27. августа 1898. године, министар Правде Христић одобрио је (3. септембра 1898.) изградњу новог објекта, ширине 8 метара и дужине 40 метара са двадесет соба. Објекат је био сазидан од опеке (спољашњи зидови дебљине једне а унутрашњи половину опеке). Зграду су зидали зидари осуђеници пожаревачког казног завода уз помоћ зидара осуђеника београдског казног завода који су служили казну у Љубичеву, само у случају потребе. У план је уврштена и изградња заштитне ограде у вредности од 400 динара. Планирано је да се изградња зграде финансира из фонда за подизање нових казнених завода.²⁵

Поред недовољних просторних капацитета за смештај осуђеника, било је неопходно обезбедити адекватан простор и за особље завода. Нова зграда за чуваре и помоћне просторије саграђена је 1898. године. За изградњу је коришћен грађевински материјал од срушеног помоћног објекта. Један од тих објеката била је штала коју је Управа завода морала срушити (1898) јер је била склона паду. Штала је била озидана опеком и покривена ћерамидом. Грађевински материјал од срушене штале делом је искоришћен за изградњу новог објекта ширине 6 метара и дужине 45 м, у коме је предвиђена соба за чуваре, радионица, штала и шупа од 25 метара, која се зими ко-

²³ Српске новине бр.107 (1884):536.

²⁴ Према предрачуна, било је неопходно обезбедити 4770 динара за куповину грађевинског материјала (70 комада цигала, 21 прозор и 21 врата, 160 м² бетона за подове 20000 комада црепа, 3300 комада летава, 60 комада венчаница и гредица, 100 рогова, 8000 кг креча). Извор: АС, МП 1898 Ф XXXVIII 3 Извештаји казнених завода: Пожаревачког, о проширењу зграде, набавци хране, обуће (АС, МП, 1898, Ф XXXVIII)

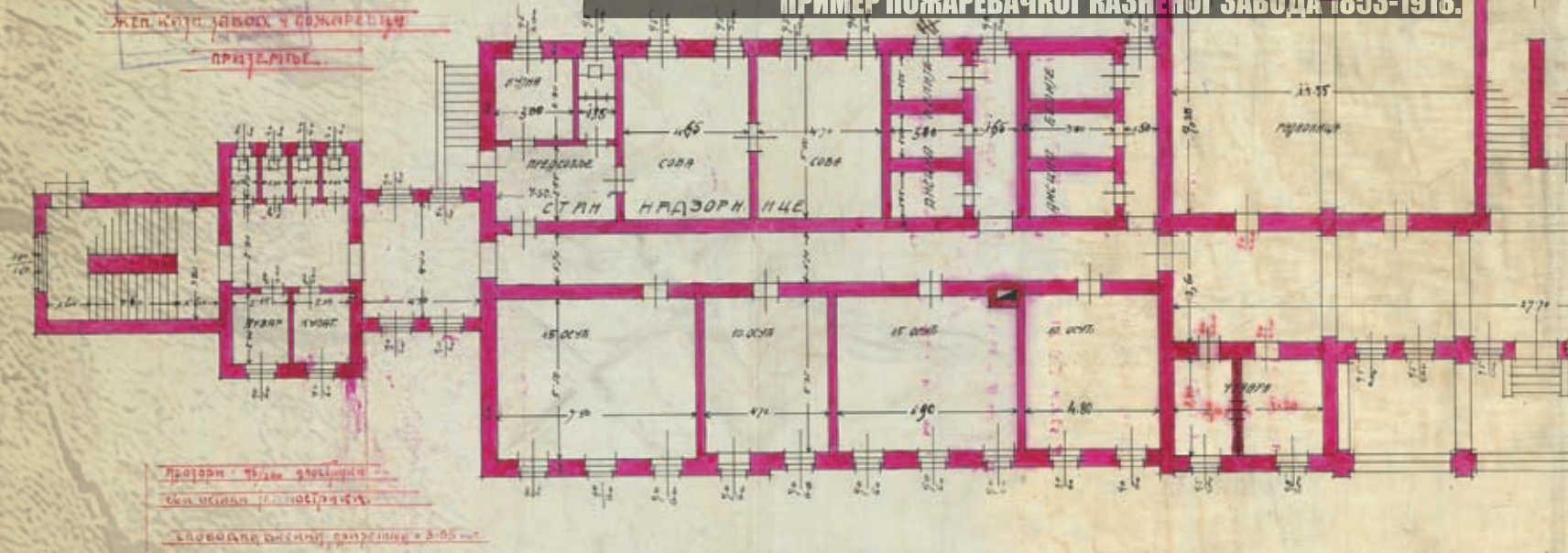
²⁵ АС, МП 1898 Ф XXXVIII-3 Извештаји казнених завода: Пожаревачког, о проширењу зграде, набавци хране, обуће. 1898 Ф XXXVIII 1-8

²¹ Миленко Жујовић, „Поглед на стање наших казнених завода за 1883-1884-1885. годину”, Бранич бр.2 (1887):62.

²² Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац 1992, 213.

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ

ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА 1853-1918.

ристила за смештај ствари а због оскудице станова у ка-
замату коришћена је и као осуђенички стан. Нова зграда
зидана је једном опеком стога је било неопходно покрити
је лакшим кровним покривачем, црепом (22000 комада)
уместо ћерамиде. Управи је било неопходно одобрити
додатна средства за куповину грађевинског материјала
(црепа, креча, летви, окова за прозоре и прозорског ста-
кла), па се Управник Рашковић обратио Министру правде
(јуна 1898) са молбом да одобри средства у висини од 792
динара из кредита намењених издржавању осуђеника за
1898. годину.²⁶

После изградње зграде за смештај осуђеница, про-
сторну структуру Пожаревачког казног завода (1905)²⁷
чиниле су две одвојене целине, под једном управом:

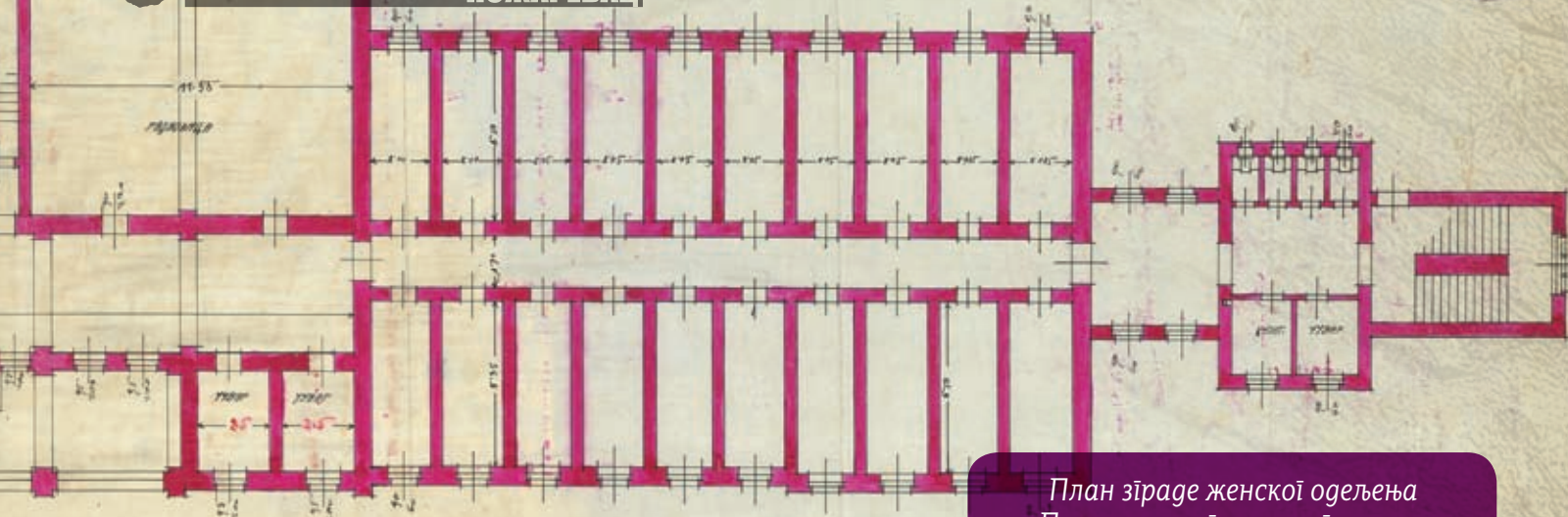
26 АС, МП 1898-Ф XXXVIII-2, Молба управника КПЗ у
Пожаревцу, Н. Рашковића Министру Правде.

27 АС, МП, 1907 Ф XXIX 7 извештај Управе пожаревачког
казног завода Министарству правде о набавци хране,
одеће, обуће и огрева. Документ Управе КПЗ бр.63 од 10
јануара 1905. године „Молба Управе Министарству правде
да одреди чланове комисије за преглед дрва за 1905.
годину“.

мушко и женско одељење. У мушком одељењу пожар-
евачког казног завода биле су следеће просторије: стан
за управника казног завода састојао се из четири собе,
предсобља, кухиње и дворишта; 3 канцеларије за управу;
болница мушког одељења имала је четири собе, ходник
(дужи од 15 метара), нужнике и ограђено двориште; Каз-
нионица мушка на горњем спрату имала је 7 соба, ходник
(дужи од 15 метара), и двориште, казнионица мушка на
доњем боју имала је 8 соба, ходник (дужи од 15 метара),
нужник и двориште; одељење за заточенике имало је 6
соба, ходник (дужи од 15 метара) једно одељење где су
ћелије и двориште посебно ограђено; штала за стоку; 2
карауле од којих је једна имала једно одељење, друга две
собе и предсобље.²⁸

Одељење за жене: надзорнички стан који је имао три
собе, кухињу и ходник; доњи спрат који је имао собу за
чуваре, 2 собе за болницу; 1 собу за лекарске посете; 9
соба за осуђенице; 2 велике радионице и 2 ходника ду-
жих од 15 метара; горњи спрат је имао 2 велике радиони-

28 АС, МП, 1907 Ф XXIX 7.

План зграде женској одељења
Пожаревачкој казненој завода,
основа приземља, АЈ, МГ, 1912, Збирка
планова архивекшонској одељења

це, 1 малу радионицу, ходник;²⁹ Према пројекту арх. Свет. Илића из 1912. године, предвиђена је доградња два блока санитарних чворова са степеништем на оба крила зграде. Радионице су смештене централно, тако да повезују оба крила зграде. У једном крилу, осуђенице су смештене у заједничким собама у групама од 10-15. У приземљу су биле по две заједничке собе за 10 и 15 осуђеница, а на спрату седам соба за групу од 10, и две собе за 15 осуђеница. Дисциплинске ћелије (укупно 6) биле су у приземљу, без природног светла (осветљење и довод свежег ваздуха био је посредан, преко ходника у који се улазило из главног хола). У другом крилу, на сваком спрату било је по 20 ћелија (11,25 м²) за по једну осуђеницу.³⁰

С обзиром да је једна од васпитних мера за поправку осуђеника био рад, у саставу завода смештене су радионице са централним положајем у згради. У женском одељењу постојала је радионица, у којој је један мањи број жена (око 20) био обучаван финијим женским рад-

вима а свакодневно су се бавиле шивењем белог рубља, штиковањем, ткањем платна и ћилима на врло примитивним разбојима.³¹ Учитељица³² за женски рад била је истовремено и надзорница женског одељења.³³

Недостатак финансијских средстава био је један од главних разлога за слабо одржавање постојећих објеката. Услед лошег стања објеката Завода, бекства осуђеника била су учестала, па је било неопходно извести поправке. Управник Завода обратио се октобра 1899. године тражећи суму од 5175 динара за поправке у заводу, што је Министар грађевине ђенерал Јов. Атанацковић одобрио 4. октобра 1899. године, начелству округа пожаревачког

31 Миленко Жујовић, „Поглед на стање наших казних завода за 1883-1884-1885. годину“, Бранич бр. 4 (1887): 157. О женској радионици врло похвално се изразио директор лепоглавске апсане Емило Тауфер.

32 Надзорница 1887. била је Шрепловић.

33 Миленко Жујовић, „Поглед на стање наших казних завода за 1883-1884-1885. годину“, Бранич бр. 2 (1887): 62.

29 АС, МП 1907 Ф XXIX 7

30 АЈ, Министарство грађевина, 1912, план зграде женског одељења пожаревачког казног завода

да одржи лицитацију за набавку материјала потребног за извођење радова.³⁴

Осветљење просторија. За осветљење објеката казнено-поправних завода донета су посебна Правила о осветљењу.³⁵ Енергент који је коришћен за осветљавање просторије завода је гас. Потребна количина гаса за осветљење одређивала се према броју и врсти лампи.

Према наведеним правилима о светљењу, биле су предвиђене две врсте лампи:

- *дуварске и висеће бр.2.* које су се користиле за просторије у којима је била довољна мања количина светлости (стражаре, собе за становање надзорника и чувара, кухиње где се спремала храна, ходници испред соба, нужници и степеништа која воде на горњи део зграде и штале у којима је смештана стока.
- *висеће и асталске бр.3.* У собама осуђеника и у болницама користиле су се висеће лампе. Асталске лампе у канцеларијама и становима управника, рачуновође и осталих чиновника казнених завода и испред зграда.

Број лампи зависио је од броја осуђеника и карактеристика простора. У просторијама у којима је било до 15 осуђеника предвиђена је једна лампа а у случају већег броја од 15 осуђеника, две лампе. У осталим просторијама у којима је било довољно слабије осветљење предвиђено је да се стави по једна лампа испред соба, казамата, нужника и степеница а у ходницима на сваких 15 метара и на сваком укрштању ходника. Лампе испред зграда које су изложене ветру, стављале су се у фењере.

Колична гаса рачунала се по табlici у којој је приказана потребна количина гаса по лампи за један сат осветљења, време трајања осветљења појединих просторија током ноћи и потребна месечна количина гаса за поједине лампе.

Потребну количину гаса и број лампи за осветљење заводских просторија одређивала је Комисија³⁶ од три члана коју је именовао Министар правде на почетку године. У потребну количину улазили су и трошкови за набавку фитиља за лампе.

Управа завода набављала је потребне количине гаса из државних стоваришта и на крају сваког месеца управа је морала доставити признанице са тачним прегледом утрошка количине гаса према броју и врсти лампи, броју људи и које просторије су биле осветљене. На крају године, признанице са прегледом утрошка количине гаса морале су се слати Главној контроли на преглед.

Прорачун се обављао за 5 зимских месеци (151 ноћ) и седам летњих месеци (214 ноћи). За осуђеничке собе и болнице било је потребно скоро 1218 кг гаса током зиме и 1356 кг гаса током летњег периода (годишње 2574 кг). Укупна количина гаса за цео завод износила је 3615,182 кг за годину дана (за 1905.)³⁷

Грејање. За грејање објеката донета су посебна Правила о огреву³⁸ према којима је за грејање казнених завода било је предвиђено по 3 кубна метра дрва месечно зими и 1 кубни метар месечно лети по једној соби у којој је смештено до 15 осуђеника или служитеља, односно укупно 18 кубних метара дрва зими и 6 кубних метара лети (укупно 24 кубна метра годишње). Зимски месеци су: од октобра до марта а летњи од априла до септембра. Ако су собе већег просторног капацитета могле су имати и две пећи. Од потребне количине дрва намењених за загревање осуђеничких соба, један део се користио за кување јела и за прање осуђеничког рубља. У случају да се током зиме потроши већа количина дрва, онда је предвиђено да се лети потроши највише 2 метра кубна за сваки ка-

34 АС, МП, 1899 ФХIII 11. Извештај о поправци зграде Пожаревачког казног завода.

35 АС, МП, 1903 ФV 36. Правила о снабдевању храном осуђеника у казним заводима

36 АС, МП, 1907 ФХХIX 7. документ Управе КПЗ бр.79 од 11.јануара 1905. упућен Министарству правде да формира комисију за преглед заводских локала и да оцени утрoшак петролеума и дрва у 1905.

37 АС, МП, 1907 ФХХIX 7 документ Управе КПЗ бр.63 од 10 јануара 1905. године молба Управе Министарству правде да одреди чланове комисије за преглед дрва за 1905.годину.

38 АС, МП, 1903 ФV 36 Правила о снабдевању храном осуђеника у казним заводима

зан. Дрва су набављана путем лиценције. За примљену количину дрва морао се дати документ који је издавала комисија формирана решењем министра правде, у коме су прецизно наведени: број осуђеника, соба, и месеци за које су дрва узета.

На почетку сваке године, формирана је посебна комисија³⁹ чији је задатак био да утврди тачан број пећи који је потребан за загревање осуђеничких соба и према томе је планирана потребна количина дрва. О утрошеној количини вођен је посебан извод који се слао у годишњем рачуну Главној контроли.

У заводу је (1905) било укупно 65 пећи. Месечне потребе по једној пећи износиле су 3м³, а за шест зимских месеци 1170м³. Због лошег стања зграда и пропале столарије губила се велика количина топлоте, па правилником предвиђена количина није била довољна. Током летњих месеци, дрва су се користила као енергент за кување јела и прање рубља. Према Правилима о огреву од 18. децембра 1900.године (КБр.14829), било је потребно додати још: на два казана за кување хране здравим осуђеницима по 4м³ месечно; на један казан за кување хране болесним осуђеницима по 2м³ месечно; Укупно се сваке године за ове потребе додавало још 36м³. Просечна годишња потрошња дрва била је око 1250м³ за цео завод.⁴⁰

Вентилација. У свим казним заводима у Краљевини Србији, осуђеницима је било ускраћено у великој мери основно право – могућност приступа свежем ваздуху. Лоше стање објеката и превелики број осуђеника на малом простору били су главни разлог оваквог стања. У појединим просторијама недовољна количина ваздуха је била посебно присутна - у дисциплинским ћелијама кубатура ваздуха била је 1,5 м³ по човеку, без могућности приступа свежем ваздуху. За мушке осуђенике дисциплинске ћелије су имале свега 3м³ ваздуха, док су за осуђенице биле уређене по свим захтевима. Према препорукама лекара, неопходна кубатура ваздуха у затвореним просторима за здрав боравак је најмање 8 м³ а у казним заводима у Краљевини Србији није премашивала

више од 2м³. Лоше стање столарије, распрскана врата и трули прозори поломљених стакала, омогућавала је извесну циркулацију ваздуха, али је утицала на нарушавање здравља осуђеника.

Хигијена у казним заводима била је на јако ниском нивоу. Изузетак је представљало женско одељење пожарвачког завода: „Најбоља је апсана женско казнено заведење у Пожаревцу. Штета што се то не може рећи и о мушком одељењу тога казног завода у Пожаревцу.”⁴¹ По лошој хигијени, нарочито се истицао Завод у Пожаревцу, као „суперлатив највеће нечистоће. Зидови су упрскани крвљу убијених милиона стеница. Буве, стенице и ваши забрањују сваком бољем човеку, да уђе у овај простор намењен казној правди”.⁴² На великом броју прозора била су полупана стакла, које Управа завода није мењала јер није имала овлашћења за поправке ове врсте која су спадала у надлежност висе министарстава, па се на поправке чекало по више месеци због административних процедура. Врата су се затварала дрвеним затварачима, што је било врло непоуздано, па су осуђеници Пожарвачког затвора куповали мале катанце о сопственом трошку како би се заштили од крађа по изласку из соба.

Сав намештај у собама био је једнообразан и састојао се од једног дрвеног кревета утврђеног дуж дувара и једног обичног шафоња за обављање нужде током ноћи. У великом броју спаваћих соба у пожарвачком казном заводу није било кревета јер су собе биле препуне – људи су лежали један уз другог тело уз тело.⁴³

Болница за осуђенице била је у нешто бољем стању од просторија за лечење осуђеника који „не заслужују име болнице”. Простор за болеснике налазио се у приземљу, светле висине до 2,50 m, са јако лошим грејањем и го-

39 АС, МП, 1907 ФХХИХ 7.

40 АС, МП, 1907 ФХХИХ 7.

41 „Здравље у Србији 1879.године” први годишњи извештај о санитетским одношајима у држави што га је поднео начелник санитета министру унутрашњих дела, *Ошаџбина*, бр. (1880): 187.

42 АС, МП, 1908 ФКЗ 28 Извештај Министарства правде о одлуци да се подигне КЗ за 1000 осуђеника по прогресивном систему и по плановима Тауфера и Винтера и Николе Погорелице.

43 АС, МП ФКЗ 28.

тово без вентилације са мање од 4,5m³ по особи што је у великој мери утицало на погоршање здравственог стања осуђеника. У болници није било неопходног болничког покућства – сламњача, флаша за мокраћу, хируршких инструмената, плуваоница и сл. Дезинфекција се није вршила, а Управа завода сматрала је да бело рубље осуђеника није потребно прати сапуном већ само водом, тако да употреба сапуна није постојала. Чешљеви се нису могли наћи код осуђеника.⁴⁴

У третману робијаша и осуђеника на затворску казну постојале су битне разлике како у условима смештаја тако и по питању исхране, док је лична хигијена свих осуђеника била је јако лоша. За време обављања послова ван завода, на преноћишту су робијаши имали дрвени кревет са јако лошом сламарицом, док су осуђеници на затворску казну спавали на земљи. Храну и одело робијашима је обезбеђивала држава, а затвореници су се одевали о свом трошку, упркос чињеници да је постојала наредба да управа обезбеђује одело осуђеницима на затвор који немају одело и да трошкове одела наплате од сродника или од општине осуђеника. Реалност је била другачија – затвореници су често били у сопственом исцепаном оделу и подераном капуту.

Сваки завод обезбеђивао је одела за своје осуђенике, која су се израђивала у радионицама казнених завода. У радионици пожаревачког казненог завода израђивана су сукна и платна и шивена су одела за осуђенике.⁴⁵ При преласку из једног завода у други, осуђеници су морали вратити добијено одело, а случају да нису имали своје, морали су надокнадити заводу трошкове за израду одела. Износ у вредности од 23 динара и 50 пара колико је коштала одећа морали су платити лично или чланови њихове породице. Осуђеници су од одеће добијали: један гуњ,

панталоне, пар кошуља и једну капу.⁴⁶ Ћебад за осуђенике Управа пожаревачког казненог завода набављала је преко Управе београдског казненог завода (1874).⁴⁷

ИСХРАНА ОСУЂЕНИКА

При обиласку завода (1885) године, Тауфер је имао прилике да се увери у начин исхране осуђеника. Том приликом уочене су извесне нелогичности и пропусти које је требало отклонити и усагласити са праксом у страним казним заводима. Уобичајена пракса у заводима Краљевине Србије била је да се осуђеницима на затвор давала лошија храна него осуђеницима на робију. Храна код осуђених на затвор квантитавно је била мања и квалитативно нижа у односу на храну осуђених на робију, што је изазивало велико незадовољство код осуђеника из КПЗ у Пожаревцу који су одлазили у Љубичево да обављају пољске радове иако је њихово радно време и начин рада био изједначен са радом робијаша. Робијаши су за оброк добијали пуну порцију са запрженим брашном и додатком варива док су затвореници били ускраћени за додатак. Посебан режим исхране важио је за време поста.

У заводу се водило рачуна о религијским правилима која су налагала да се редовно спроводи пост, стога се посебан режим исхране примењивао се за време поста који је трајао 200 дана у току године. У квалитету посне и мрсне хране постојао је несклад. За време поста, храна је била оскудна, без уља, а за време мрсних дана неоправдано скупа: правило о количини од 1180 грама хлеба дневно и пет пута месо у свакој седмици је сувишно. Дневна пор-

44 АС, МП ФКЗ 28

45 ИАП, ПКЗ, (несређена грађа), допис Управе пожаревачког казненог завода Управи београдског казненог завода од 14.децембра 1881.

46 ИАП, ПКЗ, (несређена грађа), допис управника завода Начелству округа ђупријског од 2.јануара 1882. О потраживањима суме од 23 динара и 50 пара од оца осуђеника Светозара Јевтића за одело које је добио на издржавању казне.

47 ИАП, ПКЗ, (несређена грађа), допис управе Пожаревачког казненог завода Управи Београдског казненог завода за пријем 100 комада ћебади за осуђенике (6.септембар 1874).

ција хране једног осуђеника у данима без поста коштала је 37,34 пара а у данима поста 26,22 динарских пара.⁴⁸

По тврђењу Тауфера, који је пробао храну у свим уканим приликама, храна ван времена поста била је више него количински довољна. Количина хлеба износила је 1180 грама дневно по особи, што је било више него довољно чак и за осуђенике који су обављали тешке физичке послове. Дневно би уштедели по трећину од укупне количине, па би сваки четврти дан добили цео хлеб који су продавали сталним купцима који су се налазили код сваког каненог завода. У Пожаревацу је испред капије завода била организована пијаца сваког јутра. Векна хлеба продавала се по цени од 20 пара (динарских). Од зараженог новца осуђеници су куповали храну (сланину, месо), дуван и кафу, предмете у којима се храна чувала као и конач за крпљење рубља и опанке који су се често хабили пре времена, услед обављања тешких физичких послова. Новац се трошио и на играње карата.

За време поста, храна је по својој хранљивој вредности, била недовољна. Последица лоше исхране било је нарушено здравље осуђеника, велики број оболелих од туберкулозе која је била највећи узрок смртности у казним заводима. Посебан режим исхране имали су здрави осуђеници у односу на болесне, које су преписивали лекари према тренутном здравственом стању осуђеника.

Да би се у склопу планираних реформи казних завода правно уредиле поједине области, почетком двадесетог века, донети су посебни прописи о исхрани осуђеника. Правила о снабдевању храном осуђеника у казним заводима⁴⁹ донео је министар Правде (Бр. 14829 од 31. децембра 1900.) а ступила су на снагу 1. јануара 1901. године, као и Правила о снабдевању сточном храном. Важно је напоменути да су правила донета у сагласности са Главном контролом.

Према наведеним правилима⁵⁰ храна је осуђеницима давана у натури, а док су на путу добијали по 0,50 динара у новцу. У храну осуђеника спадале су намирнице: хлеб, месо, вариво или поврће, зачини. Поврће за исхрану осуђеника гајило се у заводским баштама. У недостатку поврћа, осуђеницима се давала сува храна односно пасуљ (по 180 грама за цео дан). Вино или ракија давали су се само болесним осуђеницима уз одобрење и препоруку надлежног лекара.

Осуђеници су имали мрсну и посну храну која се спрема за време поста према православном календару: Ускршњи, Божићни, Петровски, Госпојински пост, као и сви постни дани у недељи (среда и петак); празници: Крстовдан (5. јануара и 14. септембра по старом календару), Усековање главе Светог Јована (29. августа).

На основу бројног стања осуђеника, рачуновођа завода био је у обавези да састави требовање за набавку хране. Пријем хлеба и меса од добављача као и пријем остале хране из магацине обављала је заводска комисија сваког дана. Састав комисије одређивао је управник завода. Састав комисије мењао се свака два месеца, тако да у комисији остаје по један стари и бирао се један нови члан. За преглед и контролу хлеба и меса био је задужен лекар. Заводска комисија је била одговорна за прописану количину хране. Комисију је контролисао управник завода.

О укупној количини хране водио се дневник. Сву дневну количину хране из заводске баште баштован је у писмени извештај морао предати рачуновођи који је податке уносио у дневник. Од управе се захтевало да омогући узгајање довољне количине хране током целе године - од сезонског поврћа спрема се зимница како би се избегла набавка додатних намирница, односно суве хране која је пред крај године била најскупља и представљала додатан трошак за државну касу.

Јеловник је састављао управник завода према расположивој количини и избору намирница, уз сагласност лекара који је у случају нарушеног здравља осуђеника могао утицати на састав исхране.

48 Предложено је да се формира стручна комисија која би урадила предлог измене о исхрани осуђеника по узору на аустријске, мађарске и хрватске прописе. Извор: АС, МП, 1908 Ф XXX 28

49 АС, МП, 1903 ФV 36, Правила о снабдевању храном осуђеника у казним заводима.

50 АС, МП, 1903 ФV 36.

Евиденција бројног стања и хране осуђеника водила се по посебном образцу у дневнику у коме је рачуновођа завода бележио бројно стање људства као и све артикле и количину хране која се свакодневно прими и изда из магацина завода. Основ за формирање дневника је главна књига осуђеника. На крају сваког месеца, управник завода је био у обавези да прегледа дневник о издавању прописане количине хране, а на сваких шест месеци морао је да преконтролише стање у магацину. За болесне осуђенике водио се посебан дневник о издатој храни и попуњавали су се посебни образци које је попуњавао заводски лекар и свакодневно их предавао управнику. На крају сваког месеца, лекар је био у обавези да управи поднесе извод дијетних листа које су се свакодневно водиле и спајале се са дневником и рачунима о исплаћеној храни за болеснике. Крајем године, рачуни су се слали главној контроли на преглед.

Рачуновођа је, на крају године, био у обавези да састави извод са месечним прегледом броја осуђеника и врсти артикала и количини потрошене хране добијене из заводских башта и купљене од понуђача, као и годишњи утрошак за цео завод и појединачни утрошак по осуђенику. Ове податке слали су и министру правде који је наведене податке уносио у свој годишњи извештај о стању завода.

Дневни јеловник за осуђенике - табеларни преглед:

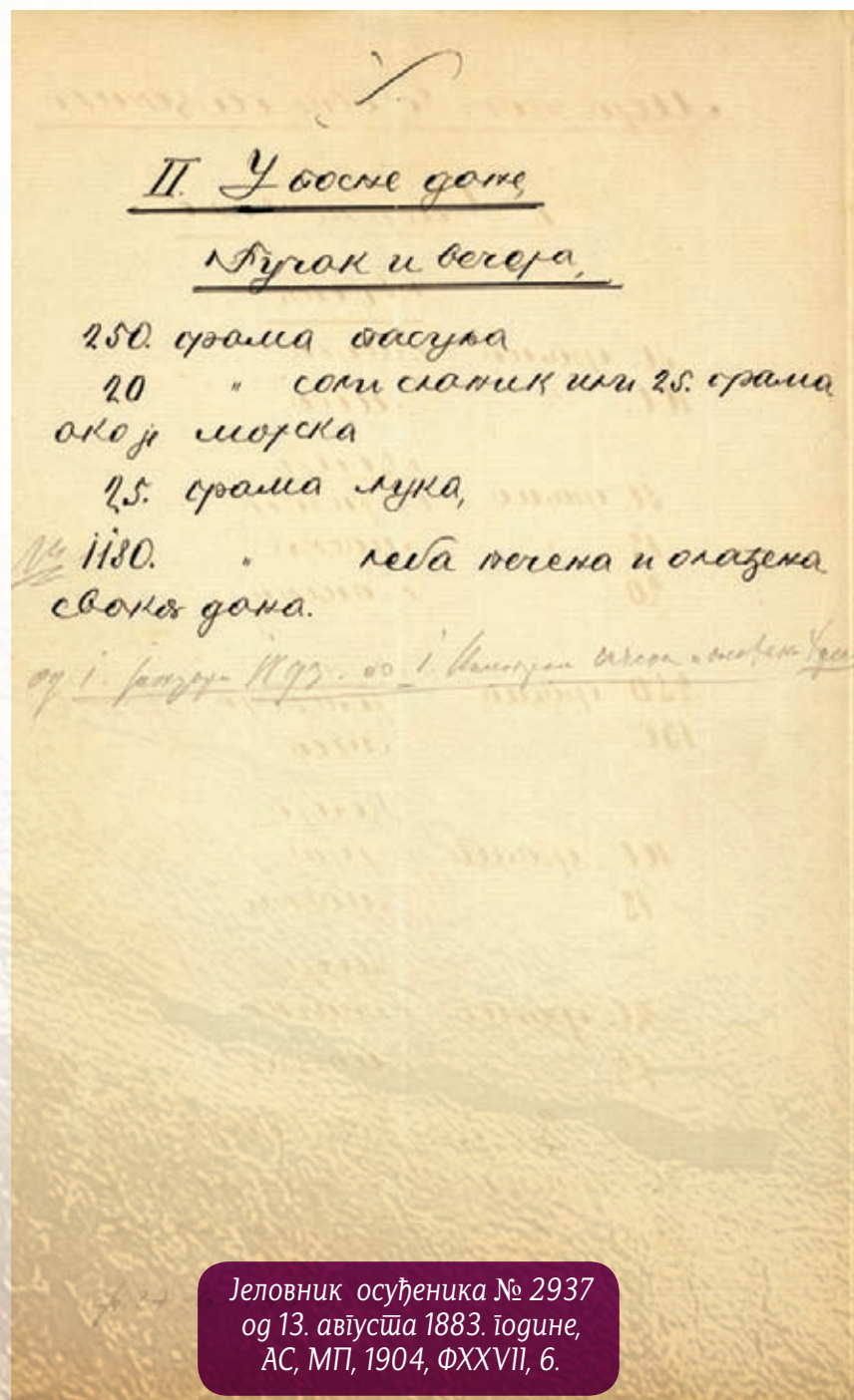
Ван поста, недељом и четвртком :

ручак:

кромпир, купус, спанаћ, тиквице или друга зелен које управа има у својој башти – 200 грама
меса говеђег или овчијег – 200 грама
лука – 10 грама
соли – 8 грама
паприке 3 грама

вечера:

Кромпир или купус, спанаћ, тиквице или друга зелен које завод има у својој башти – 200 грама

Мера хране здравих особеника

I. Умјерне дане

ручак
20. грама пасуља
100. " меса,

вечера
20. грама пиринча
13. " масти
5. ~~20~~ брашна,

ручак
250 грама кромпира
100. " меса,

вечера
100. грама круте
13. " масти

вечера
5. ~~20~~ грама сирћета
13. " масти

За ручак и вечера
20. грама соли сланик или
25. " ако је мекка со.
25. " мудо.

пиринча – 20 грама
масти 10 грама
брашна 5 грама
соли 8 грама
паприке 3 грама
лука 10 грама

Понедељком, уторком и суботом у мрсне дане:

ручак и вечера (за цео дан):

кромпира или: купуса, спанаћа, патлиџана, тиквице
или друге зелени које завод има у својој башти - 400
грама
масти – 20 грама
пиринча 40 грама
лука – 20 грама
паприке – 6 грама
сику – 16 грама
сирћета – 6 грама

Средом и петком:

ручак и вечера (за цео дан):

кромпира или друге зелени – 400 грама
пасуља – 100 грама
соли 16 грама
паприке – 6 грама
сирћета – 6 грама

У посне дане, ручак и вечера (цео дан)

кромпира или друге зелени - 400 грама
пасуља - 100 грама
соли - 16 грама
паприка - 6 грама
сирћета - 6 грама

Сваки дан:

хлеба пшеничног, добро печеног – 1000 грама

Правила о снабдевању сточном храном⁵¹ Сточна храна састојала се из: овса (или јечма), сена, сламе, мекиња и соли. Предвиђена дневна количина (за 24 сата) за стоку у казненом заводу била је према табlici:

за коње

овса или јечма 6 kg
сена 7 kg
сламе 2 бале
соли 10 грама

за волове:

мекиња 7 kg
сена 8 kg
сламе 1
соли 15 грама

Рачуновођа завода је водио дневник стања стоке, примљене и издате сточне хране према утврђеном образцу. На крају месеца рађен је извештај који је управник био у обавези да прегледа и потврди својим потписом. На крају године радио се извод у коме је дат месечни преглед стања стоке (броја грла) и укупна количина издате сточне хране. Извод је био саставни део годишњег рачуна који је прегледала Главна контрола.

Према прописима управе Казнених завода о начину исхране осуђеника и врстама хране утврђена је мера хране здравих осуђеника⁵²:

Јеловник за осуђенике⁵³

Набавка потребне количине хране често је била отежана због неуспелих лицитација, које су морале да се понављају. (Личитација за набавку пиринча и пасуља за 1905.годину више пута је расписивана током 1904. године

Мрсни дани:		Посни дани:
	ручак:	ручак и вечера:
ручак:	кромпир – 250	250 грама
пасуљ – 80 грама	грама	пасуља
месо – 160 грама	месо – 160 грама	20 грама соли
вечера:	вечера:	(сланик) или 25
пиринач – 50 грама	крупa – 100	грама (морска
масти 13 грама	грама	со)
брашна 5 грама	масти 13 грама	25 грама лука
	брашна 5 грама	1180 грама
		хлеба (печена и
		охлађена сваког
		дана)
За ручак и вечеру: 20 грама соли (25		
грама ако је морска со); 25 грама лука		

Табеларни приказ јеловника за осуђенике

из разлога што се ниједан понуђач није био појавио на лицитацији. Потребна количина пиринча за 1905.годину износила је 2000 kg).⁵⁴

Правила о мешењу хлеба у казним заводима⁵⁵ одобрена су званично 25.септембра 1906.године. У Правилима је дато упутство о поступку мешања хлеба, справљању киселог теста, справљању хелба, о пећи и печењу хлеба, о хигијени, о књиговодственој евиденцији о потрошњи намирница и готовог хлеба.

Према наведеним правилима хлеб се правио од пшеничног брашна. Препоручена количина маје у односу на 450 кг брашна је 30 кг. За припрему 608 порција потребно је 450 кг брашна, односно од 100 кг брашна добија се 135,11 кг печеног хлеба. За сваки тајин осуђенички узимало се 1,120кг киселог теста (при печењу се губило 100г а

51 АС, МП, 1903 ФV 36 Правила о снабдевању храном осуђеника у казним заводима

52 АС, 1904 ФХХVII 6 Прописи управе Казнених завода о начину исхране осуђеника и врстама хране

53 АС, МП, 1904 ФХХVII 6 Прописи управе Казнених завода о начину исхране осуђеника и врстама хране

54 АС, МП, 1904 Ф47 21. Допис Управника пожаревачког казног завода (бр.2831 и 2832 од 11.новембра 1904.) министру правде да објављена трећа личитација није могла да се одржи.

55 АС, МП, 1906 ФХIV 170 Правила о мешању хлеба у казним заводима

Предат

разносачу бр. _____

час. _____ мин. _____

23

Број жице _____

Број списка _____

Број упућив. _____

19. 30. PREJED

ТЕЛЕГРАМ

Адреса: Генерални штаб

ИЗ	БРОЈ ТЕЛЕГРАМА	ВРСТА	БРОЈ РЕЧИ	ВРЕМЕ ПРЕДАЈЕ				СЛУЖБЕНИ ПОДАЦИ	ВРЕМЕ ПРИЈЕМА				ПОТПИС ЗВАНИЧНИКА
				ДАН	ЧАС	МИН.	ПОД.		ДАН	ЧАС	МИН.	ПОД.	
Пожаревац	5843		69	18	9	10			18	9	28		Гурин

Вотас око 11 1/2 часова јавио ми се
се векарница овога завода да је раније
да се истог свесе ми се мишља да је
могло воспиту ватра је умишљана Кроз
браћа кроз тежину и 306 килограма
тежина плета. Ватра још гори јер нема
средства и гасити. Србино као и ватра
и векарницу стављено је.
У овоме се устојено извешава
Генерал
Бр. 2100
Управник завода
Бр. В. Растај

П. Т. Бр. 5-11 - 55-169-05

Телеграм о пожару у њекарници
Казнено-поправној завода у
Пожаревцу АС, МП, 1906 ФХIV 171.

након хладјена још 20 г), тако да се добијала векна од 1кг готовог хлеба.

Пећи у којима се пекао хлеб биле су од непечене опеке – ћерпича, патосана квадратним земљаним плочама. Ложиште је са доње стране тако да сва јара и пламен иду озиданим каналима испод целог патоса а температура се регулише преко вентила. На патосу се поред канал налазе и три отвора кроз које одоздо избија ватра и непосредно греје небо пећи. Постигнута температура у пећи препознаје се по унутрашњим белим зидовима пећи. Чим зидови побеле, чисти се под пећи од гарежи која се евентуално наталожила кроз отворе. Хлеб се ређа поступно у пећи (једна страна, средина, затим друга). Хлеб се испече за 45 минута и вади се истим редом како је и сложен.

За ложење пећи користила су се сува дрва. Потребна количина дрва за пећ пречника 3,70м за ложење два пута дневно потребно је до 0,50m³ дрва (за оба ложења). Поред наведене количине потребно је још и дрва за загревање воде за справљање хлеба, до 3m³ месечно.

О хигијени се морало водити рачуна, а нарочито о здрављу лица која су била задужена за прављење хлеба, нису смели носити дугу косу и дуге нокте. Пре сваког мешања хлеба, у обавези су да оперу руке до рамена са карболним петопроцентним глицерин – сапуном. Наћве у којима се месио хлеб морале су се темељно остругати од теста посебном алатком.

Набавка брашна обављала се путем лицитације коју је спроводила Управа завода а по одобрењу министра правде. Пре употребе, брашно је морао прегледати заводски лекар (према чл. 10 Правила о снабдевању људском храном у казним заводима). Књиговодствена евиденција се водила у посебном дневнику према одређеним образцима за који је био задужен рачуновођа завода. Полазна основа овог дневника био је дневник хране здравих и болесних осуђеника у коме су уношене све промене у Заводу на основу Главне књиге осуђеника и свакодневних јутарњих рапорта.⁵⁶

⁵⁶ АС, МП, 1906 ФХIV 171 Комисијски извештај по делу паљевине пекарнице Пожаревачког казног завода од 18.августа 1906.

Хлеб се спремао у пекарници завода, према наведеним правилима. У заводу је августа месеца 1906. избио пожар у пекарници. Посебно формирана комисија која је била задужена за испитивање узрока пожара направила је записник о том догађају.⁵⁷

Телеграм о пожару у пекарници Казнено-поправног завода у Пожаревцу⁵⁸

„Ватра је се јојавила изнад предњеј дела фуруне, где су отвори у којима се држи, сивља и пече и вади хлеб и то по свој прилици из ћепенка, на који се оставља извађени хлебца из фуруне, а који се налазио испред отвора у фуруни тамо се испод пећи налазила по казивању управника завода и осталих лица која су у овој фуруни радила, наслањана сува дрва за ложење фуруне, то је вероватно да је жеравица из ћепела, која је вађена из фуруне, засијала међ дрвима и сипа упалила. Пламен од ових дрва дохватио је плафон – шаваницу, од овој предњеј дела фуруне а онудхватио и кров и даље се развила ватра по целом крову пекарнице.“⁵⁹

Процењена вредност штете 2500 динара од чега 2372 динара на самом објекту⁶⁰:

Кров, површине 188,50m² (1468 динара)

дашчани патос 28,80m² (144 динара)

петоро врата (200 динара)

шест дуплих прозора и два велика узана (480 динара)

Ћепенак дашчани 16 м² (80 динара)

Већ 22. августа министар правде обратио се Министру грађевине са молбом да се пекарница што пре оспособи.

⁵⁷ АС, МП, 1906 ФХIV 171, Комисијски извештај по делу паљевине пекарнице Пожаревачког казног завода од 18.августа 1906.

⁵⁸ АС, МП, 1906 ФХIV 171

⁵⁹ АС, МП, 1906 ФХIV 171, Комисијски извештај по делу паљевине пекарнице Пожаревачког казног завода од 18.августа 1906.

⁶⁰ АС, МП, 1906 ФХIV 171, Комисијски извештај по делу паљевине пекарнице Пожаревачког казног завода од 18.августа 1906.

Оправка је извршена током октобра месеца према скици и предрачуна Министарства грађевина и по наређењу министра Правде од 28.септембра 1906.године, у року од 20 дана. Пријем радова обављен је 28.ноцембра 1906.године и пекарница је оспособљена за рад.

МЕДИЦИНСКА НЕГА И ЛЕЧЕЊЕ ОСУЂЕНИКА

Краљевина Србија покушала је да правно регулише лечење осуђеника у заводским болницама доношењем прописа још 1869.године о примању болесника у болницу и отпуштању.⁶¹

Лоши услови живота, запостављена хигијена, трошни објекти малог просторног капацитета, недовољна количина свежег ваздуха и неадекватна исхрана доприносили су погоршању здравља осуђеника.⁶² Најчешће болести од којих су оболевали осуђеници су: Angina Phegmonosa, Phennorrhoca, Bronchitis acuta, Exudatum pleuriticum, Febris internittens, Hernia incarcerata, Nephritis acuta, Pneumonia srposa, Phlegmona manu, Rheumatismus articul acutus, Tuberculosis pulmon.⁶³ Tuberculosis os,

Insufficiencia R. Mitralis, Blennorhora urethrae, Uleus molle, Phlefmone fedis dextri, Influenza, Contusio Coxae, Contusio, Pleuritis acuta, Cirrhosis Hepatis, Seobies.⁶⁴ Enteritis neut. Oscaris Lumbbricoios, Adonitis inguinal, Perostitits alreolo dent. metrorrhagia, Binarrhoca, Adenitits colli, Adenitis infuinol, Arthritis fungosa, Furunculus, Epilepsia, vit. cordis, Stomatitis, Palpitatio cordis, asthma.⁶⁵ Catarrh pulmon. chonc, Scrofulosis, Enteritis Prolapsus recti, Carcinoma uteri, Marasmus Senilis, Pneumonia, Anaemia Epilepsie, Bronch Shron. Asthma, Caries Costar. Srofulosis Cystitis Chron. gastroenteritis (tbc), Dyspepsie.⁶⁶ Према месечним извештајима заводског лекара др Миленка Ђорића, током 1906. године, у болници Пожаревачког казненог завода су се осуђеници лечили и од Angine catarrhalis, Erysipelas, Bronchitis chronica, Adenitis colli, Ulcus rotundum ventriculi, Epistaxis, Peritonitis, Syphilis, Scrofulosis, Impetigo, Gastroenteritis, Neuralgia, Partus, Astma Bronchiale, Pleuritis exsudativa, Impetigo, Palpitacio cordis, Cirrhosis Hepatis, Morbiles, Cephalaea anaemia. Смртни случајеви осуђених лица у тој години су били последица углавном туберкулозе, али и услед цирозе јетре, плеуритиса.⁶⁷

О боловању и умирању болесника и болесница у Пожаревачком казненом заводу водили су се месечни санитарски извештаји и у њима су се наводили подаци о броју мушких и женских болесника лечених у болници и у амбуланти, као и врсте болести. У децембру 1897. године укупно су амбулантно лечена 143 осуђена лица (од чега 132 мушкарца и 11 жена), док је знатно мање њих било хоспитализовано, и то свега 18 лица, од којих 15 мушка-

61 Правила по којима се има управљати у болници казнителног завода у Београду од 6.фебруара 1869.године

62 АС, Совет 653 1857.Б. Перуничић, *Пожаревац и његово управно подучје*, Београд, 1977,1334-1335. Ради побољшавања услова живота осуђених лица, посебно болесних и слабих, при Окружном затвору у Пожаревцу су још 1857. године набављани посебни кревети за „судејске апсенике“. Тадашњи лекар др Димитрије Капарис, коме је у дужност било стављено и лечење судских апсеника, сматрао је да је „одвећ штетно за апсенике судејске, што у апсани на голој земљи спавати морају, а нарочито за болне апсенике“. Стога је предложио да се за болесне осуђенике, поред кревета од дрвета са простим „ногарима“, прибави још по један јастук, сламњача и ћебе. Предрачун за апсеничке кревете у „шест соба“, односно укупно 8 кревета, износио је 910 гроша чаршијских. Предраун за кревет за болесне осуђеника са прибором, „спаваћим аљинама“, по једном, износио је 392 чаршијска гроша. У прибор осуђеника су, поред сламарице, ћебета, чаршава и јастука, улазиле две „аљине и четири кошуље“.

63 АС, МП 1898 ФVI-16, Санитарски извештај о боловању болесника и болесница КПЗ за месец децембар 1897.

64 АС, МП 1899 Ф XXIII 45, Санитарски извештај о боловању и умирању осуђеника за март 1899.

65 АС, МП 1901 Ф XXII 14, Санитарски извештај о боловању и умирању осуђеника за април 1900.

66 АС, МП, 1910 Ф I-14, Санитарски извештај о боловању и умирању осуђеника за децембар 1910.године

67 АС, МП, 1903, Ф V 18, Санитарски извештај Пожаревачког казненог завода о бројном стању осуђеника и стању њиховог здравља у 1903. години

АС, МП 1904 Ф V рн 18. Санитетски извештај о боловању и умирању
осуђеника Пожаревачког казног завода у 1903. години

АС, МП 1905 Ф II рн 60. Санитетски извештај о болесним и умрлим осуђеницима КПЗ за 1904. годину.

Санитетски извештај о боловању и умирању осуђеника Пожаревачког казног завода у 1903.години									
Месец	Лечено						Умрло		
	У болници			У амбуланти					
	мушкарци	жене	укупно	мушкарци	жене	укупно	м	ж	у
Јануар	5	3	8	107	28	135	0	0	0
Фебруар	5	2	7	121	39	160	0	0	0
Март	9	2	11	195	45	240	0	0	2
Април	11	2	13	193	51	244	0	0	0
Мај	10	1	11	162	42	204	0	0	2
Јун	6	1	7	43	26	69	0	0	0
Јул	5	1	6	5	32	37	0	0	0
Август	2	3	5	22	27	49	0	0	0
Септембар	5	1	6	60	20	80	0	0	0
Октобар	6	2	8	45	29	74	0	0	0
Новембар	8	3	11	124	41	165	0	0	1
Децембар	11	3	14	195	33	228	0	0	0
Укупно:	83	24	107	1272	413	1685	0	0	5
Санитетски извештај болесних и умрлих осуђеника и осуђеница у Пожаревачком казном заводу у 1904.години									
Месец	Лечено						Умрло		
	У болници			У амбуланти					
	мушкарци	жене	укупно	мушкарци	жене	укупно	м	ж	у
Јануар	5	3	8	225	34	259	0	0	0
Фебруар	16	3	19	221	30	251	1	0	1
Март	13	3	16	343	41	384	1	0	1
Април	20	6	26	11	5	16	1	0	1
Мај	25	3	28	10	2	12	6	1	7
Јун	17	3	20	5	0	5	2	2	4
Јул	16	1	17	5	0	5	2	0	2
Август	16	1	17	3	0	3	3	1	4
Септембар	8	2	10	2	0	2	0	0	0
Октобар	14	2	16	4	0	4	2	0	2
Новембар	18	2	20	4	1	5	1	0	1
Децембар	14	1	15	3	0	3	0	0	0
Укупно:	182	30	212	836	113	949	19	4	23

О боловању и умирању осуђеника-ца Пожаревачког Казненог Завода за месец Август 1900

	болнички амбуланти						век.	год.	По родовима болести	врем.
	мушкарци	жене	Осуда	умирају	болнички	Осуда				
О а г р ж а ј.										
1. Умрло од лиха Марта 4. год.	4	3	7.						Enteritis acut.	1.
2. Притисао у Августу	13	4	17	152	40	192			Uscario lubricioris	1.
3. Болело " "	17	7	24						Adenitis inguinal.	1.
4. Уздравио " "	7	2	9.						Peritonitis abdominal.	1.
5. Умрло " "	2	-	2.						Influenza	3.
6. Свега умрло из болнице	9	2	11						Metastasis	1.
									7. Lir...	1.

Санитетски извештај болнице
Пожаревачкој казненој завода за
децембар 1910. године - АС, МП, 1910 F 1-14

раца и 3 жене.⁶⁸ Исти број лица се, укупно посматрано, и у марту 1899. године лечио у заводској амбуланти, док је број болнички третираних оболелих осуђеника укупно био повећан скоро за једну трећину у односу на претходну статистички обрађену годину.⁶⁹

На крају године подносили су се санитетски извештаји о лечењу болесника за протеклу календарску годину. Табеларни приказ, Санитетски извештаји о боловању и умирању осуђеника ПКЗ за 1903. и 1904. годину (стр. 118.).

На основу приказане статистике болести и лечења у 1903-1904. години, може се видети да је број амбулантно лечених оболелих осуђеника био знатно већи од броја хоспитализованих лица. Такође је много више оболелих било међу мушком популацијом него што је случај био са женама. Број амбулантно лечених осуђеница у 1903. години је углавном био у једној разини током целе године, док код мушкараца уочавамо повећање броја оболелих у

јесењим и зимским месецима. Посматрано кроз обе године које су предмет анализе, очигледно је да је мушка популација осуђеника била хоспитализована у знатно већем броју у односу на жене осуђенице. Томе је допринело, поред постојећих анамнестичких болести са којима су осуђеници долазили на издржавање казне затвора, свакако и чињеница да је међу мушкарцима било више оних који су осуђени на робију (тешки затвор или заточеништво), ношење окова, као и њихов значајнији ангажман на разним пословима у виду радне обавезе, знатно тежим него што је то био случај са женама осуђеницама.

Број оболелих и умрлих временом је растао. У марту 1899. године у болници је лечено 18 болесника, од тога 12 мушкараца и 6 жена, а амбулантно 231, од тога 166 осуђеника и 65 осуђеница. Умрло је 2 (жена).⁷⁰ У априлу 1900. у болници је лечено 24 болесних, од тога 17 мушкараца и 7 жена, амбулантно је лечено 192, од тога 152 осуђеника и 40 осуђеница. Умрло је 2 лица (Tuberculosis и Marasmus

68 АС, МП 1898 ФVI 16. Санитетски извештај о боловању болесника и болесница Пожаревачког казненог завода за месец децембар 1897. године.

69 АС, МП 1899 Ф XXIII 45. Санитетски извештај о боловању и умирању осуђеника за март 1899. године.

70 МП 1899 Ф XXIII 45. Санитетски извештај о боловању и умирању осуђеника за март 1899. године

Senilis).⁷¹Током 1903. лечено је у болници 78 осуђеника и 1577 амбулантно. Лекови су набављани од приватних апотека (за то је потрошено у 1903. години 266,90 динара) а мањим делом из главног апотекарског слагалишта (52,90 динара) за завојни материјал (21,25 динара).⁷² Те године је умрло 5 лица,⁷³ док је у 1904. години тај број износио 23 лица,⁷⁴ што значи скоро пет пута више смртних случајева за само једну годину. У 1910. години, заводски лекар др. Ћорић дао је извештај о лицима леченим и излеченим у болници Пожаревачког казног завода. Према том извештају, месечна статистика болничког лечења осуђеника забележила је благи пораст оболелих, јер у односу на претхоне године у болници третирано укупно 28 лица, од чега 10 жена и 9 мушкараца, као и 2 лица која су се налазила у затвору при Окружном суду у Пожаревцу. Умрлих није било, а седморо њих је отпуштено као здрави. Поред наведеног броја, др Ћорић је евидентирао да је само у том месецу лекарску помоћ потражило укупно 196 осуђеника Завода, међу којима је било 123 мушкараца и 73 жена. Што се превасходних обољења тиче, поред наведених, евидентиран је случај Carcinoma uteri, Marasmus senilis, Caries costar, због којих су осуђеници остали на дужем болничком лечењу.⁷⁵

Смртност осуђеника била је учестала. Према извештају лекара београдског казног завода др Васића, најчешћи узроци смртности осуђеника у казним заводима у Краљевини Србији била је туберкулоза у разним видовима заразе. Само у 1903. години у Пожаревачком казном заводу евидентирано је пет смртних случајева

код осуђеника управо као последица туберкулозе.⁷⁶Разлози су бројни: ограничен простор у коме живе осуђеници, лоша исхрана и тешко психичко стање осуђеника. Већ при доласку у завод, утврђено је да знатан број лица има симптоме јасно развијене туберкулозе. Дуг боравак у притвору због одуговлачења истражног поступка био је довољно велики ризик да се лица под истрагом, смештена у лошим условима, разболе од туберкулозе: „овај налаз готово је сталан код оних, који су дуже времена 6,7,8 па и 12 одлежали у притвору, које код полиције, које код првостепених судова.“ Најчешће се ради о туберкулози лимфатичних жлезда. Током читавог боравака притвореници су за исхрану добијали искључиво по 1 хлеб дневно. Хигијена је била на изразито ниском нивоу, јер се нису пресвлагали, нити купали, многи су лежали на поду без простирке и покривке, а на свежем ваздуху, ван ћелија, проводили су по један сат у јутарњем и вечерњем термину. Собе у којима су били смештени биле су мрачне, препуне устајалог ваздуха. Већ после две до три године, завршавају свој живот. Нарочито је изражена појава туберкулозе код младих људи који су после дужег боравак у притвору доспели на издржавање казне у заводима.⁷⁷

У циљу спречавања туберкулозе, др Васић је предложио и профилактичке мере које нису биле скупе и врло лако су се могле применити као превентивне мере: да се сваких петнаест дана обавља лекарски преглед притвореника код судова и код полицијских надлештава и о томе подноси извештај министру правде; да се најмање једном месечно апсане оперу и изрибају, дрвенарија попари врућом водом и дезинфикује сумпором ради уништавања паразита; да се све собе редовно крече свака 3 месеца; да се притвореници купају бар једном месечно, обрију и ошишају; да се омогући породицама притвореника да доносе чисто рубље; да се апсане опреме уздужним дрвеним креветима, најнужнијом покривком и простирком; да притвореници проводе ван соба од шест до осам сати

71 МП 1901 Ф XXII 14, Санитетски извештај о боловању и умирању осуђеника за април 1900.године

72 АС, МП 1904 F1148. Допис управника завода бр. 587 од 9. марта 1904. упућен министру правде.

73 АС, МП 1904 Ф V 18. Санитетски извештај Пожаревачког казног завода о бројном стању осуђеника и стању њиховог здравља у 1903. години

74 АС, МП 1905 Ф II рн 60. Санитетски извештаји о болесним и умрлим осуђеницима КПЗ за 1904.годину.

75 АС, МП, 1911, ФI 14. Санитетски извештај болнице Пожаревачког казног завода о боловању и умирању осуђеника за месец децембар 1910. године.

76 АС, МП, 1903, Ф V 18. Санитетски извештај Пожаревачког казног завода о бројном стању осуђеника и стању њиховог здравља у 1903. години

77 АС, МП 1910 Ф 21-2.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

Министарство унутрашњих дела
СН: 2505
14. Априла 1891. г.
у Београду.

Здравственом болници Пожаревац.

Прана писму из државе од 6. Фебруара бр. 66.
указује је министар правде да наредбу, да се осуђеници
и приворници судећи кажу у болници Пожаревац само
они, који болују од заразних болести, а не и остали болесници;
Министар правде известио је министра унутрашњих дела
да су болници Пожаревац чуђивали само болесници од
заразних болести; а што је неколико болесника/осуђеника/
који баше од других болести/не заразних/ чуђено, то је би,
ко с којим, као француски није било маса у болници казни,
кој завода о чему се уједно на извештава.

По наредби
Министара унутрашњих дела,
судећу санишета,
Др. Јазова новина

Управа болнице
бр. 181
18. Априла 1891. г.
Пожаревац.

Управа од: казниот завода.

Предмет наредбе управа ова гласи ита
саопштини управи казниот завода ради знања, с молба,
да извони по чему извештава.

Здравственом
болници Пожаревац

За је ова, претом саопшете

Дојис секретара санишета МУД-а
Управи Пожаревацке болнице Сно 2505
од 14. априла 1891. АС, МП, 1894 68

дневно, у зависности од дужине дана; да породице при-
твореника доносе храну да не би живели само о хлебу;
да се истражне радње убрзају, јер често трају и по двана-
ест месеци. Васић је нарочито истакао потребу да се ове
мере почну примењивати за лица која још нису оглашена
кривим, јер је апсурдна чињеница да се за осуђенике пре-
дузимају мере купања, преоблачења, лечења, држања по
8-14 сати дневно ван затвора, боља исхрана, а за лица од
којих многа неће бити проглашена кривим не предузима
ништа.⁷⁸ Поред туберкулозе често се јављао скорбут услед
лоше исхране. Посебан режим исхране имали су здрави
осуђеници у односу на болесне, које су преписивали ле-
кари према тренутном здравственом стању осуђеника.⁷⁹
Међутим, ово правило није требало „тако разумети, као
да се оно што лекар пропише неизоставно извршити
мора, макар шта оно било“. Тако, уколико је лекар „каква
одвећ скупа или таква јела прописао, за каква немамо ни
људи у заведенију да би их направили сами, онда ће се
лекару приметити да он друга јела пропише, јер као што
свуда, тако и овде штедња треба да влада, па гди може
јевтиније јело поднети, да се особита јела не траже“.⁸⁰

Отежавајућа околност која је доприносила погоршању
здравља осуђеника било је ношење окова. Осуђеници
који су казну робије издржавали у окову, носили су око-
ве и дању и ноћу и за време рада. Живот у таквим окол-
ностима био је изузетно штетан по здравље осуђених на
робију. Ношење окова током дужег временског периода
изазвало је болове у ногама, до колена, затим у крстима а
појединаца и у грудима.⁸¹

Да би се спречиле извесне болести, спроводила се
вакцинација и ревакцинација осуђеника у свим казним
заводима у држави, којима је санитетско одељење Мини-

78 АС, МП, 1910 Ф21 2

79 АС, МП 1903 ФV 36. Правила о снабдевању људском храном
у казним заводима.

80 АС, МП 1904 Ф27 6.

81 Српске новине, бр.62 (1883):310.

старства унутрашњих делова обезбеђивало потребне количине анималне лимфе за ревакцинацију.⁸²

Друге здравствене услуге које су пружане осуђеницима ван Пожаревачког казненог завода било је лечење болесних зуба. Осуђеницима је болесне зубе вадио мајстор берберски по цени од 80 пара динарских.

Лечење осуђеника у заводској болници било је отежано, јер није било довољно капацитета за смештај свих болесника. Инвентар болнице је био скроман и планирана је набавка неопходних ствари за опремање болнице. Према једном сачуваном документу у архивској грађи Пожаревачког казненог завода, предвиђен је „инвентар наодећи се ствари при болници осуђеничкој“, за 1889/1890. рачунску годину. Ради се о годишњем попису покретних, на основу кога можемо видети да је осуђеничка болница располагала болничким „асталима“, асталима за капелу, писаћим столом и прибором, „креветима гвозденим са даскама“ којих је било свега 50, болесничким кошуљама (150), једном белегијом, али и неопходним медицински материјалом и опремом, од које издвајамо разне врсте топломера, иригаторе, хигрометар, утегу за „килаве“, али и „тегле са пијавицама“ и „шест икона“.⁸³

Осуђеници који су боловали од заразних болести слати су у пожаревачку болницу на лечење, како би се спречило ширење заразе, мада су на лечење одлазили и други болесници због недовољног броја кревета. Управа пожаревачке болнице обратила се министру унутрашњих

дела са захтевом да се поштује наредба министра правде по којој се ван заводске болнице могу лечити само болесници од заразних болести. Изузетак је, по обавештењу министра правде, настао због неколико болесника који су патили од других болести за које је била неопходна хоспитализација а смештајни капацитети заводске болнице нису били довољни.⁸⁴

Да би се повећали капацитети за смештај болесних осуђеника у пожаревачком казненом заводу, одобрена је доградња постојеће болнице решењем од 19. фебруара 1900. године. Средства су одобрена из буџета за 1900. годину у износу од 5967,57 динара.⁸⁵

Због недовољног капацитета за смештај болесника, лошег стања болнице, претње да се заразне болести прошире међу осталим осуђеницима, често се прибегавало пуштању болесних осуђеника на условни отпуст или на слободу уколико је постојала законска могућност. У оба одељења ПКЗ (мушком и женском) налазио се изванредан број осуђених лица која су била болесна од туберкулозе у последњем стадијуму. С обзиром на тешке услове у заводу, управник Завода, на предлог лекара заводске болнице, упутио је министру правде молбу (16. фебруара 1906. године) да се изванредан број лица ослободи од даљег издржавања казне. Предложено је укупно петоро лица од чега 3 осуђеника и 2 осуђенице које су у међувремену умрле.⁸⁶ Током 1907. године, у пожаревачком казненом заводу међу осуђеницима појавио се скорбут и постојала је опасност да ће се болест проширити у великој мери.⁸⁷

На предлог лекара завода, 12. априла 1910. године, управник завода предложио је министру правде да се изванредан број лица због лошег здравственог стања пусти на

82 ИАП, ПКЗ, 1896, (несрећена грађа) допис Министарства унутрашњих дела о ревакцинацији осуђеника у Добричеву од 17. фебруара 1896. (несрећена грађа). Према сачуваним подацима из међусобне преписке казнених завода, 1896. године је једна количина цепива „лимфе“, по цени од 14.40 динара била набављена од Београдског казненог завода за потребе завода у Добричеву.

83 ИАП, ПКЗ, 1889/1890. (несрећена грађа). Инвентар ствари осуђеничке болнице за 1899/1890. рачунску годину. Документ не садржи тачну одредницу према којој можемо са сигурношћу тврдити да се ради о годишњем попису ствари у осуђеничкој болници Пожаревачког казненог завода, али пружа сазнање о неопходном медицинском материјалу и другом инвентару који је био неопходан и налазио се у болницама казнених завода у Србији крајем 19. века.

84 АС, МП, 1894 68, Допис секретара санитета МУД-а Управи пожаревачке болнице Сно 2505 од 14. априла 1891.

85 *Српске новине* бр.45 (1900):213.

86 АС, МП, 1906 ФIV 51. Молба управе ПКЗ да се лица оболела од туберкулозе ослободи од издржавања казне.

87 АС, МП, 1907 ФXIV 53 Молба управника КПЗ да се лица оболела од скорбута ослободи. Заступник управника ПКЗ Добривоје Бакић, обратио се министру правде молбом да се болесници оболели од скорбута а који су стекли право и заслужили условно отпуштање пусти на слободу

слободу или да им се ублаже казне. Предложено је 9 тешко болесних осуђеница, 13 болесних, 5 слабих осуђеница као и две болничарке. Највећи број осуђеница предложених за отпуст због болести издржавале су казну затвора у трајању од 20 година због убиства. Од мушких осуђеника предложено је 6 тешко болесних, 2 болесна, 9 слабих као и 7 болничара.⁸⁸

Особље болнице. О здрављу осуђеника бринули су се лекари казних завода. Да би се регулисао правни статус лекара у заводима, донет је посебан Закон о лекарима у казним заводима (3. јануара 1883).⁸⁹ Лекари су постављани краљевим указом на предлог министра правде. Заводски лекари морали су испунити исте услове прописане Законом о уређењу санитетске струке и о очувању народног здравља⁹⁰ као и окружни физикуси. Међу лекарима који су радили у Пожаревачком казном заводу налазили су се најпре др Виктор Скубице, после чије је смрти (1892) једно кратко време лекарске дужности обављао др Станојло Вукчевић, лекар пожаревачке окружне болнице.⁹¹ Њега је заменио др Стојан Димитријевић, окружни физикус у пензији, а почетком 20. века дуже време се на том послу задржао др Миленко Ћорић.⁹² Обавезе заводских лекара биле су јасно

дефинисане још правилима из 1869. године: да свакога дана долазе у болницу два пута (у седам пре подне и у пет сати после подне) у периоду од 1. марта до 30. октобра, а у периоду од 1. новембра до последњег фебрура у осам сати пре подне а после подне у 4 сата. Ради боље контроле о спровођењу поступка лечења, лекар је био дужан да долази изненадно у болницу, дању и ноћу а нарочито у случају епидемије болести и сл; да контролише рад болничара, прегледа повремено намирнице које су се користиле у исхрани осуђеника, судове у којима се спремао храна, да води рачуна о квалитету воде, млека и других пића; да контролише рад комесара болнице у вођењу протокола за излечене, болесне и умрле осуђенике, у писању годишњих извештаја о стању болнице, изради статистичких прегледа болесних и излечених, врстама болести, утрошеним лековима, издатој храни; да се стара о бољем уређењу болнице, придржавајући се мера штедне државне касе и у границама одобрених издатака; да поучава комесаре и болничаре прве класе о нужним средствима која се користе при лечењу болесника; да се брине о спречавању болести (нарочито природних великих богиња) путем вакцинација и ревакцинација о чему сваке године мора да поднесе извештај са приложеним списком вакцинисаних осуђеника; да пише ординационе наредбе за болеснике у погледу исхране и узимања лекова; да поступа озбиљно и човечно са свим осуђеницима; да превиија сам озбиљне повреде осуђеника и обучи комесара и болничаре да санирају лакше повреде.

За лечење осуђеника ангажовани су као болничари осуђеници и осуђенице. Болничари су били подељени у две класе: у првој класи морали су бити писмени болничари, а у другој класи писменост није била обавезна. Основни услов за рад осуђеника у болници је био да су здрави, јаки да не зазиру од болести и болесника и да су осуђени на мање казне, послушни и примерног понашања. Према наведеним правилима постојао је и стандард о броју потребних болничара. Број болничара прве класе: на 5 тешко болесних потребан је један болничар прве класе, на 10 обично болесних, лежећих осуђеника по 1 болничар а на 20 реконвалесцената по 1 (укупно 3). Број болничара друге класе: на 50 болесних осуђеника

88 АС, МП, 1910 ФVIII 46.

89 *Српске новине*, бр.5 (1883):19.

90 Закон о уређењу санитетске струке и о очувању народног здравља од 30. марта 1881. Зборник закона и уредаба бр.36 (Београд, Државна штампарија, 1881):369.

91 АС, МП 1899 ФXI 81. Према мишљењу управе Пожаревачког казног завода, др Станојло Вукчевић, угледни лекар Среза пожаревачког је био „најподеснија личност“ за лекара у Заводу. Као разлози су наведени: станује „овде, већ је једном био лекар са хонораром у Заводу...и пре и после тога више пута је вршио дужност лекара у Заводу, па су му позани прописи, администрација, склоп рачуна и прављења правилна месечна извешћа“, а већ је „лекар окружне болнице која постоји до самог завода и коју он редовно посеђава, те је по томе гдр. Станојлу најлакше обављати службу и ко завода... свакад се може пронаћи и за седнице саветске, јер ако није код завода онда је у близини – болници окружној-или се одатле може знати где је и који га у дужности заступа“.

92 АС, МП 1899 ФXI 81. Извештај управе Пожаревачког казног завода о смрти Виктора Скубице, лекара завода.

у болници долази укупно 6 болничара, за већи број болесника узимао се процентуално сразмеран број (на 60 болесних укупно 7 болничара итд.). Дужности и обавезе болничара биле су: да болесницима дају лекове и храну на време; да поступају у складу са препорукама и према упутствима лекара при лечењу осуђеника и наредбама комесара болнице; да са осуђеницима човечно поступају; да сваком болеснику, после свакодневног чишћења собе и умивања, принесу кадионицу са тамјаном; да се старају о хигијени постеља и одеће болесника; да се брину о умирућим болесницима и о смртном исходу одмах обавесте комесара и лекара; Обавеза болничара прве класе била је да бар један буде присутан непрестано у болесничким собама као и да дежурају редом на 24 сата. Дежурство се састојало у томе да контролишу присуство свих болесника и региструју сваку промену у здравственом стању осуђеника на стационарном лечењу, да контролишу ред и хигијену и сваког јутра подносе рапорт лекару завода.

Обавеза болничара друге класе била је: да доносе воду за болницу, да чисте собе, да секу и доносе дрва, ложе пећи, старају се о хигијени нужника и умиваоника; да спреме мртве осуђенике за погреб, да се старају и о осветљењу болнице.

У пожаревачкој заводској болници као болничари, болничарке, кувари и комесари радили су осуђеници и осуђенице.⁹³ Због примереног владања, поједине болничарке - осуђенице предлагане су за условни отпуст. Комесар и економ болнице био је осуђеник Јулију Хајнихан осуђен на заточење у трајању од 4 године због утаје.⁹⁴

Исхрана болесних осуђеника била је дијетална и спремна се према пропису о храни болесних осуђеника. Време издавања хране раликовало се лети и зими: доручак се сервирао лети у 6, а зими у 7 часова, ручак у 11 лети, односно у 12 часова зими, а вечера лети у 7 а зими у 6 часова (летње време трајало је од 1.марта до 30.октобра а зими од 1.новембра до последњег фебруара у месецу). Храна болесника делила се на:

- танку дијету (по једна литра запржене чорбе ујутру и увече, једна литра говеђе чорбе без меса у подне или у изванредним случајевима млеко, кувано воће или ровито јаје)
- на пола дијете (пола литре запржене чорбе ујутру, пола литре говеђе чорбе, велика порција од зелени са 25 др. куваног меса и полавом у подне; пола литре запржене чорбе или велика порција јаније увече, и једна половина хлеба за цео дан);
- на целу дијету (количински састав и избор намирница исти је као за пола дијете уз једну оку хлеба дневно). Цела дијета давала се само онима који су већ били здрави и на отпусту из болнице, без вечерњег obroка.

Од посних јела служила се запржена чорба са пиринчем, пилав, зелен (које су за време поста спремани са уљем а у посним данима са масти) и куване суве шљиве. Од зелени изимао се спанаћ, жута репа или келераба, кромпир, купус или друга врста зелени.

Особље болнице хранило се одвојено од осталих осуђеника и за њихову исхрану предвиђено је било и месо које претекне преко измирења болесничких потреба. Болничари су уз храну добијали редовно ујутру у подне и увече по једну чашу од 10 драма ракије, а у време какве епидемије, по наредби лекара могли су узимати и вино у подне и увече. (сл.11)

ЧУВАЊЕ ОСУЂЕНИКА

У казним заводима у Краљевини Србији био је општи систем затвора. Робију су издржавали осуђеници у Београдском и Нишком казненом заводу, заточење у засебном одељку београдског казног завода, а затвор у пожаревачком казненом заводу. Све жене осуђене на затвор и на робију биле су у Пожаревцу, док су сви малолетници издржавали казну у Топчидеру (одељку београдског казног завода). Поједини осуђеници коришћени су за обављање државних послова у Крагујевцу, Љубичеву и у Ћуприји. Лица осуђена на казну у трајању до шест месеци служила су казну код полицијских власти према правилима (од 17.августа 1883) које је донео Министар

⁹³ ИАП, ПКЗ, несрећена грађа, листа дневних дијетних потреба за болницу Казненог завода у Пожаревцу.

⁹⁴ АС, МП, 1910 ФVIII 46.

правде. Сва осуђена лица, без обзира на старост и пол, служила су казну до шест месеци код окружних начелстава, среских канцеларија или код полицијских власти, уз услов да има довољно места и да могу казну од служити о свом трошку. У супротном, осуђена лица су морала служити казну при неком од казненних завода, обавезно пожаревачком или нишком. Све жене морале су служити казну у Пожаревцу, а малолетници у Топчидеру.⁹⁵ Осим одвајања завода за жене у Пожаревцу и за малолетнике у Топчидеру, друге класификације осуђеника у Краљевини Србији није било крајем деветнестог века.

За казну робије задржани су окови уз оправдање да се бекства осуђеника, нарочито оних ангажованих за рад, не би могла спречити. Пракса је показала да окови не олакшавају надзор осуђеника нити спречавају њихова бекства која су најучесталија била код окованих осуђеника. Строгост окова ублажавала се установом откова за осуђенике који то својим владањем заслуже. Све до 1865.године, Управа апсанских завода могла је сама ослободити робијаше окова, а од 18.септембра 1865.године, министар правде донео је наредбу по којој се робијаша могу ослободити окова само по одобрењу министра а на предлог управе завода.⁹⁶

У заводима Краљевине Србије уведена је пракса по којој се поједини осуђеници који су показали добро владање и одслужили знатан део казне могу, као полуслободи употребљавати за обављање разних послова. Ови осуђеници били су тзв. Слободњаци и разликовали су се од осталих осуђеника по гардероби – носили су црне гуње. Често су слободњаци обављали послове изван завода без икакве страже што у великој мери подсећа на посредни затвор ирског система.⁹⁷

За чување осуђеника који су радили у војним надлештима ангажовани су припадници војске Дунавске дивизијске области. Пракса је била да два осуђеника чува један војник. За време привременог одсуства војника или

током вежбе редовног састава војске, уместо војника, осуђенике су чували градски чувари.⁹⁸

Интересантан је детаљан опис поступања војника и подофицира при чувању осуђеника у Краљевини Србији из тог времена, дат у писму Управи Казненог завода команданта Пешадијске бригаде стајаће војске од 15. маја 1880. године (слика 12), где се приказују елементи упутства на основу којег је спроведена наредба.

Као илустрацију дела правила о домаћем реду у казним заводима Краљевине Србије, а у вези са чуварском службом, дајемо објашњења која је министар правде Ђорђе Ценић издао и послао Пожаревачком казненом заводу 1868. године:

- Собе не смеју стојати отворене, па да осуђеници по ваздан могу излазити и једно са другим мешати се, већ имају стојати затворене и само онда да се отварају, када се према прописима дневног реда отварати могу.

- По један чувар има се свагда и дању и ноћу у ходнику наћи да пази, како на то да се какав неред у собама између осуђеника не догоди, тако и на то да се нађе у нужди, ако би какве било.

Ако буде управитељство у послужитељима тако скучено, да среством њих није у стању даноћно стражарење вршити, може се за стражарење дневно послужити и оним осуђеницима, који су доброг владања и поуздани, а само ноћу средством својих служитеља стражу обдржавати.

Код женских довољно је, да надзиратељка од времена на време сама преко ходника пређе и обраћа на то пажњу да се какав неред не догађа, а може на то употребити и какву поуздану женску од осуђеница, да јој у овој дужности помогне.

- Ако се осуђеници било један на другог или на ког од надзиратеља туже, дужан је управитељ тужбу саслушати, ствар подробно извидити, па према исходу истраживања по закону поступити.⁹⁹

На почетку XX века евидентна је преданост Управе Пожаревачког казненог завода да се занови наоружање

95 *Српске новине* бр. 103 (1884):512.

96 Исто.

97 Исто.

98 ИАП, ПКЗ, несрећена грађа, допис генерала Дунавске дивизијске области Министру војном од 13.септембра 1890.

99 Архив Србије, Министарство правде, 1904, Ф XXVII, 6.

чуvara. Треба имати у виду да је целокупан њен ангажман по овом питању био условљен стањем финансија Краљевине Србије. Поједини извештаји и преписка надаље то најбоље илуструју.

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр 1946

1. Август 1908 године

Пожаревац

Господину Министру Правде,

Код ове Управе налазе се 12 комада берганијевих пушака, 10 комада пибодовача, 1 кайислара и 137 меџака за ишће.

Све ове пушке дугом употребом су толико искварене, да поједини делови механизма не функционишу правилно, те према томе су ајсолушно неупотребљиве.

Да су ове пушке неупотребљиве показало је се у више прилика раније, а и јуче приликом покушаја дејства једног осуђеника, за ким су чувари покушали да пуцају, па од 5-6 меџака ни један није ујалио, јер је ишла ударала у кайслу веома слабо и час лево час десно, те према томе настала је опасност за саму Управу, јер у случају каквог нереда и побуне у заводу или дејства осуђеника, Управа ће бити доведена у веома критичан положај са оваквим оружјем.

Тако ишће и находећа се муниција код ове Управе неваља и није за употребу.

Сјошће Управи је част молићи Господина Министра за решење, да се налазеће се пушке код ове управе, замене новим пушкама маузер кокином модела 1880 године, са муницијом, а да се досадање пушке са муницијом расходују.

Заступа
Управника Завода
Рачуновођа
М. Маровић

КРАЉЕВСКО-СРПСКО МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ

У Београду, 190 год.

Пушке шраже:

Беојр. Казнени Завод	50 комада
Нишки -/- .//-	35
Пожаревачки -/- -/-	22
Свега 107	-/-

Београдски Казнени Завод шражи и 50 револвера.

107 ком. пушака по 75 чини - - 8025

50 -/- револвера -/- 72 -/- 3600

Свега 11.625 дин.

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр 2515

8. Септембра 1908 године

Пожаревац

Господину Министру Правде

Представком својом од 1. Августа ш. г. Н: 1946, Управа ова известила је Господина Министра о неисправности оружја са којима су снабдевени чувари заводски, па је молила да се набаве и Управи што пре пошаљу 22 комада нових пушака маузер кокиних мод 80 год.

Понављајући јорње Управи је част и овом приликом известићи Господина Министра, да је ова Управа са досадањим оружјем у критичном положају у погледу чувања осуђеника и мојућих побуне, па је прека и необходима потреба да се Управа снабде са исправним оружјем и муницијом, јер су и сами осуђеници, приликом покушаја дејства једног осуђеника, примећили неисправност оружја, па је бојазан, да ову прилику осуђеници не употребе и разбеју се а Управа је у немоућности код оваквог оружја дејство сиречиши, сјошће и моли да се набавка пушака што пре изврши.

Управник Завода
Анд. Н. Димић

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ
КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр 509

6. Фебруара 1909 године
Пожаревац

Господину Министру Правде

Представком својом од 1. Августа прошле године № 1946, Управа је известила Господина Министра о неисправној оружја са којим су наоружани чувари заводски, па је молила да се набаве и Управи пошаљу 22. комада нових пушака маузер кокинки мод. 80 год.

Писмом својим од 8. Септембра прошле године № 2515, Управа је поновила своје шражење за набавку оружја, а ради наоружања својих чувара, па иста ни до данас није добила, међутим садање оружје, које је код чувара, неупотребљиво је и невредно, ништа је наоружање чувара једнообразно, те је овим и сама Управа доведена у веома критичан положај у погледу чувања осуђеника.

С тога Управи је част понова умолити Господина Министра за наређење, да се тражено оружје за чуваре ове Управе набави и управи овој пошаље.

Хитно је.

Управник Завода
Анд. Н. Димић

Извештај управе Београдској казненој
завода од 21. октобра 1881. године о
бекству осуђеној лица са радне обавезе
у Државној ерели Љубичево (ИАП, ПКЗ)

Управне Управе.
Београд.

А. 567.
25. окт. 1881. + 2.
Београд.

За сведожај Министру
Правде, Министру
Варно, Министру
За унутрашњих
дела 1880. + 2. А. 1237.
Управа је известила ову,
услед 28. иста није ни
будећу. Управа је
уведла.

Управа је известила ову,
услед 28. иста није ни
будећу. Управа је
уведла.

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр 432

7. Фебруара 1910 године

Пожаревац

Господину Министру Правде

Управа Техничког Службеништва војно Техничког завода из Крајевца, актом од 3. Фебруара ове год. № 719 послала је овој управи 2500 бојевих мешака модел 1899 год. У два сандука, коју је муницију управа данас примила и увела у инвентар на листи 19 број 8.

О овоме је часни управи известили Господин Министар према наређењу од 21. Јануара 1910. Год. Бр. 810.

Заступа

Управника Завода

Рачуновођа

Лаз. Ђурчић

РАДНА ОБАВЕЗА ОСУЂЕНИКА

Један од првих правних основа за експлоатацију осуђеничког рада је у модерној српској држави, чини се, била одлука кнеза Милоша Обреновића, која се помиње у преамбули Уредбе о давању ајсеника на рад из 1842. године.¹⁰⁰ Решење се, као уредба, помиње и у једном писму Министарства унутрашњих дела Совјету из 1841. године: „И сада Уредба она постоји, која је за време Књаза Ми-

лоша прописана, да апсеници и приватним људима по 60 пара на дан радити могу и да новци ови припадну у кутију из које ће се болесни и убоги апсеници издржавати”.¹⁰¹ На тај начин је створена могућност да апсеници „под обавезно” раде за државу. Јасно је било: када раде, апсеници бесплатно добијају храну, а када не раде, сами је плаћају; надаље, када нема државних (јавних) радова, држава је „издавала апсеничку радну снагу у најам приватницима”, који су били дужни да хране затвореника, а држави плаћају надницу. Из средстава тих надница се формирао фонд, „апсеничка кутија”, из кога су се издржавали сиромашни, а за рад неспособни апсеници. Како је речено у Уредби из 1842. године, обавезан рад апсеника је уведен из два разлога: „за њихово добро”, да не седе беспослени и „поради олакшања Правитељствене касе”.¹⁰²

Пракса „апсеничког рада” се одржала у казним заводима Србије све време током 19. века. Према правилима која су била саставни део Устројенија апсеничког заведенија у Топчидеру, примењивана и на Пожаревачко апсеничко заведеније, само они осуђеници нису били обавезни да раде, који су „пресудом судском од рада изузети”. Сви остали су били дужни да раде за „правитељство и то без икакве накнаде”.¹⁰³

И у допунама и заменама *Правила о домаћем реду у ајсанском заводу*, из 1902. године,¹⁰⁴ одељак под називом „Рад осуђених”, била су уређена питања у вези са радом осуђеника. Прописано је најпре да ће осуђени радити оне послове који им буду дати, као и да им се тек у недостатку државног посла може дозволити да раде за приватна лица, али само у заводу. Уколико су се осуђеници употребљавали за државне послове, увек им се давао онај посао који су и раније радили, а ако никакав посао

101 АС, МУД П, 1841, Ф XIV 16. Писмо МУД Совјету од 4. 11. 1841, АС, МУД-П, 1841, Ф XIV 16

102 Иван Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште у Пожаревцу 1848- 1852*, у: Годишњак за друштвену историју 3, Београд, 2013, 13-14.

103 АС, МП, 1904 Ф27 6.

104 АС, МП, 1902, Ф XI 90, Допуне и измене у правилима о домаћем реду у апсанском заводу од 7. октобра 1868. бр. 3590. извршене 13. јуна 1902. године, под бр. 6.849.

100 *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије* бр 2. 1845, 189. Преамбула Уредбе о давању апсеника на рад од 8. априла 1842. гласи: „Да би се апсеници, који су на дуговремену робију осуђени, у свако време у полезном раду, на њино добро и поради олакшања Правитељствене касе, упражњавали, о томе смо по потреби и на основу Књажеског решења од 14. јулија 1834. године No 2142. на ново следеће определили и опредељујемо.”

Л И Ч Н Ы Й О П И С Ъ

№ 308

30 May 1892 va

у краузе.

Управлять общественным заводом.

Pygostolus

пак нису радили, имали су се научити оном послу који је „према њиховом саставу и осталим својствима за њих најудеснији“, водећи при том рачуна да он не шкоди њиховом здрављу. Такође је било прописано и да се осуђени уче оним пословима „који се код нас највише траже“ са циљем да по изласку из завода „могу лако наћи себи начин живљења.“ Писмени осуђеници могли су се употребити за рад у канцеларији, те „писмене послове у управи или иначе у заводу“, уз потребну контролу, пазећи да им се „сувише слобода не да, да са актима располажу, да би се тако предупредило свако недејство у послу“.¹⁰⁵

Обавезни рад осуђеника Пожаревачког казног завода се састојао „у обрађивању пољског имања управиног (око 5 хектара)“, као и рада на „економском заведенију“ односно имању Државне ергеле у Љубичеву. Имање физички издвојено од комплекса пожаревачког казног завода било је pogodно за различите преступе осуђеника, тако да су се честа бекства дешавала управо са те радне обавезе. Управник Државне ергеле у Љубичеву је својим писмом од 25. октобра 1881. године обавестио управу Београдског казног завода да је осуђеник Станоје Петковић, из Вуковића, округа пожаревачког „у оковима побегао са рада из круга Љубичевског“ и моли за обавештење уколико се и када буде вратио у завод.¹⁰⁶

Осуђеници су рад на ергели користили и за приватне непријављене и неодобрене сусрете са члановима своје породице или широм фамилијом, због чега је реаговао заступник Министра народне привреде и министар финансија, 1887. године. На тражење, од управника Државне ергеле у Љубичеву, објашњења због чега је овај допуштао осуђеницима да „иду на састанак фамилији или коме другом“, добио је негативан одговор, који га је подстакао да се у том смислу обрати Министарству правде. Сматрао је оправданим да министарство правде „именује осуђенике“ којима је допуштено виђање са породицом, као и „случајеве пуштања „осуђеника на састанак породица“ за време радне обавезе, јер је био „тврдо решен да казни сваку неисправност у погледу рђавог поступања

105 AC, МП, 1904, Ф27 6.

106 ИАП, ПКЗ, акт бр. 567. од 25. октобра 1881. године.

са осуђеницима“ односно предузме даље потребне мере. На основу примљених аката од стране управе Пожаревачког казног завода, Министар правде се „уверио о лабавом надзору управе Државне ергеле у Љубичеву над осуђеницима који се налазе тамо на раду, због чега је био сагласан да се примене строже мере чувања и надзора над свим осуђеним лицима на раду ван зграде Завода, а сусрет са фамилијом одобри само именованим осуђеницима и у посебним случајевима.¹⁰⁷

Поред случајева непријављених породичних састанака, и бекства осуђеника са рада у Љубичеву била су веома честа. Само је за три и по месеца у 1887. години било забележено пет случајева одбегла осуђених лица.¹⁰⁸ И поред свих мера које је управа завода чинила да спречи овакве појаве, оне су се дешавале посебно под велом састанака осуђеника са члановима породица, без присуства чувара, особља Завода и Државне ергеле. Стога је била оправдана потреба за појачаним надзором, у смислу забране „породичних“ сусрета, како је већ у посебним случајевима било тражено, али и „саветодавним радом“ са осуђеницима код којих је било примећено неуобичајено понашање или су већ били актери у случајевима бекства. Када се догодило бекство осуђеника са рада из „баште управине“, у фебруару 1903. године, управа Завода је одмах телеграмом обавестила све полицијске власти у земљи, као и управне власти срезова одакле су пореклом одбегла лица, како би се постигли ефикаснији резултати „њиховог тражења“. Истовремено је предузет и извиђај ради утврђивања одговорности чувара осуђеника у погледу њиховог бекства, на основу чега би се са чуварима поступило „како треба по закону“. У овом случају бекства осуђеника, оба одбегла лица, родом из околине Пожаревца, су се својом вољом вратила у завод, што није био редак случај у пракси Завода, али то није искључивало њихову додатну одговорност за кршење дисциплине завода.¹⁰⁹

107 АС, МП 1887, 9. Наредба да се појача надзор над осуђеницима Пожаревачког казног завода који се налазе на раду у Државној ергели Љубичево, од 7. маја 1887.

108 АС, МП, 1887, 3. Извештај о бекству једног осуђеника из Пожаревачког казног завода, од 11. априла 1887.

109 АС, МП, 1903, Ф IV 3.

Управа Казненог Завода Београд,
скот.

Друштво за пољску привреду
намерно је да сачува са том управом
у великом савезу односно израде различитих
пољопривредних сарава у радионици
тога Завода. Но пре него што би Друштво
могло сачувати тај 4. § 4. Уставна др-
штва за пољску привреду, да уједи-
ни свој надзор над Тоса одговор-
ности по овоме предмету, прво
је Друштво да зна:

1. Како се створи сада
израђују у радионици Казненог Заво-
да и како се прихвата одтуда добија?

2. Како би се запослени засту-
пају у радионици и са какавем
радиом и надзором (руководителом) савезу
различите радионице?

3. Зали се какавем земљоправ-
ствима, плати - дружа - ступе, привред-
ни...

Извод из службеног писма Друштва за пољску
привреду Београдском казном заводу,
којим се предлаже „пословна свеза“ у циљу
израде „различитих пољопривредних сарава у
радионици тога завода“, (АС, МП, 1880)

Економије казних завода су подразумевале и узгој домаће стоке, која је по прописима коришћена за исхрану осуђених лица. У заводима је вршен и набављан „нарочити запат сименталске расе говеди“ која су се гајила „у чистој крви“ па је за добар сточни узгој било потребно не само доста квалитетне сточне хране него се морала „резервисати и нарочита просторија за испашу“ и одгајање расних сточних грла.¹¹⁰ Тако су, у корпусу правила о условима живота осуђеника у казним заводима, уз правила из домена исхране, своје место нашла и *Правила о снабдевању сточном храном*.¹¹¹ Сточна храна састојала се из овса (или јечма), сена, сламе, мекиња и соли. Предвиђена дневна количина (за 24 сата) за стоку у казном заводу била је предвиђена у табели, као саставном делу правила:¹¹²

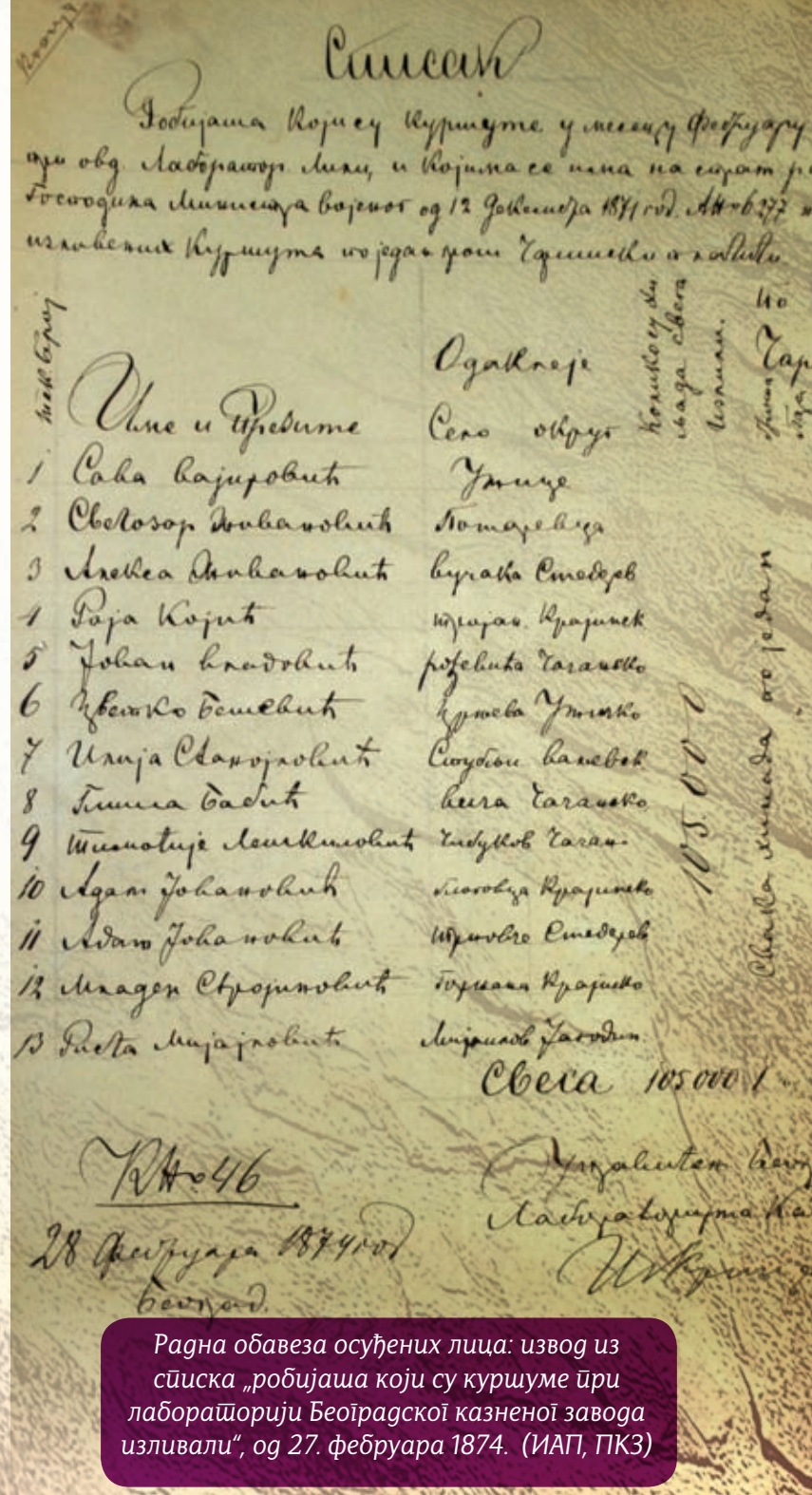
Дневне количине „фуражи“ за стоку у казним заводима (за 24 сата)	
За коње	За волове
овас или јечам – 6 кгр сено – 7 кгр слама – 2 кгр соли – 10 кгр	мекиње – 7 кгр сено – 8 кгр слама – 1 кгр соли – 15 кгр

Из преписке Друштва за пољску привреду са Београдским казним заводом током 1880. године видимо намеру тог Друштва да са управом казног завода ступи у „словну свезу“ ради израде „разних пољопривредних справа у радионици завода“. Да би се по одобрењу министарства правде такав вид заједништва могао спровести,

110 АС, МП 1904, ФХХVI – 6. Допис Министра привреде Министру правде, бр. 113. од 21. фебруара 1900.

111 АС, МП 1903, Ф V 36. Правила о снабдевању храном осуђеника у казним заводима.

112 АС, МП 1903, Ф V 36.

требало је прецизирати „какве се ствари сада израђују у радионицама“ завода и „какв се приход отуда добија“. Такође је била од значаја врста заступљених заната у радионицама, расположива „радна и надзорна (руководећа) снага“, као и врста, квалитет и количина основних и помоћних справа и алата за пољопривредне радове, да ли се они већ израђују у заводској радионици и какви су капацитети завода на увођењу израде нових потребних пољопривредних оруђа за пољску привреду.¹¹³ Овакав модел осуђеничког рада могао је бити примењен и у Пожаревачком казненом заводу, с обзиром на то да је овај завод имао своју пољопривредну економију, а близина Државне ергеле у Љубичеву такође је поговарала ангажовању осуђеника на пољопривредним и сточарским радовима.

Квалитет и услови живота могли су у мањој мери бити унапређени и стварањем могућности да осуђеници својим радом зараде новац. Рад је био моћно средство за јачање морала осуђеника, одржавање дисциплине у казним заводима и давао је могућност укључења осуђеника у друштво након одслужене казне лишења слободе, јер би осуђеници стекли извесне вештине и знања у обављању појединих послова (најчешће занатских). Обавеза рада према Кривичном закону (чл.14. и 15.) у деветнаестом веку важила је за све осуђене на робију и на затвор али не и за осуђене на заточење. Да би се осуђеници мотивисали да раде, било је неопходно рад учинити сврсисходним, односно омогућити и адекватну зараду за обављене послове. Поред рада за рачун државе, предвиђао се и рад за рачун приватних предузимача.

Према Правилима о домаћем реду апсанског заведења у Пожаревцу од 7.октобра 1868.године, поред обавезног рада, осуђеницима се дозвољавало и да приватно раде да се не би „улењили“ и док су у заведенију лењости научили и од рада одпадали, управа ће се старати да им уколико је могуће више занимања налази“. У тим слу-

чајевима, осуђеник је могао добити надокнаду само ако је радио за приватно лице које би поручило да се у казненом заводу обави посао за његове потребе. О заради осуђеници би се сами договарали са наручиоцем посла, у присуству управника завода. Осуђеници нису добијали новац на руке, већ управа која би половину прихода задржала у државној каси, а другу половину, која припада осуђенику полагала би у депозит осуђеника. Зарађена сума издавала би се само у случају крајње нужде или за издржавање фамилије осуђеника. За организацију рада у казним заводима било је неопходно створити адекватне просторне услове. При избору локација за изградњу нових завода водило се рачуна о томе да завод има у непосредној околини велики део обрадивих површина како би се већина осуђеника могла бавити земљорадњом и сточарством. За осуђенике који нису имали никакве земљишне поседе, било је неопходно омогућити обуку за разне врсте заната, а сходно томе и уредити радионице. Велики број осуђеника обављао је послове на државној ергели у Љубичеву и у Ћуприји.

Министар народне привреде је 6.октобра 1883. године образовао комисију ради организовања заната у казним заводима у Краљевини Србији, нарочито у одељцима за малолетнике и за жене.¹¹⁴ У Пожаревачком казненом заводу жене осуђенице радиле су радове који су били наручени са стране, израђивале су пиротске ћилиме и ткале платно.¹¹⁵

За разлику од пожаревачког женског „апсеничког радилишта“, према сачуваним документима, „за мушке осуђенике при заводу“ није било организованог рада, „ни индустријског ни домаћег“. То је могло значити да се ни правила о раду осуђених лица нису примењивала у потпуности, а рад осуђеника се састојао, пре свега у обрађивању пољопривредног имања Завода и у обради туђег, оближњег „опет пољског, имања, на захтев појединаца.“ Ово ангажовање је према сталном броју осуђеника било „у врло незнатној мери, да осуђеници цело зимско и већи део летњег времена проводе у нераду“. Због тога

¹¹³ ИАП, ПКЗ, 1880, писмо Друштва за пољску привреду у Београду, број 174. од 14. маја 1880. године. У одговору Београдског казног завода, видимо да је Друштву дато објашњење по свим траженим питањима, међутим садржину писма одговора нисмо могли утврдити јер предмет није сачуван у целини.

¹¹⁴ *Српске новине* бр.109 (1884):550.

¹¹⁵ *Српске новине* бр.106 (1884):530.

је управа завода предложила министру правде да „предузме потребне кораке за уређење осуђеничких радова при овоме заводу“. Управа је сматрала да су разлози за то сасвим оправдани: радећи, осуђеник је „одвојен од хрђавог умишљаја, он нема време а ни могућности, јер је непосредно уз њега мајстор, да смишља хрђава дела, ни у опште да о њима говори“. Ако је добар радник, осуђеник се организовањем занатског рада, од својих добрих радних навика не „одвикава“, а уколико је „лењштина“ – рад би му добро дошао да добре навике стекне. То је, по мишљењу управника Завода, значило да „рад утиче на поправку осуђеника“, што је био „један од главних циљева осуде“. Надаље би осуђеник „у добро уређеној радионици, научио извесан занат, од кога би доцније могао часно живети, бескућништво би се умањило, а и проценат кривичних дела и осуђеника“. Такође „осуђенички фонд би био обogaћен једном новом привредом.“¹¹⁶

Стога је управа Пожаревачког казног завода средином 1904. године тражила од министра правде да „изволи учинити нужне кораке ради уређења осуђеничких радова при томе заводу“. У том је правцу управа изнела аргументе који су потврдили потребу за новим радовима – занатима, а са тим и обезбеђивања финансијских средстава. На основу опсежних размишљања, управа Завода је предложила да се, као прва, оснује плетарско-корпарска радионица, која „неће државну касу ништа коштати, а може врло добро задовољити захтеве“ на „поправљању осуђеника и њиховом спремању будућег часног рада, обogaћивања осуђеничког фонда“. Разлози које је управа навела у прилог свог избора радионице били су вишеструки: најпре, то што је овај занат било најлакше научити, за кратко време, при томе је „алат приступачних цена“, постоје већ „неке шупе“ у којима се радионица може оформити, као и због чињенице да је производе овог заната било лако продати и „уновчити уложени труд

116 АС, МП 1904 ФХII 37. Извештај управе пожаревачког казног завода о потреби обавезног увођења практичних радова за осуђенике од 1. маја 1904. године

Телеграм којим се одређује број војника
анђажованих на чувању осуђеника приликом рада
на рушењу грађовачке касарне и измештању
јоншонског моста, 1890. године. (ИАП, НОП)

и рад“.¹¹⁷ Претходно је требало обезбедити зграде за радионице, једног „доброг занатлију“ за учитеља „односно више њих“, алате и материјал (сировине). За учитеља је управа предлагала извесног Јохана Гела, из смедеревске плетарске радионице, који је „врло добар мајстор“, а већ је имао прилике да види могућности Завода, о којима је дао „веома повољно мишљење“. Оснивање радионице је претпостављало додатне кредите пошто завод није располагао „ни најнужнијим зградама, ни алатима, нити материјалом“, а према мишљењу управе, „оваква радионица би могла коштати свега, у округлој цифри, око 1000 динара, рачунајући ту и учитеља и алат и материјал“. Наравно, коначан износ потребних средстава би одредила комисија, за ту намену састављена од стране министра правде.

117 АС, МП, 1904, Ф ХII 37. Извештај управе пожаревачког казног завода о потреби обавезног увођења практичних радова за осуђенике од 1. маја 1904. године

Начелнику об. округа.
 - 414 715.
 15. Јуна 1885. године
 Пожаревца.

Команданту Љубичев. Моста.

Наша Команда јавља шта је Начелнику
 Потпуно је могуће везника одредити на самену
 да изведе изградњу при рушењу Драго-
 вачке касарне наредби Војсковојне Министара
 Војног од Градског. И.П. 1361.

По Нареди
 Начелника. Округа
 Командант
 Кабановић

и Министар.
 - 414 715.
 15. Јуна 1885. године
 Пожаревца.

Начелнику Округа Пожаревачког у
 да се јавља да је овај командант био напуштајући службу, а
 на редовној служби у команди понтонског утврђења. Према
 обавези наредби Војсковојне Министара, који је напушта
 да буде наредник али да се служба изведе изградње
 дрва од 15 до 15 дана изградње. Овога минута Начелник
 дрва од 15 до 15 дана изградње. Овога минута Начелник
 дрва од 15 до 15 дана изградње. Овога минута Начелник

Прејиска надлежних државних орјана о
 анјажовању осуђеничке радне снаге на рушењу
 старе касарне у Драговцу и подизању нове
 касарне у Пожаревцу, 1885. године. (ИАП, НОП)

Друга комисија састављена „од једнога или више занат-
 лија ... које би предложили дотични синдикати (еснафи),
 једнога трговца кога такође предложи трговачко удру-
 жење, једнога лекара и једнога правника, по могућству
 вишегодишњег управника казненог завода“ определила
 би „какве и колико врста радова – заната – треба устано-
 вити при овоме заводу.“¹¹⁸

Рад осуђеника за потребе правитељства могао је бити
 једини начин радног ангажовања осуђених лица уколико
 су казнени заводи, према тадашњем уређењу, положају и
 материјалним средствима којима су располагали, били у
 могућности свим осуђеницима „довољно посла давати“.
 Дobar пример, у том смислу, били су опсежни грађевин-
 ски радови на изградњи војсне касарне у Пожаревцу, за
 које је током 1887. године коришћена осуђеничка радна
 снага. Према писму начелника Округа пожаревачког од
 17. јануара 1887. године „за копање шанца, ограђивање и
 засађивање живе оgrade око овдашње касарне у дужини
 око 2100 метара“ било је потребно „40 – 50 осуђеника
 завода“ који „би требало да тај посао заврше за 15 до 20
 дана“, за новчану надокнаду Заводу од „600 надница“. Чу-
 вање осуђеника на овом раду вршило је два жандарма, а
 надзор над извођењем радова окружни инжењер, „гдин
 Чермак, коме ће се у помоћ дати један ђак ратарске шко-
 ле“.¹¹⁹

У вези овог ангажовања осуђеничке радне снаге, ми-
 нистар војни је писао да су „осуђеници са рада из Љу-
 бичева“ премештени на послове изградње војне касарне.
 Под редовним условима свог пословања, Пожаревачки
 завод је могао дневно уступити по 40 осуђеника за из-
 вођење потребних радова. Осуђеници су радове изводи-
 ли алатима које је обезбедила Управа државне ергеле у
 Љубичеву.¹²⁰ Такође, за радове на рушењу старе Драго-
 вачке касарне, према наредби Министра војног из 1885.

118 АС, МП 1904 Ф XII 37. Извештај управе пожаревачког
 казненог завода о потреби обавезног увођења практичних
 радова за осуђенике од 1. маја 1904. године.

119 ИАП, НОП, 1887, XI 328, Сађење живе оgrade око касарне у
 Пожаревцу.

120 ИАП НОП, 1890, XI 338. Грађење Љубичевског моста и из-
 мештање понтонског моста.

године, је било ангажовано још 80 осуђеника, уз обавезу и могућност да раде искључиво „под будним чуварским оком“ војника Команде Љубичевског моста, и то само уколико радови трају „10 до 15 дана“.¹²¹

Друга врста јавних, државних, радова на којима су ангажовани осуђеници Пожаревачког казног завода била је изградња „сталног моста“ на реци Морави код Љубичева. За овај посао, који је обухватао „скретање, обележај и шанчење друма“ ради усклађивање „постојећег понтонског моста“ кроз државно имање у дужини од око 200 метара, било је потребно 60 осуђеника.¹²²

С обзиром на то да држава није била у могућности да обезбеди довољно јавних радова на којима би се „радном и васпитном терапијом“ осуђеници припремали за „правилан и одговоран живот“ по изласку са осуде, правилима о унутрашњем реду у казним заводима се дозвољавао и рад „код приватних“, а на основу посебно појашњених одредаба „домаћих правила“, према јасном „казању“ у случајевима и само онда „када нема никаквог управитељског рада, те би осуђеници морали дангубити“.¹²³ Сматрало се да је неангажовање осуђених лица могло довести до њихове беспослености, тако да би се они „враћали у друштво грађанско гори него што су дошли. Због тога се, да би се осуђеним лицима дао „начин да што зараде и да добију вољу“, дозвољавало да раде и „за потребе приватних лица“, при чему су могли сами да опредељују цену за свој рад и половину зарађеног новца да задрже за себе“. Ово је било изузетно правило, које се примењивало само у случајевима недостатка државних послова на којима су осуђеници били редовно ангажовани.¹²⁴

Међутим, еснафска удружења нису благодокљонили гледала на употребу осуђеничке радне снаге од стране приватних лица „за надницу“, већ су је сматрала нелегалном конкуренцијом. Из тог разлога је Занатска комора

1912. године упутила акт министру народне привреде са захтевом да „изволи издати потребно наређење да се у Казним заводима не израђују предмети“, које „израђују слободне занатлије“, пошто је то било „забрањено чл. 9. Закона о радњама“. При томе се у своме акту Комора позивала на чл. 3 Закона о радњама из 1910. године, према коме су се у радионицама казних завода могли израђивати „само занатски производи за потребе завода и државних надлештава“.

Министар правде је, ради појашњења радног ангажовања осуђеника изван организованих јавних радова за потребе државних надлештава, тражио од управа казних завода да доставе извештаје о врсти радова, пословима на којима се распоређују осуђеници према својим занимањима.¹²⁵

Пожаревачки казни завод је, поступајући по налогу министра правде, доставио детаљан извештај „Распоред осуђених лица Пожаревачког казног завода по радњама“, из кога се види на којим су све радњима били ангажовани осуђеници овог Завода током 1912. године. Према извештају, осуђеници мушкарци су били ангажовани на четири одељка-врсте радова и то:

1. У самом Казном заводу је укупно 117 осуђеника радило у занатским радионицама и то: у ковачници 3, у тишљерници 4, у пекарници 10, у кујни 4 и на изградњи новог женског завода „под надницом“ 30 осуђеника. У болници је било ангажовано 5 осуђеника, 20 на пољопривредним радњима, такође 20 њих „на тешким пословима у евентуалној потреби“ док је при „заводској штали“ било 4 осуђеника, а 17 „послуга у целом заводу“.

2. У Забели су радила 64 мушка осуђеника, од којих „у радионици при увођењу водовода, под надницом“ су укупно шесторица била ангажована, од тога двојица као мајстори и четворица „као обични радници“. На пољопривредним радњима економије у Забели било је ангажовано 43 осуђеника, при шталама њих 8, док је седморо радило као послуга.

125 АС, МП, 1912, XXVI, 12. Акт министра народне привреде упућен министру правде, од 21. јуна 1912. године; акт министар правде упућен управама казних завода од 22. јуна 1912. године и 13. јула 1912. године.

121 ИАП, НОП, 1885, XI 289. Преписка надлежних државних органа о рушењу старе касарне у Драговцу и подизању нове касарне у Пожаревцу.

122 ИАП, НОП, 1890, XI 338. Грађење Љубичевског моста и измештање понтонског моста.

123 АС, МП, 1904, Ф 27, 6.

124 АС, МП, 1904, Ф 27, 6.

3. На економији у Љубичеву је радило 150 осуђеника мушкараца, према следећем распореду: по радионицама их је било укупно шесторо, и то по двојица у ковачници, коларници и тишљерници, највише осуђених лица је било упослено на пољопривредним радовима, њих 100, при шталама 40, а „као послуга“ 4 осуђеника. У „вароши Пожаревцу“, а по „нарочитом одобрењу министра правде“ било је радно ангажовано 60 мушких осуђеника. Они су радили у „надлештвима“ и то као послуга по један у Антропометријском одељењу и Гимнастичком друштву, затим су три осуђеника при окружном начелству „под надницом“ обављали „баштенске и друге послове“. По истом критерију је седморо осуђеника обављало баштенске, пољопривредне и „остале разне послове“. Код приватних лица, под надницом је радило укупно 48 осуђеника, од ког броја њих 20 на циглани „Давинића“, исто толико на циглани „Антића“ и 8 код предузимача Тишића. Осим изложеног, петорица осуђених чиновника на издржавању казне у Пожаревачком заводу су радила „у корист управе“, и то тако што су двојица била распоређена у канцеларији саме управе, по један у канцеларији у Љубичеву и апотеци, док је један осуђеник био ангажован у „баштованциници“ у заводу. Извештај је садржао и податке о радном ангажовању осуђеница у женском одељењу Звода. Тако је од укупно 92 осуђенице у заводу, њих 90 радило „на ткању платна и другим ткачким и осталим ручним женским радовима“, а две су радиле у болници.

Према завршном свођењу броја радно ангажовани мушких и женских осуђених лица у Пожаревачком заводу, закључак управе је био да је од укупно 501 осуђеника у Заводу, „раденика“ било 396, а „нераденика“ 105, док су од укупно 133 осуђенице, њих 92 радиле, а 41 није била радно ангажована.¹²⁶

По пријему извештаја са распоредом рада осуђеника, министар правде је управи Пожаревачког завода је строго „ставио до знања“ да не одобрава употребу осуђеника на

наднице приватним лицима, јер је „такав осуђенички рад“ противан чл. 37. Правила о домаћем реду у апсанским заводима.

О раду осуђеника у Пожаревачком казненом заводу развила се обимна преписка са другим казним заводима. Обично је мишљење о понашању и раду осуђеника било меродавно за њихов третман приликом премешаја у други завод, али и по завршетку осуде, када су они на основу „добре или лоше препоруке“ покушавали да пронађу посао. Тако је 1881. године заступник управника Пожаревачког завода, за извесног С.Ј. Влатковића из Параћина, тражио писмено мишљење о томе да ли је „и на какове радове употребљаван, како се владао, је ли увек био под строгим надзором или без надзора, као и је ли употребљив за писмоводне послове, и ако је, јесу ли му ови поверавани и да ли их је верно и поуздано вршио, како се он амо представио“. У одговору, управа Београдског казног завода наводи да је именовани осуђеник за време док је казну „робије издржавао“ само као „терзија употребљаван у шивари осуђеничкој, као и остале терзије, али свагда под надзором чувара“. Даље наводи да све што је осуђеник изјавио приликом доласка у Пожаревачки завод „не постоји у истини, а и владања није био правилног, зашто је и кажњаван био“.¹²⁷

Добрим радницима од стране државе припадала је и давана „нека награда, како би им отворили пут бољем раду“. Такође, за укупно своје владање, осуђеницима су могле бити смањене казне, односно одобрен условни отпуст или помиловање. Приликом оцене понашања осуђеника и израде мишљења Саветодавног одобра казног завода у погледу превременог отпуста и смањења досуђене казне, од пресудног је значаја било управо радно ангажовање осуђеника, његов однос према раду, ревносно извршавање послова, учествовање или не у организовању бекства са заводске економије, радни учинак и примерно понашање према чуварима и другим осуђеницима за време рада. Допуне и измене Правила о домаћем раду у

¹²⁶ АС, МП 1912 ФХХVI 12. Акт управе Пожаревачког казног завода од 10. јула 1912. године, којим обавештава министра правде Распоред осуђених лица пожаревачког казног завода по радовима.

¹²⁷ ИАП, ПКЗ, акт управе Пожаревачког казног завода бр. 4321. од 11. децембра 1881; одговор управе Београдског казног завода, бр. 4532. од 14. децембра 1881.

апсанском заводу, извршене 1902. године, у одељку „Награђивање осуђеника“, јасно су то и сама предвиђала: осуђеници који „би се својим владањем вредноћом одликовали и озбиљно трудили да се поправе“, могли су „по нахођењу и одлуци управника завода“ бити награђени.¹²⁸

КАЗНЕНЕ ЕВИДЕНЦИЈЕ И ОСУЂЕНИЧКА СТАТИСТИКА

Евиденције осуђених лица у казним заводима, по правилу, предвиђене су основним и подзаконским прописима из области осуде, казног поступка и кажњавања лица која су учинила дела квалификована по закону као кривична, кажњива, друштвено неприхватљива. Увидом у Криминални (Казнителни) законик за Књажество Србије из 1860. године, нисмо уочили детаљнију регулативу казнене евиденције о осуђеним лицима.¹²⁹ Податке делимично проналазимо у сачуваној архивског грађи казних звода у Србији, међу њима и Пожаревачког казног завода. На основу истражене, доступне архивске грађе, видимо да су се у пракси водиле обавезне евиденције о осуђеним лицима по основу прописа о раду судова: пресуде, пратећа судска акта, која су чинила списе судских предмета представљале су део осуђеничких досијеа која су пратила осуђена лица од закључења судског поступка, изрицања пресуде до места издржавања досуђене казне и касније све до отпуста из казног завода. С обзиром на чињеницу да је сачувано веома мало употребљиве архивске грађе о раду казних завода и третману, животу осуђених лица у Србији 19. века, то је за истраживаче ове теме од значаја сваки пронађени акт, спис, писмо, документ којим се може осветлити „осуђенички живот“ у српским казаматима тога периода.

Основна евиденција осуђених лица била је књига осуђеника, осудна књига, у коју су се заводили сви подаци

о осуђеном лицу примљеном у казни завод. Обавезан податак био је број под којим је лице „нумерисано“ односно заведено у књизи евиденције.¹³⁰ Такође су евидентирани подаци о кривици, досуђеној казни, датуму почетка извршења казне, владању осуђеника, награде, дисциплинске казне, уколико их је било, болести, кретању односно радној обавези или премештају у друге казнене заводе, превременом отпуста, помиловању. Део те евиденције била је казнена карта осуђеног лица која је пружала сазнање о личним и породичним подацима осуђеног (име, презиме, старост, одакле долази, имена родитеља), брачном статусу, образовању, занимању, имовном стању, као и о делу за које је осуђен, висини досуђене казне, те „осуђеничком кретању“ са подацима о томе да ли је и за која дела исти раније осуђиван.¹³¹ Преписка осуђеника са члановима породице, жалбе осуђеника на поступање заводских чувара, као и све друге забелешке везане за издржавање казне у заводу те осуђенички живот, чиниле су саставни део предмета односно досије осуђеника.¹³²

Број из осудне књиге, као основне евиденције осуђених лица, пратио је кретање осуђеника и био податак који је повезивао сва акта која су се односила на дотично осуђено лице. Спроводни лист је такође био део кажњеничке евиденције, у коме су се налазили основни подаци о осуђенику, осуди, начину спровода. *Правила о издржавању затвора изван казних завода* из 1883. године су јасно утврдила „распоред“ осуђених лица „на казнене заводе“ у Србији. Сва осуђена лица, малолетни, пунолетни мушкарци и „женскиње“, осуђена на затвор преко 6 месеци, пореклом из округа књажевачког, крајинског, крушевачког, алексиначког, нишког, пиротског, врањског

¹²⁸ АС, МП, 1902, ФХII 90. Допуне и измене Правила о домаћем реду у апсанском заводу од 7. октобра 1868. године, извршене 13. јуна 1902. године, под бр. 6849.

¹²⁹ АС, Зборници закона и уредаба Књажества Србије, Криминални (Казнителни) законик за Књажество Србије из 1860. године (посебно издање).

¹³⁰ АС, МП 1902 ФХII 90. Допуне и измене Правила о домаћем реду у апсанском заводу из 1868. године, извршене 1902. године, бр.6849.

¹³¹ АС, МУД П 1906 ФVIII 69. Казнена карта осуђеног лица, бр.3356. од 21. марта 1906.

¹³² Према прописима о издржавању казни, у каснијем периоду, од евиденција осуђеника усталио се Лични лист осуђеника, уз матичну књигу осуђеника, као основну евиденцију, који је по садржини списка представљао досије осуђеника. Уз матичну књигу, лични листови осуђених лица се и данас примењују у казним заводима у Србији.

и топличког, били су распоређивана на издржавање казне у Нишки казнени завод, док су у Пожаревачком казнену заводу на издржавање осуде упућивани осуђеници „из свих осталих округа и из вароши Београда“.¹³³

Пропратна „осуђеничка“ документација, спроводни листови и упутства према којима су осуђена лица довођена у казнене заводе, такође пружа значајне податке о њиховом броју, старосној или социјалној структури, врсти и трајању досуђене казне. Према акту Министарства правде бр. 1357 од 4. фебруара 1898. године, наложено је да се сви заточеници из Београдског казног завода преместе на стално издржавање досуђене им казне у Пожаревачки казнени завод, као и да се убудуће сви осуђени на казну заточеништва упуте на издржавање казне у Пожаревачки казнени завод.¹³⁴ У спроводу осуђеника из једног у други казнени завод, као и приликом њиховог пријема или чувања, били су по потреби ангажовани и војници редови односно нижи чиновни рода пешадије. Ради „увођења реда“ код овог војног ангажмана, командант Пешадијске бригаде српске војске је 1880. године издао Наредбу са упутством о томе како ће се војници „управљати“ приликом спровода, пријема и самог чувања робијаша.¹³⁵

133 АС, МП, 1883-6, *Правила о издржавању затвора изван казнених завода* бр.2990, од 17. августа 1883. Што се жена осуђеница тиче, оне су из свих округа краљевине Србије биле упућиване у Пожаревачки казнени завод, док је за малолетне осуђенике „надлежан“ био Београдски казнени завод.

134 Казнителни законик из 1860. је предвидео и казнене одредбе за случајеве када „апсеници“ због „небрижљивости“ чувара, пандура или апсанције, побегну из затвора или у путу односно током спровода у казнени завод. У тим случајевима, прописана казна је износила „десет дана затвора“ или „од десет до двадесет удараца“, а за случај бекства осуђених лица „у споразуму“ са чуварима, казне су биле озбиљније. Видети: Криминални (Казнителни) законик за Књажество Србије, 39-140.

135 ИАП, ПКЗ 1880, наредба команданта Пешадијске бригаде од 15. маја 1880. године. О поступању са осуђеницима приликом спровода, пријема или чувања, ближе је појашњено у делу који се односи на политичке осуђенике и однос према осуђеним лицима у Пожаревачком казнену заводу.

Један случај спровода осуђеног лица у документацији садржи опис одеће и стања у коме је лице примљено у Пожаревачки завод, па лаже да је на себи „од одела државног имао један гуњ, чакшире од белог сукна, кашу и један пар кошуља, све ново“. То одело је коштало 23 динара и 50 пара динарских. Он при себи није имао новца, али се надокнада трошкова за одело потраживала од породице осуђеног. При томе, за случај породичне немаштине, било је потребно прибавити и приложити уверење општине из које осуђеник потиче.¹³⁶ Са осуђеницима на заточеништво, који су се припремали на премештај у пожаревачки затвор, сабирала се и са њима „пUTOвала“ и сва њихова документација, односно „акти осуде“. Разлог премештаја била је потреба да се зграда Београдског завода у којој су до тада издржавали казну заточеници, уступи за смештај чувара Београдског казног завода, па је одлука Министра правде тиме била и оправдана. Те године је, према евиденцији, било 23 осуђена лица на казну заточеништва, сходно чл. 15. *Кривичној законика*, који су из Београдског казног завода премештени у Пожаревац. Превоз је спроведен „железницом из Београда до Осипаонице“, а за спровод је било ангажовано три жандарма, којима је било издато „на име дијурне за два дана девет динара“.¹³⁷ Са 8 осуђеника заточеника, колико их је већ било у Пожаревачком заводу, сада је укупно 31 заточеник био смештен у 6 осуђеничких соба Завода. Иначе је у Пожаревачком заводу и пре овог догађаја, било лица осуђених на казну заточеништва, а из сачуваних архивских извора сазнајемо о подвојеном положају лица осуђених на казну затвора у односу на робијаше или заточенике у овом заводу.

То је био још један разлог због кога је управник Завода у јесен 1898. године упутио Министру правде писмо у коме је истакао „преку потребу“ да се за заточенике овог Завода подигне засебна зграда. Истакао је да је постојећа зграда „врло мала, а број осуђеника из дана у дан

136 ИАП, ПКЗ ФIII р86, акт заступника управника Пожаревачког казног завода упућен Начелнику округа пожаревачког, од 2. јануара 1882.г.

137 АС, МП, 1898, ФVIII 171.

све је већи,“ па се људи немају где сместити, јер је заточеничко одељење заузело „6 соба у које би се обичних осуђеника могло 120 њих сместити“. Истим актом је дато и мишљење о величини, грађевинској струкури и распореду соба у новој згради. Она би била дугачка 40, а широка 8 метара, са спољним зидовима широким „на циглу“, унутрашњим на „пола цигле“, а у свему осталом према датој спецификацији. На укупно 70.000 комада цигала, зграда са „21 прозором и 21 вратима“ и тачно предвиђеним материјалом, коштала би тадашњих 4770 динара. Планирано је да се гради „осуђеничком радном снагом, с тим да се Пожаревачком заводу пошаљу привремено кажњеници радници из Београдског казног завода, или са Љубичевског „филијала два добра зидара, поред зидара која ова управа на расположењу има“. У свом одговору, Министарство правде је одобрило подизање нове зграде за смештај заточеника, уз употребу осуђеничке радне снаге. Квалификовани зидари би, по наређењу министра правде, били преузети за реализацију изградње не само из Београдског, већ и из других казнених завода.¹³⁸

Управа Пожаревачког казног завода је састављала периодичне спискове осуђеника, мушкараца или жена, који су у извештајном периоду били условно отпуштени, наводећи основне податке о осуђеним лицима врсту и висину казне, дело за које је осуђено лице кажњено, време које је провело „у казни“ као и за који део досуђене казне је помилован, односно у којим случајевима је одобрен условни отпуст, а сходно томе и колико је времена требало још да проведе у заводу. Међу лицима којима је одобрен условни отпуст налазиле су се и жене осуђенице. На примеру отпуста из 1900. године, две су биле осуђене на робију, и то за дело тровања, у трајању од 10 година, и дело јатаковања, у трајању од 5 година. На казну затвора у трајању од 3 године, а за опасну крађу био је осуђен и за добро владање пуштен на условни отпуст, један осуђеник.

139

¹³⁸ АС, МП, 1898, ФХХХVIII 3. Извештај управе пожаревачког казног завода о подизању зграде за смештај заточеника.

¹³⁹ АС, МП 1900 Ф XI 5, Списак оних осуђеника-осуђеница Управе пожаревачког казног завода, који су стекли право на услован отпуст од 1 до 15 маја 1900. године

Објава бр. 2938. од 6. јула 1883. године,
којом се потврђује си́ровод осуђеној лица у
Пожаревачки казнени завод и налаже поштовање
зашворској чувара шим поводом (ИАП, ПКЗ)

Универзалниот Чувар осуђеника
Управе Пожаревачког Казненог Завода
од до Главниот Јуридиктиски Совет
на аз Београда Окр. Јуридиктиски Совет
да у Пожаревач, да ја преда Управи Пожаревачког
Казненог Завода и довршеном процесу
у Београд на своју јуридиктиску власт се.
Видо се утврдувај се уред
видео да једном Универзални Чувар
покреће јуридиктиску власт. Да осуђени
Видоје Чувару да један дан на име
40. дана јуридиктиски.

Др. 2938
6. јула 1883. г.
Београд

Потпишан је Чувару одде у затвору
7/7 883. г.
Пожаревач

У казним заводима у Србији крајем 19. и почетком 20. века већ је била установљена обавеза вођења редовне годишње статистике. Спорадични записи посетилаца завода, попут Каница или Тауфера, као и сачувани писани извештаји управе завода о броју, стању или кретању осуђеника, достављани Министарству правде, представљају драгоцене сведочанства. Међутим, увођење обавезне „осуђеничке статистике“ чинило је да сви релевантни подаци о осуђеним лицима у казним заводима добију статус званичних и релевантних показатеља о функционисању тадашњих казних завода, али и о профилу самих осуђеника, врсти кривичних дела која су их „доводила“ на издржавање казне затвора или робије, њихове ресоцијализације и преваспитања како би се поново укључили у друштвене процесе изван затворских зидина.

Тако је управа Државне статистике известила крајем 1901. године Министарство правде да је стални статистички одбор, у циљу прибављања потпуније статистичке грађе о осуђеницима, одлучио да од 1902. године управе казних завода попуњавају за сваког осуђеника посебну „пописну листу“, како у случају пријема осуђеника у завод, тако и у случају када осуђеник из завода буде отпуштен, одбегне или умре. Урађен је образац пописног листа, по коме је податке требало да достављају сви казнени заводи. Претходна радња је подразумевала да органи при ислеђењу и суђењу кривичних дела „имају на уму питања изложена у пописним листама и прикупе брижљиво потребне статистичке податке о оптуженицима, на основу којих би казнени заводи могли, према судским пресудама и осуђеничком спроводном писму, да што „верније“ и потпуније саставе пописне листове осуђених лица.¹⁴⁰

Управа Пожаревачког казног завода је, као и други заводи у Србији, достављала периодичне (месечне) извештаје о стању осуђеника у заводу. Статистика осуђеника, „Извешће о кретању осуђеника-ца“ у Пожаревачком заводу за новембар 1900. године детаљно приказује стање осуђеника у заводу: било је укупно осуђеника и осуђеница

203, од чега 126 мушкарца и 94 жене. Умрлих није било, у бекству 2 осуђеника, о по издржаној осуди отпуштено је 5 осуђеника, док је условно пуштено 8 мушкараца и 4 жене осуђенице.¹⁴¹ Извештај за август 1906. године, говори да је било 377 мушких и 104 женских осуђених лица. После издржане осуде, отпуштена су два мушкарца, помиловано 6 мушких и једна жена осуђеница, условно отпуштено 3 мушкарца, док је један евидентиран као умрло лице. Од укупно заведених 469 осуђеника, без обзира на пол, у бекству је било 6 мушких и једна жена, а под ислеђењем укупно два осуђена лица.¹⁴²

У табели на страни 141. је приказан извод из статистике осуђених лица у Пожаревачком казном заводу током 1903. године.¹⁴³

Из статистичког приказа видимо да је број осуђеника у току 1903. године смањен највише услед помиловања у првој половини године, и то у корист мушких осуђеника у односу на жене, затим условног отпуста, док је знатно мање било пребеглих односно осуђеника премештених у други казнени завод. Све време у току године је било присутно „бегане“ осуђеника, углавном мушке популације, чему је поговорила и могућност њиховог рада на економији у Љубичеву, уколико би, из било ког разлога, изостала будност заводских чувара. У грађи Пожаревачког казног завода нисмо пронашли потпуне предмете осуђеничких досијеа, на основу којих бисмо могли анализирати разлоге и мотиве великог броја помиловања мушких осуђеника у време политичке афере „Масјког преврата“ 1903. године. Највећи број помилованих је био евидентиран у јуну месецу 1903. године, непосредно после династичке смене, те нас промишљање о „узроцима и последица“ може одвести у смеру који би указивао да су политички мотиви или „добра воља“ нове власти довели

141 АС, МП Ф ХХII 13. Месечни извештај управе Пожаревачког казног завода о кретању осуђеника и осуђеница за новембар 1900. године.

142 АС, МП, 1907 ФХХIX 4.

143 АС, МП, 1904, ФI 12, извештај Управе Пожаревачког казног завода о кретању осуђеника/осуђеника у току 1903. године

140 АС, МП 1914 ФХХХIX 87, акт о обавези казних завода да воде Пописне листе осуђеника за потребе државне статистике.

Кретање осуђеника и осуђеница у току 1903. године										
месец	свега	умањено						остало за наредни месец	има свега осуђеника	у бек-ству
		по	помило-вано	условно пуште-но	умрло	побе-гло/пре-ведено у други завод	свега			
	м ж	м ж	м ж	м ж	м ж	м ж	м ж	м ж	м ж	м / ж
Јануар	238 113	-	-	17 7	-	-	17 7	221 106	327	4
Фебруар	251 111	3 -	49 3	10 13	-	-	62 16	185 85	280	4
Март	222100	5 -	-	3-	- 2	1 -	62 16	213 98	311	4
Април	262 102	7 2	5 1	21 7	- 2	1 -	34 10	229 92	320	4
Мај	284 95	4 1	47 8	-	1 -	-	52 9	232 86	318	4
Јун	245 87	3 1	224 23	1 1	-	1 -	229 24	16 62	78	1
Јул	17 62	-	-	-	-	-	-	17 62	79	1
Август	31 63	-1	-	4 7	-	-	4 8	27 55	82	1
Септембар	53 56	-1	-	1 4	-	-	1 4	52 52	104	1
Октобар	89 55	-	-	2 1	-	-	2 1	87 54	141	1
Новембар	115 57	3 -	-	-	- 1	-	3 1	112 56	168	1
Децембар	146 61		1 -	-	-	-	1 -	145 61	206	1
Укупно	1953 962	25 6	326 35	59 40	1 4	3 -	467 96	1536 869	2414	27

до тога да се уочљиво велики број осуђених лица у једном месецу пусти кући по основу помиловања.

Статистика као и лична досијеа осуђених лица, садржали су значајне податке и о врсти кривичних дела због којих су процесуирана и осуђена на казну затвора. Према тежини дела следила је и сразмерно одговарајућа

санкција, казна смрти, робије, заточења или затвора,¹⁴⁴ а у складу са понашањем у Заводу, могућности условног

¹⁴⁴ АС, Зборници закона и уредаба Књажества Србије, Криминални (Казнителни) законик за Књажество Србије, Београд, 1860. Према пар. 12. Биле су предвиђене и казне лишења звања, новчана казна, казна „на бој“, губитак грађанске чести, одузимање „неких ствари“, забрана „извесних радњи радити“ и казна протеривања.

Управа државне ериеле
 бр. 1383
 27 јуна 1892 год.
 Љубичево

Општина Београдског Казненог Завода.

Основну исправу послати у општину
 т.е. државу од 18. овог месеца бр. 2780 државна
 и ова држава и Општинску Исправу из Каси,
 која осуђенику т.е. Каси, предана и 18.
 овог месеца државу на пуштање.

Општина је тако Каси државне ериеле у
 Београд и, дакле, у државу исправу на
 основу 18. овог месеца предати, т.е. на
 пуштање државу.

Врху државног
 државног др. уред
 Београд
 Александар Вуковић

Акш управе Државне ериеле у Љубичеву,
 бр. 1383. од 27. јуна 1892. о достави
 „условне исправе“ за осуђеника
 Ж.С. из Касигола (ИАП, ПКЗ)

отпуста, помиловања или других видова олакшања казне или појачаног санкционисања. Према списку заточеника који су 1898. године премештени у Пожаревачки завод, највећи број њих пореклом је био из Београда, док је из осталих делова Србије било свега девет осуђеника. Међу њима се налазио С. Глигоријевић, родом из Пожаревца, као и Ц. Ђермановић, родом из Аустрије. Према врсти кривичних дела, ова двојица заточеника су припадала војним заточеницима (коњички поручник и пешадијски капетан), значи осуђени по прописима војног кривичног законодавства. У Пожаревачком казненом заводу су казну издржавала и 17 осуђених лица по Крагујевачкој подофицирској афери, који су у завод примљени у мају 1907. године. Међу делима за која су осуђена на казну затвор или заточеништва, лица из поменуте афере, налазиле су се кривице фалсификат и утаја, повреда тела, клевета, превата. Посебно тешко дело из области војног кривичног права било је везано за одавање ратних планова, за које је дело један од учесника Крагујевачке афере био осуђен на 15 година заточења, без могућности да буде помилован. Иначе, распон досуђених казни кретао се од 2 до 15 година заточења, што значи да су кривична дела по војном законодавству третирана као посебно опасна по цивилно друштво, али и војне кругове.¹⁴⁵ Тадашњи управник Завода је известио о томе Министра правде, истовремено наводећи да је са истих осуђеника „скинуо њихово војничко одело и обукао их са градским“. Питање ношења војничког одела сматрало се делом војничке части, јер ускраћивањем војних привилегија, што је значило обешчашћавање војника, сматрало се и принудно одузимање војне униформе. Стога је управник овај свој поступак правдао тиме што је „незгодно да са осталим осуђеницима буду у другом оделу, као и што је њихово садање одело једнако са чуварским, те би се и евентуално бекство врло лако могло извршити“.¹⁴⁶

145 АС, МП 1907 ФХVI 22. Извод из прегледа лица осуђених на заточеништво ради кривичних дела у Крагујевачкој подофицирској афери.

146 АС, МП 1907 ФV 3.

шевић.¹⁵⁰ Заводска управа није са благонаклоношћу гледала на овакве захтеве, подозревајући да се иза намере преваспитавања и образовања, крије можда и каква завера против државе и власти, заводских правила, подстрекавање побуне, јер управо је међу писменим затвореницима било понајвише оних који су осуђени за кривична дела по политичком основу. Отуда и у овом конкретном случају неуобичајена строгост управника Пожаревачког завода, са једне стране, али и прецизно и тачно познавање права осуђених лица према утврђеним *Правилима* од стране потписаних осуђеника, што је свакако задавало „додатне главобоље“ управнику завода.

Ако се изузму политички мотиви, судећи по сачуваној архивској грађи Пожаревачког казненог завода, у заводу су казну затвора издржавала лица због дела „хотичног убиства без предумишљаја“, казна на примеру једног осуђеника у трајању од једне године затвора, затим дела „самовласно лишење слободе“, где је лице било осуђено на две године затвора.¹⁵¹ Појединачна акта из досијеа осуђеника, попут пресуда и других осудних списка, упућују такође на врсту и тежину претежних кривичних дела по основу којих су осуђена лица своју казну затвора издржавала у Пожаревачком казненом заводу. Средином 19. века су честа била убиства, не само у Пожаревачком заводу, као и забележени случајеви бекства лица осуђених за наведено дело на казну робије.¹⁵² Посебно тешко је било квалификовано убиство „Калине, жене Јована Стана из Влаолског среза“ који је исту „сикиром убио, па у ватру бацио, те је до темеља изгорела“.¹⁵³ Такође су забележена дела тешке и лаке телесне повреде, псовање светиње.¹⁵⁴

Када говоримо о делима убиства, „хотичног убиства са предумишљајем“, „тровања хотичног са предумишљајем“

или саучесништва у „хотичном убиству са предумишљајем“,¹⁵⁵ уочавамо да су извршиоци ових дела биле углавном жене, које су за та дела биле осуђене на смртну казну, али им је, по жалбеном поступку, иста замењена казном затвора, те упућене на издржавање казне у Пожаревачки казнени завод. Помиловања и превремени отпуст код ових осуђеница нису били тако чести, а када је то био случај, сматрао се видом награђивања осуђених лица за њихово „добро владање“ и радно ангажовање у казненом заводу.¹⁵⁶ Занимљиво је навести мишљење управника Пожаревачког казненог завода Б. В. Ристића, који је 1908. године, у поводу смањења казне и помиловања осуђеница које су учиниле најтежа дела, навео да је „у начелу противан сваком помиловању осуђених лица а нарочито и специјално за оваква лица, али како је се до сада практиковало и оваквим лицима помиловање давало“, са истим се сагласио. Остала је његова забелешка према којој се помиловању прибегавало из разлога што нема довољно простора за смештај свих осуђених лица у Пожаревачком заводу, „све дотле док се модеран завод не подигне, а кад то буде онда се помиловања на свагда треба престати“.¹⁵⁷

У грађи Пожаревачког казненог завода налазимо пресуде Окружног суда у Пожаревцу, по којима су осуђена лица казну издржавала у „апсеничком заведенију у Топ-

155 Казнителни закон из 1860. године је за дело „хотичног“ убиства са предумишљајем предвидео казну смрћу, а за дело „хотичног убиства без предумишљаја“ казну затвора од 20 година. Видети: *Криминални (Казнишелни) законик за Књажество Србије*, 16.

156 Према *Закону о условном ошћушћању криваца из казнишелних заведенија* од 22. маја 1869. године, могла су бити условно отпуштена са издржавања казне лица осуђена на казну затвора у трајању изнад 12 година, као и робије или заточења изнад 2 године. Битан услов је било њихово владање у заведенију, које је морало бити такво „да се основно може узети да су се поправили“, као и то да су пре осуде „добри раденици били“, тако да би се по „фамилиарним и другим околностима могло поуздано закључити да ће они по отпustu поштен начин живљена предузети и добро се владати“. Видети: *Зборник закона и уредаба за Књажесство Србије*, бр. 22, 40-42.

157 ИАП, МП, 1908, Ф I 42, извештај управе казнених завода са списковима осуђеника којима је смртна казна замењена робијом.

150 АС, МП, 1904, ф XXXVII, 9. Жалба осуђеника Пожаревачког казненог завода због одузимања прибора за писање и забране долажења породице у посету.

151 АС, МП, 1903, ф IV, 3.

152 ИАП, ПКЗ (несређена грађа), акт бр. 4951. од 5. маја 1860.

153 ИАП, ПКЗ, (несређена грађа), пресуда Суда округа Пожаревачког, потврђена одлуком Апелационог суда бр. 560, од 13. јула 1860.

154 ИАП, ПКЗ (несређена грађа), акт бр. 5797. од 18. јуна 1883.

чидеру“, посебно средином 19. века, односно до седамдесетих година када је заживела идеја о другачијој казненом систему у Србији, према коме је основано више казних завода, а осуђеници из Београдског казног завода распоређивани у новоподигнуте казнионе. Спровођење судског поступка пред судом Пожаревцу, није значило и обавезу да осуђено лице казну извршава у Пожаревачком заводу. Стога, на основу донетих пресуда овог суда, уобличавамо уопштену слику о врсти кривица, њиховој учесталости, начину извршењу и кретању криминалних дела и понашања, која су санкционисана по Казнителном закону. На примеру слуге Живка Јовића из Средњева, видимо да је била изречена пресуда „зато што је гвожђе на пенџеру дућана Милорада Ђукића из Средњева разглавио, у дућане ушао и новце из чекмежета украо“.¹⁵⁸

Пресудом Окружног суда у Пожаревцу из 1859. године су извесна окривљена лица кажњена са „три месеца затвора и 40 батина“, за дело „варања у облигацији“, у време када је још увек примењивана телесна казна. Међутим, по жалби окривљених лица, Апелациони суд је пресуду Окружног суда преиначио на казну затвора, сматрајући је престојом и несразмерном учињеном делу.¹⁵⁹ Извесни Н. Стокић из Брадарца је окривљен и осуђен за злочинство које се огледало у томе што је „Дамњанку девојку а кћер пок. Косе Н. из Дрмна, насилно у кућу Миркову одвео и хтео је приволети да за њега пође“. За то дело, суд је досудио робију у лаком гвожђу у трајању од 6 година.¹⁶⁰

У недостатку података специфичних за Пожаревачки казни завод, „кретање криминалитета“ у Србији 19. века можемо посматрати на примеру других казних завода, превасходно Београдског казног завода, који је имао интензивну преписку са Пожаревачким заводом. Према једном статистичком прегледу кретања осуђеника овог најстаријег завода, видимо да је предњачило дело убиства (58 осуђених лица) и крађе (321). Даље су по учеста-

лости долазила дела „поаре“, злостављања, насиље, покушаји убиства, блуд и саучествовање у блуду,¹⁶¹ тровања (о чему смо пронашли податке и у досијеима осуђених лица Пожаревачког казног завода), затим следе паљевине, силовања, преваре, утаје, крађа новаца, горосеча, увреда личности, увреда власти, лажна тужба, злоупотреба власти, злоупотреба у званичној дужности, обијање зграда и дућана, лажне облигације.¹⁶²

Својеврсна „традиција“ пожаревачког округа у „кривицама и парницама“, које су се пред „судовима находиле“ сеже још из времена „пре писаних закона“. Тако је угледни пожаревачки правник и адвокат Стеван Максимовић забележио низ кривичних дела која су почетком 19. века догодила у пожаревачком крају. Примера ради, потоњим кривичним делима кодификованим у Казненом закону 1860. године, за која су осуђена лица издржавала своју осуду и у Пожаревачком заводу, претходила су дела: „кажњен што је оца ударио“, покушај крађе, крађа оваца, „због увреде кмета кажњен са 25 штапова, а кмет укором“, „покушај да се к блудочинству склони“, узманиравање комшилука „лармом“, непослушност и скитња, покушај осрамоћења, „кажњен што није хтео да носи званично писмо“, увреда власти, неправедан напад и повреда части, покушај да из „апса“ побегне, горосеча, „за убиство на смрт осуђен и на точак дигнут“, увреда родитеља, „кажњен што је склон побуну“, увреда књаза кажњен ипротеран, прељуба, подводништво, побацивање детета, шверцовање, „због блудодејанија са 35 канџија кажњена“, ослобођење због убиства услед опроштаја фамилије убијенога и слично.¹⁶³

161 Према Казнителном закону Књажевства Србије из 1860. године, било је предвиђено да „ко женску преваром или силом одведе, било да се с њоме венча или да са њоме у блудном сношењу живи... да се казни робијом до десет година“.

162 ИАП, ПКЗ, Табеларни преглед затечених осуђеника при управи апсеничког топчидерског заведенија, од 31. јуна 1861. година.

163 Стеван Максимовић, *Суђења у Пожаревачком мајстичаршћу 1827-1844*, репринт, приредио Војислав Живковић, Пожаревац 1973, 150-190.

158 ИАП, ПКЗ (несређена грађа), пресуда Суда округа Пожаревачког, бр. 900. од 29. фебруара 1860. године

159 ИАП, ПКЗ (несређена грађа), пресуда Суда округа Пожаревачког од 3. маја 1860.

160 ИАП, ПКЗ (несређена грађа), пресуда Суда округа Пожаревачког бр. 5134. Од 8. маја 1861. године

1905. g. 9. 13. /

Презиме *Савкович*

Казнена карша

1. Име и презиме *Милан Савкович*

2. Дан, месец, година, место и државна робња *Стамница окр. пожаревачког 20 година*

3. Место среза, округ и државна надлежности *Стамница окр. пожаревачког у Србији*

4. Перописец *Богославка*

5. Грађанско стање

а) у браку рођен з) жењен

б) вибрачно д) удов

в) нежењен е) разведен

6. Занимање (сталеж) *казникар*

7. Писменост

а) не зна ни писати ни читати з) зна читати и писати

б) зна читати, не зна писати д) има више школског образовање

8. Имовно стање

а) нема имања

б) има нешто имања

в) доброт је имовног стања

9. Да ли је раније био осуђиван *није*

а) за преступ з) за злочин једанпут

б) за преступ д) за преступ више од једн пута

10. Последњи дан издржане казне

11. Дан и број пресуде прогласиога суда *29. 12. 1905. г. 9. 13. / средњи суд у Милану*

12. Кривично дело по називу, законски ставом и изричито одређење казне *тежака по § 301 чл. II Кр.з. окр. г. 1878*

13. Изричитом пресудом изречена казна *издржати притвор*

14. Споредна казна *20 година издржане казне*

15. Последње место здржавања (државно, место)

16. Подпис *Богов*

(На казни)

Казнена карша осуђеног лица бр. 3356.
од 21. марта 1906. године (АС, МУД П)

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ

ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА 1853-1918.

Извештај начелника Пожаревачког округа В. Новаковића из 1867. године, упућен министру унутрашњих дела, потврђује стање кривичних дела која су се тада дешавала у Пожаревачком округу. По њему, издвајале су се „у овом округу многе крађе, паљевине, убиства“, а оцена окружног начелника је била да се „и друга зла чине и више него ни у једном другоме округу“. То се, по његовим речима, „доказива тиме што је само у 1866. години било 115 случајева крађе, 134 паљевине, 73 убиства и више „разни злочини дела“.¹⁶⁴ Дела мање тежине, која су обично „свој осуђенички век“ завршавала код окружног суда, притвореници, била су на пример, тешка увреда тела, за коју је извесном М.Ј. из Стамнице, среза Млавског, била досуђена „извршном пресудом“, као основна казна „21 дан притвора“ и као споредна, новчана казна у износу од 20 круна.¹⁶⁵

МАЛОЛЕТНИ ОСУЂЕНИЦИ

Према казним прописима у Србији, телесна казна је у периоду до 1860. година била предвиђена као основна,¹⁶⁶ али се врло често дешавало да се она услед стања „особитог телесног здравља или слабости, на окривљеном и осуђеном лицу није могла до краја спровести“. Због тога је Законом о замени шлесне казне од 1853. године¹⁶⁷ било утврђено у којим случајевима и на који начин се телесна казна може заменити казном затвора код пунолет-

¹⁶⁴ АС, МУД, П V89 14867, Б. Перуничкић, Пожаревац и његово управно подручје, Београд, 1877, 1728-1729.

¹⁶⁵ АС, МУД П 1906 ФVIII 69. Казнена карта осуђеног лица, бр.3356. од 21. марта 1906.

¹⁶⁶ Казнителни законик из 1860. године је задржао телесну казну и „дао јој доста значаја“, али је поље њене примене било знатно сужено, у односу на период до доношења закона. Из „слова“ закона видимо да се статус телесне казне променио у погледу њеног значаја, начину прописивања, примене, као и лица којима се могла изрећи, могућности замене исте другом казном или начина њеног извршења. Видети: Казнишески законик Књажества Србије, 1860. година. Момчило Грубач, Телесна казна у Србији 1804-1873, Београд, 2004, 121.

¹⁶⁷ АС, Зборник закона и уредаба за Књажество Србије, књ.VII, 1854, 28.

них лица „са ношењем окова или не“, као и посебно код малолетних лица. Тако је *Законом* било утврђено на који начин, у којим случајевима и у каквој сразмери „малолетне, но дорасле особе, према пунолетнима казнити се имају“, а у вези са тиме и то да се телесне казне код малолетних осуђеника замењују по истом принципу као што је то био случај и са пунолетним лицима, а у складу са тежином дела и сразмери телесне и замењене казне затвора.¹⁶⁸

Правилима о издржавању затвора изван казнене заводи које је *прописао министар правде* 17. августа 1883. године било је утврђено која се осуђена лица коме казном заводу имају спроводити на издржавање осуде према судским пресудама. Сам поступак спровођења малолетних преступника у завод био је регулисан чл. 5. *Правила*. По њима је, за случај да се малолетно лице мора слати у казнени завод, исто је морало имати најнужнију спремност. То је значило да је полицијска власт пре упућивања малолетника у завод, позивала његове родитеље, старатеље или ближу родбину, да обезбеди потребно одело, преобуку и „спаваће хаљине“. Уколико је малолетно лице било „тако сиротног стања, да му се ни са које стране не би могле те ствари набавити“, власт је осуђеноме на казну затвора била дужна да набави најнужније одело, преобуку и одећу о државном трошку. Истовремено је осуђеном малолетнику на казну робије требало обезбедити „бар најпотребније одело и обућу“, о трошку државе, а касније све то наплатити из суме коју је он имао на располагању „за подобне трошкове“.¹⁶⁹ Спроводно писмо, као део евиденције о осуђеницима, па и малолетним лицима, требало је да садржи податке о имовном стању малолетног осуђеника са назнаком да ли ће он у заводу бити у прилици или не да „се одева о своме трошку“. У чл. 2. и 6. *Правила*, изричито је наређено да се сви малолетници који нису навршили 21 годину старости спроводе само Београдском казненом заводу. Међутим, готово све полицијске власти

су, према акту управе Пожаревачког казног завода, „радиле противно овоме“. Због тога су често малолетни осуђеници упућивани у Пожаревачки казнени завод на издржавање казне, у ком случају су они имали нешто другачији третман у односу на пунолетне осуђенике.

Тадашњи управник Завода, Стојадин Радосављевић, је указивао на честе практичне проблеме код спровођења на издржавање казне малолетних лица. Као један пример, дешавало се да судови осуде малолетна лица до 21 године, узимајући у обзир „околности малолетства“, на блажу казну, а полицијске власти, знајући да је у времену извршења пресуде такво лице већ навршило 21 годину, то значи постало пунолетно, исто лице нису спроводила у надлежни Београдски казнени завод. Управник Пожаревачког завода је ову ситуацију „илюстрирао“ примером извесног М. Аврамовића из Стамнице, који је осуђен као малолетно лице на казну затвора од једне године, а у време када је требало да започне издржавати казну већ је напунио 21 годину, због чега је начелник Среза млавског својим актом поменутог преступника спровео Пожаревачком заводу на издржавање казне.¹⁷⁰ Управа Пожаревачког казног завода је покушавала да „исправи“ овакве погрешке, тако да је малолетне осуђенике „предавала начелнику среза пожаревачког као надлежној месној полицијској власти“, која би их потом прослеђивала Београдском казненом заводу на даље старање. Дилема је постојала и у случају Ц. Пајовића тежака из Рашчића, који је био осуђен био на пет година затвора, и „погрешно спроведен“ у Београдски казнени завод „иако није малолетник“. Чувар у Београдском заводу је добио задужење да спроведе стражарно овог осуђеника на издржавање казне у Пожаревачки казнени завод, за шта је добио прецизно и јасно упутство о понашању током спровода.¹⁷¹ Према појашњењима поменутих *Правила*, полицијске власти су биле дужне да малолетне осуђенике, пре спровода у казнени завод на издржавање казне, снабдеју

168 АС, МП, I 55 1853. Бранко Перуничкић, *Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1877, 1199-1202.

169 АС, МП, 1883 6. *Правила о издржавању затвора изван казнене заводи*, бр.2990, од 17. августа 1883.

170 АС, МП 1894 52. Представка управе Пожаревачког казног завода министру правде у вези са *Правилима по којима се осуђена лица имају спроводити казним заводима на извршење пресуде* од 17. августа 1882.г.

171 ИАП, ПКЗ (несрећена грађа), акт бр. 2938, од 6. јула 1883.г.

најнужнијим оделом, обућом и преобуком, било да им то обезбеди родбина, било да им се о државном трошку набави. У пракси су често ове обавезе пренебрегаване, те су отуда биле честе реакције управе Пожаревачког казненог завода.

Према сачуваним статистичким подацима о малолетничким преступима и кривичним делима за које им је суђено по *Кривичном закону*, један број њих је своју казну затвора издржавао у Пожаревачком казненом заводу. Према прописима о казним заведенијима у 19. веку, Пожаревачки казнени завод је поред осуђених пунолетних мушких лица, имао посебно одељење за жене осуђенице, али и за малолетна осуђена лица. На дан 1. марта 1912. године, под редним бројем 725, датиран је списак малолетних осуђеника који су у Пожаревачком казненом заводу издржавали своју осуду на казну затвора. Према тој евиденцији, у Заводу је било 145 малолетника осуђеника, који су долазили из различитих крајева земље. Анализом порекла, односно статистиком места одакле су дошли на издржавање казне, изводи се закључак да је малолетничких кривица и осудних дела било скоро равноправно како у сеоским тако и у градским срединама. Старосна структура малолетних осуђеника кретала се од 14 до 20 година, с тим што је највећи број њих био старости 17, 18 и 19 година. Криминални „профил“ осуђених малолетника обухватао је кривична дела по тадашњем *Кривичном закону*: крађа, проста крађа, опасна крађа, „два хотична убиства без предумишљаја“, „нехотично убиство“, превара и опасна крађа, као једно дело, силовање, хотично убиство без предумишљаја, покушај убиства, преправљање јавне исправе, разбојништво, оцеубиство, кријумчарење дувана, разбојништво, тешка телесна повреда, „смртна злостава“.¹⁷² Било је и стицаја кривичних дела у једном лицу, наведених као „више кажњивих дела, превара и опасна крађа“, „два хотична убиства без предумишљаја“, „силовање и родоскрвље“, као и дело по војном кривичном закону, као што је „бегство из војске“.

Статистика кривица малолетних осуђеника према евиденцији Пожаревачког казненог завода из 1912. године приказана је у табели на стр. 149.¹⁷³

Видимо да је међу малолетничким преступима предњачила „опасна крађа“, које су дело извршиле све старосне структуре малолетника, а максимум досуђене казне износио је 5 година затвора. Затим је евидентирана била у већем броју дело „просте крађе“, својствено малолетницима од 16. до 20 година, а у истој равни се налазило и дело „покушаја убиства“, такође код свих старосних категорија малолетних лица. Посебно је тешка казна затвора била досуђена малолетницима који су извршили дело „оцеубиства“, и то у распону од 1 до 10 година затвора. Такође, примера ради, за дело разбојништва, тежа осуда сустигла је млађег малолетника који је, старости од 16 година био осуђен на 6 година затвора, до је старији малолетник (19 година) био осуђен на 2 године затвора. Поред тога, слику друштвеног и социјалног живота, којом се бојило и криминогено понашање младих, можемо сагледати и кроз податак да је у према наведеној статистици било осуђени 7 лица за силовање и једно за дело силовања са родоскрнављењем. Посебну анализу свакако заслужује и сазнање да су се међу „силвателима“ налазили најмлађи малолетници, управо они од 14, 15 и 16 година старости.

Како је радна обавеза осуђеника сматрана битним сегментом њиховог поправка и преваспитавања, према правилима о понашању у заводима из 1868. године је посебна пажња придавана „младежи“ на издржавању казне затвора. Особито се тражило да се омладина навикава на рад и обучава у свим пословима, посебно оним којима ће моћи „свагда пару зарадити, да на поштен начин живети може“. Уопште се препоручивало управи казненог завода да „особиту пажњу обрати на малолетнике како би се све могуће учинило да више никада у заведеније не дође“. Стога се настојало да се малолетници науче занатима како би их по изласку из завода могли примењивати, а

¹⁷² АС, МП, 1912, ф ХLI, 8. Извештај управе о броју малолетних осуђеника у Пожаревачком казненом заводу са списком.

¹⁷³ АС, МП, 1912, ф ХLI, 8. Извештај управе о броју малолетних осуђеника у Пожаревачком казненом заводу са списком.

Статистика кривица малолетника осуђеника према евиденцији Пожаревачкој казненој завода из 1912. године

Опис дела	Старосна структура	Број дела	Изречена осуда/казна
Покушај опасне крађе	20	1	6 месеци – 1 година и 6 месеци затвора
Опасна крађа	15,16, 17,18,19,20	69	6 месеци – 4 године
Фалсификат	17, 20	1	4 године затвора
Проста крађа	17, 18,19, 20	8	1 – 3 године
Проста крађа стоке	16	1	1 година и 3 месеци затвора
Крађа	18, 15, 19,20	5	1 - 3 године
Хотична убиства без предумишљаја (два, поврат)	15, 16, 17,18, 19,20	3	6 месеци -5 година затвора
Силовање	14,15, 18, 19	7	1 - 5 година затвора
Силовање и родоскрнављење	16	1	6 година
Покушај хотичног убиства без предумишљаја, покушај убиства	15,16, 17, 18,19,20	8	2 године затвора
Убиство	14, 15, 18,	3	1-3 године, 10 година 8 година затвора
Оцеубиство	15,17	2	2 -3 године затвора
Преправљање јавних исправа	18	1	2 године
Разбојништво	16, 19	2	6 година затвора, 2 године
Кријумчарење дувана	19	1	360 дана затвора
Тешка телесна повреда	18	1	2 године
Нехотично убиство	17, 20	2	1 година
Смртна злостава	19, 17	1	1-3 године
Бекство из војске	20	1	2-3 године

уколико никакав занат не познају, морали су да се „овом или оном занату приклоне“, те да помажу мајсторима и настојати да од њих што више науче.¹⁷⁴ Међутим, и поред такве политике, забрињавајући је био податак о броју ма-

лолетника осуђеника, као и тај да су скоро сва кривична дела, уобичајена за пунолетна лица, била заступљена и међу малолетним лицима која су се почетком 20. века налазила на издржавању казне затвора у пожаревачком Заводу.

¹⁷⁴ АС МП 1904, Ф27 6. Појашњење Правила о домаћем реду апсанског заведенија у Пожаревцу, које је министар правде Ђ. Ценић доставио Пожаревачком казненом заводу 21. септембра 1868. године.

106. 163

42350

Влада Републике Српске
и Министарство Правде

23/5-883
Београд

Јулијану Јовановићу

одељење
Парсонџа
Великог

Влада Републике Српске
и Министарство Правде
24-5-883

СК. 24-5-883

Уверена.

Јулијану Јовановићу, др
Завод је владата, а Лице је Лице

Ово се уверено уверено
од ових овдје овдје.

24. Јануара 1883. године
Пожаревац.

Министарство Правде
Пожаревац

Пожаревац
и Министарство

Из осуђеничкој досијеа: уверење о имовном сјану осуђеној
лица, од 27. јануара 1883. године (ИАП, ПКЗ)

ОСУЂЕНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

ОСУЂЕНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ САНКЦИЈЕ ЗА ЖЕНЕ КОЈЕ СУ УЧИНИЛЕ КРИВИЧНО ДЕЛО

Положај жена пред обичајним правом, Кривичним и Грађанским закоником у 19. веку одржавао је њихов подређен положај у породици. Ускраћивање права, подељеност улога у друштву и породици, законодавна и/или клерикална заштита брака, тумачење и прописивање правила понашања и јавног морала – категорије су где је жена стављана у подређен, безправни положај, омаловажавана, психички и физички малтретирана, сматрана нижим бићем. Ригидан и неприкосновен став о подељеним мушким и женским сферама, различито вреднованим родним улогама, различитим психолошким и интелектуалним могућностима, па и посебности физиологија, презет из европске литературе, био је таман одговарајући и уклопљен у патријархалну матрицу која је опстала до краја XIX века.

Грађански законик из 1844. године додатно је отежао положај жене дајући јој једину могућност да безпоговорно слуша и одговара мужу за своје поступке, одузевши јој право на рад и запослење, односно било какво иступање у јавности, отежавши јој примање наследства, а укаљавши је, додатно, забраном истраживања ванбрачног очинства.

„Суђујућа њак дужна је своја мужа слушати, наредбе његове надбљугаваћи, за њим ићи и иде он за добро нађе, с њиме онде живећи; њему по силама својим у ошћурављању домаћих послова, у прирављању, а нарочишћо чувању имања пријомајати, и кућевни ред и чистшћо надбљугаваћи, и нарочишћо децу намириваћи, у чистшћошћи и блајонаравију садржаваћи и чуваћи“¹

- параграф 110. Грађанског законика обавезао је жену да безпоговорно слуша мужа, додавши јој „опис послова“ односно дужности и обавезе, а одузевши јој скоро сва права.

Бракови су у Србији средином XIX века били веома трајни, а разводи веома ретки због патријархалних норми средине, али и самих законских одредби. Молбе за раскид брачне везе подносили су и мушкарци и жене, с том разликом што су се на тај корак ређе одлучивале жене са села. Наиме, пре развода супружници су били дужни да иду на тзв. мирење пред месним свештеником и саветовање у Конзисторији, која је оцењивала основаност узрока због којих се развод тражи. У захтевима за развод мушкарци су као разлоге најчешће наводили женину небригу о кући, скитњу и неверство, док су жене најчешће

¹ Грађански законик за Кнежевину Србију, 1844, параграф 110.

наводиле физичко злостављање, неверство и мужевљеу неспособност да им обезбеди материјалну сигурност, а што се наводи кроз документа Протопрезвитерата пожаревачког.² Уколико жена одлучи да изађе из брака, њену судбину најбоље осликава:

*„Уредба о поштовању са женама које би од свои мужевља одбегле - ни коме није слободно примити у своју кућу од мужа одбеглу жену, осим родитеља, сродника или месне власти, па и они дужни су одма, или најдаље друштан дан јавити за такав случај полицајној власти, и ови да њу и мужа јој без одлагања упути к надлежном парохијском пројектној мирени, и даље поштовања...”*³

Духовни суд покреће поступак, бранећи чврсте темеље патријархалног друштва, да девојка мора да поштује традицију, да не сме да узима свој живот у своје руке, да сама изабере прилику за себе, јер како су све оне и пре ње тако ћутале и трпеле шта им патријархална породица намени и одреди.

Одредба Казнителног закона, чл.349, предвиђа казну од 30 дана затвора за мушкарца за кога се докаже да је „Спрам своје жене и других домаћих крајње нечовечан био, ове немилосрдно тукао и злостављао“. Тиме је и сам закон потврдио право мушкарца да туче жену и да се без икакве санкције нечовечно односи према њој, јер санкција се примењује уколико се „докаже да је (насиље) прешло законом означене границе „крајње нечовечности“ и немилосрдности у батињању и злостављању.“⁴

Почетком XX века проституција је у Србији била кажњавана као прекршај за који је Закон о заштити државе, чл. 8. предвидео казну затвора до три месеца и мо-

гућност упућивања у завод на принудни рад.⁵ Насупрот благим казнама за проститутке, свака трговима сопственом женом или ћерком, сводништво, као и прикривање проститутки било је строго кажњавано.⁶

За Казнителни законик карактеристично је и предвиђање кажњивости за сексуалне деликте, чија интенција очигледно није била заштита жене већ заштита институције брака и интереса мушкараца. – чл. 196. предвиђа се казна затвора од 12 месеци за онога „ко с туђом женом блуд учини“, док жена која је оставила мужа бива санкционисана – због истог дела – затвором од три месеца до две године.⁷

Казнителни законик из 1860. године доноси тешке кривичне санкције за напад на част девојке, а проистекле су из патријархалних начела вредности, заштита су угледа и права оца односно будућег мужа. Управо штитећи право мушкарца на његову имовину Казнителни законик предвиђа за овај чин смртну казну.⁸ У посебном положају била би жртва силовања. Нажалост, обичајно право, Грађански законик, па ни Казнителни законик није при том нарочито штитио њена права и стао на њену страну, већ је полазио са потпуно друге стране – штитио је права мушкарца. Наиме, како је то Д. Антонијевић при-

5 В. Николић-Ристановић, нав. дело, стр. 30.

6 Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију (1860. године), чл.198.

7 В. Николић-Ристановић, нав. дело, стр. 29; Криминални (Казнителни) законик., чл. 196 и даље.

8 В. Николић-Ристановић, нав. дело, стр. 29; Криминални (Казнителни) законик: чл. 191: „Робијом до 15 година да се казни:

1. ко какво лице мужког или женског пола, силом или претњом принуди на блуд с њим или с другим лице;
2. ко лице слободне воље и свести лишено, било да је од кривца намерно у то стање постављено, или да се иначе у том стању налазило, на блуд и задовољство свој телесни нагона злоупотреби;
3. ко с лицима која нису тринаесту годину навршила блуд чини, ма да били се то и са њиховим саизволењем догодило.

Ако је у једном од ова три случаја злоупотребљено лице умрло, кривац да се казни смрћу, ако је он то следствие као вероватно предвидити могао; иначе робијом до двадесет година.“

2 ИАП, Протопрезвитерат, инв.бр. 53: од 10. јула 1846; бр. 53 од 10. децембра 1846; Саслушање по тужби супруге, од 24. марта 1881. у Пожаревцу; Саслушање по тужби супруга, од 19. маја 1871, а на претходну тужбу супруге.

3 ИАП, Протопрезвитерат, сигн. 4 53/2: „У Београду, 26 фебруарија 1857.“ са потписом: Архиепископ Београдскиј Митрополит Србскиј Петар.

4 Весна Николић-Ристановић, *Кривичноправна заштита жена у Србији 19. и 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, св. 2, научни скуп: Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр.27.

МИЛОШЪ ОБРЕНОВИЧЪ ПРВЫЙ

КНЯЗЪ СРБСКИЙ,

У СЛАГАСНО СА СОВѢТОМЪ

ОПРЕДѢЛИЛИ СМО И ОПРЕДѢЛЮЕМО:

КРИМИНАЛЬНЫЙ (КАЗНИТЕЛЬНЫЙ) ЗАКОНИКЪ

ЗА КНЯЖЕСТВО СРБІЮ.

УВОДНА ПРАВИЛА.

§. 1.

Сва казнима дѣла или су злочинства или преступленія или изступленія.

Злочинство е оно дѣло, за кое закони доносе смръть или робію или заточенѣ.

Преступленѣ е оно дѣло, за кое закони доносе затворѣ дужій одѣ мѣсець дана, или лишеніе званія, или новчану казнѣ выше одѣ тридесетѣ талира, или бой выше одѣ тридесетѣ удараца.

Изступленѣ е оно дѣло, за кое закони доносе затворѣ до мѣсець дана, или новчану казнѣ до тридесетѣ талира или бой до тридесетѣ удараца.

Законѣ крим.

1

„Милош Обреновић Први, књаз србски, у сагласју са Совјетом ојределили смо и ојределујемо: Криминални (казнишелни) законик за књажество Србију“, 29. марта 1860. године у Београду. (Архив Србије)

IV

§. 5.

Дѣла која су се до садъ као казнима сматрала и казнила, но за која нѣ и казнь опредѣлена была, пресудиће се по казнителномъ законѣ ако не буду коначно већ пресуђена, кадъ овај законѣ почне важити.

§. 6.

Будући е казнителнимъ законѣкомъ вечна робѣя и вечно заточенѣ на двадесетогодишню робѣю и заточенѣ сведено, то се и свѣма онѣма, кои су на вѣду одъ тѣхъ казни осуђени ова има у двадесетогодишню свести, и потѣме, и онѣ кои вѣду одъ тѣхъ казни већ двадесетъ година издржаваю, имаю се одма у слѣбѣду пустити.

§. 7.

Свѣма онѣма кои су на робѣю испѣдъ две године осуђени, има се ова у затѣврѣ претѣврѣти.

§. 8.

Уколико казнителный законѣк у смѣтрѣню застарѣлости или другѣхъ околности будѣ блажѣн за крѣвца, имаю се по нѣму пресудити свѣ она дѣла, која не буду изѣвршителномъ пресудѣмъ окончана, кадъ казнителный законѣк у живѣтъ ступи.

§. 9.

У смѣтрѣню свѣю онѣ казнѣмы дѣла, која се по наређѣню казнителногъ законѣка само на тужѣбу дѣтѣчны приватны лица

V

изслѣживати и казнити имаю, ако се нађу нека одъ таковы у вѣремену кадъ казнителный Законѣк у живѣтъ ступи која су по звѣничной дужности у изслѣженѣ и суђенѣ узѣта, ако не бы она коначно пресуђена и пресуда окрѣвѣльномъ саѣбштѣна была, — има се одъ свакогъ далѣгъ изслѣживанѣя и суђѣнѣя прѣстати, ако не бы лице, кога се тѣче, до закономъ опредѣленогъ рока продужѣнѣ или окончанѣ изслѣдованѣя и суђѣнѣя захѣтевало.

29. Марѣа 1860. год.
у Бѣоградѣ.

Мѣлошъ Обрѣновѣхъ Прѣвый
Князь Срѣбскѣй.

*Прѣдсѣдѣтель Совѣта,
Гѣнералъ - Маѣоръ,*

(М.П.) Сѣтѣвѣа Мѣхѣиловѣхъ с. р.

*Застѣпникъ Княжѣскогъ Прѣдсѣавника,
и Попѣчитѣля Иностранѣ Дѣла,
Члѣнъ сталѣне дѣнавѣске комисѣи, Кавѣлѣръ,*
К. Цѣукиѣхъ с. р.

Главный Секретаръ Совѣта,
Рѣйко Г. Лѣшѣаниѣхъ с. р.

„Мѣлошъ Обрѣновѣхъ Прѣви, князь срѣбски, у саѣласѣу са Совѣѣшѣом ѣѣредѣлили смѣ и ѣѣредѣљуѣмо: Крѣминални (казнѣшѣелни) законѣк за княжѣствѣо Срѣбију“, 29. марѣша 1860. ѣодинѣ у Бѣоградѣ. (Архѣв Срѣбиѣ)

метила: „Мора се, стога, истаћи кључна чињеница: не боли мушкарца толико насиље над женама жена ради, колико их боли симболични аспект тог насиља које је уперено ка њима самима! Силовати нечију жену или кћерку представља бруталан и отворен акт доминације једног мушкарца над другим мушкарцем, и управо та чињеница даје суштински смисао мушке побуне против тог чина!“⁹

Уређујући политику кажњавања, кнез Александар Карађорђевић, не оправдавајући сурово батинање робијаша и робијашница, донео је Закон о замени телесних казни, 1852. године, којим је заменио ударце камџијом бројем дана проведених у затвору. Тежина и број досуђених удараца замењивала се одређеним бројем дана у затвору.¹⁰ Дуго је, и после ступања овог закона на снагу, робија започињала и завршавала се ударцима камџије.¹¹

9 Д. Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: њојшиснуџа њовестџи усџаничкој доба у Србији*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998, стр. 65-78.

10 Б.Перуничић: *Град Пожарвац и његово ујравно њодручје*, Пожаревац, 1977, стр. 1201. наводи: „Закон о замени телесних казни В.Но 90.

С.Но 1264 од 1852. године, Александер Карађорђевић, књаз србски...

Чл.10

Казн од 20 камџија уједанпут замењује се са затвором од 2 месеца дана. Ако је преступница осуђена да двапут по 20 камџија издржати мора, сваки 20 камџија замењује се затвором од три месеца.

...чл.12

Казн од 40 камџија уједанпут замењује се затвором од 8 месеци., (чл.13): од 50 камџија замениће се затвором од 1 године. Ако је преступница осуђена да двапут по 50 камџија издржати мора, сваки 50 камџија замењује се затвором од једне године и пол.

Чл.14.

Како се законом од 13 нојемврија 1847. гдо. ... точком 1. женска лица, која би преступљенија у точки 2 закона о поари и крађи изложено, учинила, на казн од 100 камџија уједанпут осудити имају, тако, у случају, ако осуђеница ову казну не би издржати могла, има се иста казн 12 годишњом робијом у тошком гвожђу заменити.“

11 Више: И.Јанковић, *Женско ајсенничко радилишће у Пожаревцу 1848–1852*, у: *Годишњак за друшћвену историју*, св. 3, Беоџраг, 2013, стр. 23.

Посебно су Казнителним законом биле предвиђене ситуације губитка грађанске части као додатну санкцију уз казну предвиђену за учињено кривично дело. У архивској грађи Историјског архива Пожаревац налазимо предмете Пожаревачког примирителног суда односно Суда општине пожаревачке у којима се помиње крађа накита – који је обавезни украсни детаљ женске грађанске ношње је накит који је експлицитно репрезентовао имовно стање власнице, односно породице из које потиче. Накит је најчешће на мети лопова, стога налазимо предмете у којима се помиње пљачка накита и мираза.¹² Исто тако због кривичног дела крађе комада штофа, рипса, у вредности од 62 дин из дућана, Ј.Ћ. оптуженица је осуђена на годину дана затвора и губитак грађанске части.¹³

ИЗДРЖАВАЊЕ ЗАТВОРСКЕ КАЗНЕ У ЗАВЕДЕНИЈУ ЖЕНСКОГ РАДИЛИШТА АПСЕНИЧКОГ (1848-1852) И ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНИОНИЦИ ЗА ЖЕНЕ (1868-1914)

Заведеније женској радилишћу ајсенничкој или Женско ајсенничко радилишће у Пожаревцу, имало је свој буџет и свој правилник. Основано новембра 1848. године, постојало је до новембра 1852. године.¹⁴ Пре оснивања *Заведенија*, преступнице су боравиле у приватним кућама или надлештвима, као послуга, јер је наредбом из 1828. године било прописано да се само жене оптужене за убиство стављају у притвор, а да све остале до изри-

12 ИАП, Суд општине пожаревачке, предмети из разних година (1883 до 1914); Ст.Максимовића, *Збирка начелних одлука Одељења и ојшћих седница Касационој суда*, прво издање Пожаревац 1899, Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда Првостепеног суда бр. 22.402 од 18.11.1882, у вези права наслеђивања накита из мираза покојне, стр. 81.

13 С.Максимовић, *Збирка начелних одлука Одељења и ојшћих седница Касационој суда*, прво издање Пожаревац 1899, Историјски архив Пожаревац 2011: пресуда Првостепеног суда бр. 4494 од 9.априла 1898, стр. 25; Казнителни законик..., чл.34. и 35.

14 Према: И.Јанковић, *Женско ајсенничко радилишће у Пожаревцу 1848–1852*, у: *Годишњак за друшћвену историју*, св. 3, Беоџраг, 2013, стр.9-10.

цања пресуде бораве у кућама месних чиновника, свештеника или сеоских кметова. Често се, међутим, дешавало да и осуђене за убиство своју казну врше као послуга.¹⁵

Тако у писму из Пожаревца од 20. марта 1819, Марко Теодоровић, обр-кнез пожаревачки, пита књаза Милоша шта му је чинити: жена наговорила свог љубавника да убије њеног мужа и „шта ће се с женом која га је наговорила, чинити, оће ли се и она у извиденију узети или неће, јер се човек заклиње да он то ни помислио није, да му жена рекла није.“¹⁶ Према „Пословнику“, од 2. марта 1829. године, жене се „за учињену кривицу не хапсе но да такво до решенија судског о кривици, код варошког кнеза или код пароха придржавају, само жене убице да се хапсе, али у посебном хапсу“.¹⁷

Забележено је да је у Пожаревцу 1847. расходована „бивша женска апсана при старом окр. суду од талпи начињена и упола у земљу укупана, даском покривена, на којој је већ кров дотрајао и иструнуо“,¹⁸ где су осуђенице биле смештане даље од апсеника.

Осуђенице су почетком новембра 1848. године биле послате у Пожаревац да би израђивале платно за топовске фишке у којима се преносио барут. Већ 22. новембра 1848. Женско ајсеничко радилиште је добило свој општи акт

– Устројеније, у чијој преамбули стоји: „Будући је жеља правитељства да се апсенице, које су на дуже време на робују осуђене сходно своме полу и уредно на рад употребују, то се за добро нашло, све њих на једно место у Пожаревац сместити и онде им дати опредељено зани-

мање.“ Правитељство је одлучило да, у својству надзира-теља, Женским радилиштем апсеничким управља Живо Радојковић, управник државне дударе у Пожаревцу, који ће, од тада, управљати двема државним установама – апсеничким радилиштем и државном дударом. Начелство округа Пожаревачког било не надређено над овим чиновником, који је сваких 15 дана подносио извештај. Начелство округа обезбеђивало је услове за рад, вршело је кореспонденцију са Министарством и прослеђивало буџет.¹⁹

Женско апсеничко радилиште било је смештено у напуштеној војној касарни у Пожаревцу. У већем делу зграде налазио се магацин оружја и муниције, а поред барутана. У две собе налазило се 15 до 30 осуђеница, а трећа, већа просторија била је радионица. У собама су осуђенице спавале на даскама мало одигнутим од пода поплочаног циглама, уз „оскудни спаваћи простирач и покривач [састоји се] од старих, протртих, често и изкиданих ћебета или поњава“. Окружни физикус је, 1851. године, предложио да се апсеницама обезбеде сламњаче, бар једно, а зими два ћебета за покривање.²⁰

Живот осуђеница у Заведенију зависио је од надзира-теља и окружног физикуса, а и један и други полазили су од претпоставке „о урођеној моралној инфериорности жена. Надзиратељ Радојковић у свом извештају наводи, као општепознату ствар, да је женски пол: „покварен“, „раскалашан“, „забораван“ и „без карактера“. Будући такве какве су, жене не умеју да цене када се према њима добро поступа и да буду захвалне. „Пристојност би захтевала да су мало више затегнуте.“²¹

Већ при самом крају постојања пожаревачког Заведенија женског радилишта ајсеничког основана је прва модерна установа за издржавање казне затвора – Економично-апсеничко заведеније у Топчидеру, 1851. године, да би септембра 1852. Начелство округа Пожаревачког

15 Према: И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, наводи у фусној 39: – Живановић, Тома, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосудја од 1804. до 1865*, Београд, 1967, стр. 69.

16 АС – КК XXI 88; Перунички, *Град Пожаревац и његово управно подручје, Пожаревац*, стр. 209.

17 М. Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши (1804-1858)*, Народни музеј Пожаревац, 2005, стр. 115 у фусноти 26 наводи: М. Петровић *Финансије и установе*, I, 610.

18 И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, у фусној 43 наводи: АС, МУД-П, 1847, Ф-VIII-57.

19 „Министарство финансија је прве године *Радилишту* одобрило буџетски кредит у износу од 430 талира: 200 за издржавање апсеница, 200 за набавку вуне и 30 за набавку алата“ – И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, *сир.* 18.

20 Више: И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, *сир.* 19.

21 И.Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште...*, *сир.* 25.

од Министарства унутрашњих дела добило наредбу да затвори Радилиште и да све робљашице што пре пошаље у Београд, у новоотворено женско одељење Економско-апсеничког заведенија у Топчидеру.

Четрнаест година касније, 1866, основано је Женско одељење Пожаревачкој казненој завода, али између тих двеју установа не постоји никакав континуитет.²²

Образлажући предлог за изградњу нове зграде женског затвора, Ђорђе Ценић, 6. априла 1874. године у пропратном акту наводи да је познато једа женско заведеније због финансијских тешкоћа смештено у зграду „која је удавна времена и сасвим задругу цељна прављена“, и да су у истој згради смештена и мушка и женска лица. Укидањем телесне казне очекивао се повећан број осуђеника, што је значило да је неопходно да се осуђенице морају изместити у посебну зграду, у коју ће се моћи сместити „до 100 осуђеница поред нужних соба за болницу, салона за рад, квартира надзиратеља и т. д.“. Опредељена средства била су недовољна за такав грађевински подухват, па је министар наговестио да је неопходно да се недостатак новца „попуни својим радом“ тако што би се зграда начинила од „тврдог материјала и то средством осуђеника, измешаних са неколико плаћених мајстора, употребљујући за нуждан подвоз државна кола налазећа се у Љубичеву.“

Изградња зграде женског затвора отпочела је у јуну 1874. године постављањем темеља у који је положена боца са зејтином са повељом на пергаменту у којој је стајало: „Данас седамнаестог јуна 1874. године под сретњом Владом Светлога Кнеза Србије Милана М. Обреновића IV. бих освећен и основан темељ овој државној казненој кући, за све женске осуђенице, под племенитим и родољубивим старањем Министра Правде, Господина Ђорђа Д. Ценића, и потпомагањем окружног начелника г. Аћима Прокића, г. Илије Хранисављевића, управника Казненог завода и окружног инжењера г. Мите Стојановића. Надзоритељица свију осуђеница јесте г-ђа Ана Шрепловић.“²³ Зграда завршена у јесен 1874. године имала је 10 соба за осуђенице,

ћелије за усамљени затвор, 4 просторије у којима су оне радиле (у две се ткало платно, а у остале две радио се вез и израђивали ћилими), одвојену просторију за смештај болесних осуђеница и чекаоницу, кухињу, канцеларију и стан надзорнице.²⁴ У овом женском одељењу пожаревачког казненог завода осуђенице су казну лишења слободе издржавале по систему заједничког затвора.

Почетком октобра 1887, Феликс Каниц посетио је Пожаревачки Казнени завод. Пробао је хлеб и чорбу с поврћем и месом, закључио је да храна није лоша, „на ваздух се не могу жалити јер је одиста добар“. Као награду осуђеници би добијали ракију и дуван, а осуђенице – ракију или $\frac{1}{4}$ оке млека.

У претходном периоду *Заведеније женској радилишта айсеничкој* оцењено једа је храна била једнолична и не нарочито здрава. Дневно следовање садржавало је: једну оку хлеба, 50 драма²⁵ меса са 25 драма бунгура²⁶ и 4 драма соли.

У посне дане, а поштовало се преко 200 посних дана током године, апсенице су добијале само 50 драма вариња - куваног поврћа, најчешће пасуља.. Није било разлике у исхрани радним и благим данима. Услед учесталог побољевања осуђеница, окружни физикус је, 1851. године, препоручио да се у свакодневну исхрану дода лети спанаћ и лист од боба или цвекле, а зими кисели купус и расол. Осуђеница, коју би одредио надзиратељ, имала је дужност „за све кувати, судове прати, воду носити, собе чистити и све у чистоћи држати“, и била је ослобођена од сваког другог рада.

Министарство правде одобрило је *Прописе управе казних завода о начину исхране осуђеника и врстама хране* који експлицитно прописују понашање управе и осуђеника приликом дељења obroка, а управа Пожаревачког казненог завода, 26. октобра 1899. године, у Пожаревцу, реферише господину министру правде – „управа има част учтиво известити ... да је она примила

22 Сматра И.Јанковић, нав. дело, стр. 10.

23 *Грађанин*, 16.октобра 1911, бр. 83, стр. 2. (Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац).

24 Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац 1992, стр. 213.

25 1 драм = 3,2 грама

26 Бунгур или прекрупа је каша од крупно млевене пшенице

објашњење господина министра правде... о правилима за апсанско заведење у Пожаревцу.”

Ручаваће се у ходнику... *Каг буде време ручку, наредиће се на једном асџалу онолико шањира са кашикама...ко-
лико осуђеника има. За шим ће се наредиџи да се јело
из муџвака донесе, у шањире равномерно усџе.. каг се
џо сврџи, зазвониће се и осуђеници сви џусџиџи да за
асџал дођу, сегну у ручају, џоневџи сваки са собом ле-
баџ. Усџиџање јла џреба да буде брзо да се усџо не изла-
ди. ... ако је моџуће (месџа нумерисаџи и џо сџавиџи)
ону нумеру џод којом је и осуђеник.*

Каг мушки буду с јелом џоџови, даће им се знак да се
дижу и дозволиће им се да осџаџак леба са собом узму.
За шим ће се шањирџи и џосуђе диђи, асџал зачисџиџи ...
чисџи шањирџи меџуџи и ...џозвониџи да женске на ру-
чак дођу и џосџуџиће се и сада онако како је за мушке
казано.²⁷²⁸

На Каница је неједнак третман у затвору према имуџ-
нима и сиротињи, `обичним` преступницима и поли-
тичким затвореницима – оставио изузетан утисак. “... с
осуђеницима се поступа хумано, они се много кређу на-
пољу, а ако раде на оближњим сељачким имањима, при-
пада им половина наднице.

Из његовог извештаја не видимо колико је удаљена
зграда намењена женама осуђеницама, али је забележио
да је 1874. саграђена је посебна зграда за тешке преступ-
нице и да је то „заправо посебна установа коју од осни-
вања с много умешности води Ана Шрепловић (Schrepel)
из Хрудима.”²⁹

27 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила
о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу – које
је министар правде Ђ. Ценић, доставио Управљенију
Пожаревачког казног завода 1868. године, чл. 18.

28 “Правила из 1868. године била су писана за затвор у
Пожаревцу, где је било и затвореница. Она откривају
одлучност управе да спречи сваки могући сусрет
између женске и мушке популације затвора”, Владимир
Јовановић, Затвори у Србији, у: Приватни живот код Срба у
деветнаестом веку, Клио, 2006, стр. 693.

29 Ф.Каниц, *Србија, земља и сџановниџтво од римској доба
до краја XIX века*, I, Београд 1986, стр. 173.

„Зграда завршена у јесен 1874. године имала је 10 соба
за осуђенице, ћелије за усамљени затвор, 4 просторије у
којима су оне радиле (у две се ткало платно, а у остале
две радио се вез и израђивали ћилими), одвојену про-
сторију за смештај болесних осуђеница и чекаоницу, ку-
хињу, канцеларију и стан надзорнице.³⁰ У овом женском
одељењу пожаревачког казног завода осуђенице су
казну лишења слободе издржавале по систему заједнич-
ког затвора.”³¹

Током постојања *Заведенија* било је прописано да ноћу
кључеви морају бити код надзиратеља, чији је главни за-
датак био и да пази на два пандура и њихово понашање
са апсеницама. Циљ је био спречити свако злостављање
апсеница и свих могућих непристојности.³² До 1860. годи-
не жене су могле бити осуђене на лак оков, а у посебним
случајевима осуђиване су на казну у „унакрстном око-
ву”.³³ Почетком 1850. године кнез је донео одлуку да све
робијашице које раде у Пожаревцу буду ослобођене око-
ва, јер су им окови сметали при раду у апсанским ради-
оницама.³⁴

У периоду постојања Пожаревачке казнионице за
жене, апсенице су биле одвојене од мушких осуђеника, а,
пored тога, биле су раздвојене пунолетне од малолетних
осуђеница. Углавном су важила иста правила уз ове раз-
лике: заводско особље су морале бити жене (надзорница
и учитељке).

30 И. Крстић Мистрицеловић, рукопис, наводи: Драган
Фелдић, *СџариПожареваџ*, Пожаревац 1992, 213.

31 И. Крстић Мистрицеловић, рукопис.

32 И. Јанковић, нав. дело, стр. 26.

33 И. Јанковић, *Женско аџсеничко радилиџџе...* у фусноти 12
наводи: Примери: За убиство мужа, жена је осуђена „да
робује 5 година окована у ногу и руку” (АС, Државни савет
(даље: ДС), Деловодни протокол (даље: ДП) 1838, No. 2586).
Жена која је родила дете с ожењеним човеком и усмртила
га на порођају осуђена је на четири године робије „у гвођђу
на руци и ноги” (АС, Суд округа београдског (даље: СОБ),
1844, Ф-IV-143). А „због чињеног блуда са својим девером”
жена је осуђена на шест месеци робије „у накрстном лаком
гвођђу” (АС, МУД-П, 1845, Ф-XI-8).

34 Више: И. Јанковић, *Женско аџсеничко радилиџџе...*, сџтр. 21.

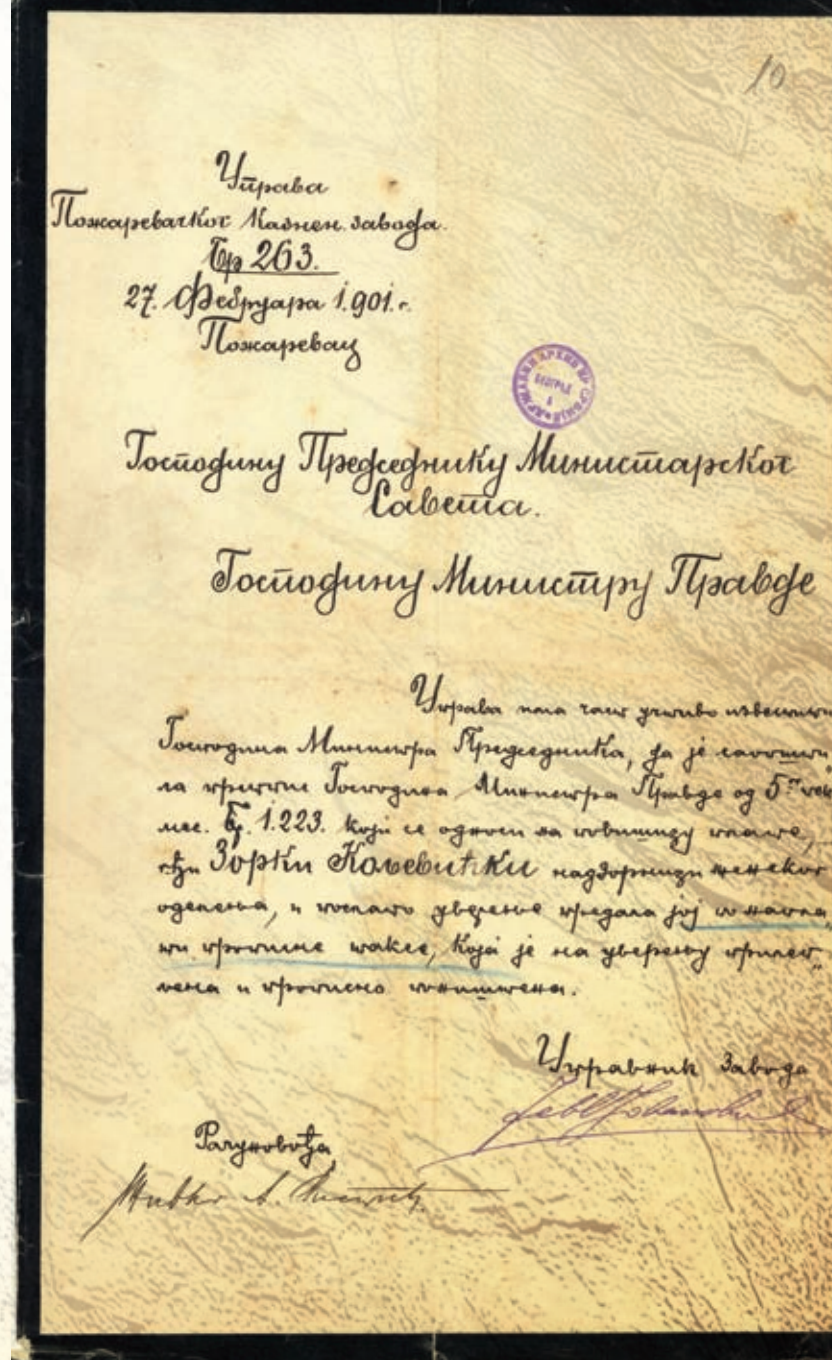
Разматрајући детаљно поступање и утврђујући ред у казним заводима, министар правде Ђорђе Ценић, у ставу 10 каже: „... Код женских довољно је, да надзира-тељка од времена на време сама преко ходника прође и обраћа на то пажњу да се какав неред не догађа, а може на то употребити и какву поузданију женску од осуђени-ца, да јој у овој дужности помогне.³⁵ Министар је оценио да су жене мирније и послушније, и да их је лакше држати у реду и дисциплини.

Уз надзиратељку, настојницу женског одељења Пожа-ревачког казног завода, често се помињу и поставље-ница – коју именује сама настојница – и која јој помаже у вршењу дужности и спровођењу радне дисциплине у радионицама.

Из архивских докумената сазнајемо да су промене на челу женског одељења Пожаревачког казног завода биле честе, и да су праћене разним препискама и дојавама.

У оквиру архивског фонда Министарства правде на-лазимо Указ о постављењу Зорице Кољевић за нову над-зорницу женског одељења у Пожаревачком казном за-воду.³⁶ За залагање и одржавање реда у женском одељењу, министар правде је 5. фебруара 1901. године управи По-жаревачког завода доставио акт: „Решио сам да се г-ђи Зорки Кољевић, надзорници женског одељења тога заво-да, повиси плата од 1200 на 1500 дин годишње, која ће јој се рачунати од 6 овог месеца....“ – у потпису министар правде.³⁷

Према кондуит листи из 1904. године сазнајемо да је плата надзорнице Милева др Стојиљковић 960 динара годишње, да је надзорница Београђанка, удовица са троје деце, да је завршила Вишу женску школу у Београду и три године провела у Швајцарској. На плату Милева не прима никаквих додатака али јој је додељен бесплатан стан. У кондуит листи се даље наводи да је била поставље-

Указ о постављењу Зорке Кољевић за надзорницу женског одељења у Пожаревачком казном заводу. Документ има црни печат због жалоси за преминулим краљем Миланом. (АС, Министарство правде, Ф III62-1901.)

35 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 10.

36 АС, Министарство правде, Ф III62-1901: Указ о постављењу Зорке Кољевић за надзорницу женског одељења у Пожаревачком казном заводу.

37 АС, Министарство правде, Ф III62-1901: Решење о повишењу плате

Милева др. Стојиљковићка.

Име и презиме.

Београд.

Где је рођен.

49.

Колико има година.

Рану женску школу у Београду и 3 године у Швајцарској.

Ја је и какве науке савлада и има ли додатака.

Урба. Има троје деце.

Ја ли удаата и колико деце има.

Надзорница Женског одељења Пожаревачког Казненог Завода.

Звање.

12. Септембра 1904. год. № 8854

Година, дан и месец пријављено са којом је на данашњи ста. не била била.

Плаћна листа надзорнице Милева Стојиљковић, 1 страна АС,
Министарство правде Ф XXVII – 12 – 1905

на за надзорницу Женског одељења Пожаревачког казненог завода у неколико махова -

30. априла 1889 постављена за надзорницу женског одељења пож. Казненог завода, преписом од 13. новембра 1892. отпуштена из службе (свега одслужила 3 године 6 месеци и 13 дана), „претписом“ од 14. октобра 1905. постављена по други пут за надзорницу овог одељења, где је служила до 15. фебруара 1904, ког дана је отпуштена из службе (свега 4 месеца и 7 дана). „Претписом“ од 12. септембра 1904. постављена је трећи пут за надзорницу овог одељења, „где и сада служи..., свега служила: 4 године 2 месеца и 8 дана“. У концепту и способности опште је врло добра, говори и пише немачки, а руски чита, пише и говори. У испуњавању дужности – „је ли тачна и прилежна, иоли је неуредна и небрижљива“ – оцењена је као тачна и прилежна, а у „опхођењу према старијима, себи равнима и млађима: врло добра.“ Конду-

ит листа бележи да надзорница није „декорисана“, не одаје се никаквим породицима попут „пијанства, блуда и.т.д.“, није никад опомињана, кажњавана ни укорена, није служила у страним државама, али да заслужије већу плату оценио је управник др Јанићије Јовановић.³⁸

Нешто касније, 1909. године, женско одељење Пожаревачког казненог завода, потресале су дојаве, афере, преписка управника Пожаревачког завода и Министарства

38 АС, Министарство правде Ф XXVII – 12 – 1905. У истом документу бележимо да је: др Јанићије Јовановић, управник од 9. октобра 1904, стар 35 година, родом из Врања, свршио Правни факултет у Београду и Права на Женевском универзитету 1895. године, да је нежењен, са годишњом платом од 2526 динара; Димитрије Лазић, рачуновођа II класе Пожаревачког казненог завода, рођен у Београду, стар 36 година, има 6 разреда гимназије и завршену Земљомерску школу; ожењен, отац троје деце, има 1515 динара годишње...

правде. Неправилности у раду Љубице Атанацковић,³⁹ надзорнице женског одељења овог завода препричаване су и постале свима уочљиве. Управник је од Министарства тражио „да се иста смени са овога положаја, а на њено место постави друга, исправнија и спремнија женска.“⁴⁰

У свом дугом набрајању недостатака и неправилности у раду надзорнице, управитељ наводи:

„...и још због овога:

1. што је до крајности непослушна према чиновницима ове Управе, дрска и самовољна;
2. што напушта завод кад и у које доба хоће без икаквог знања и одобрења потписаног, као што се тврди (рефератом бр. 2412);
3. што штити неваљале осуђенице и (не) доставља Управи важне ствари, које се у женском одељењу дешавају, као што се тврди...из којих се види: да је осуђеница Даница Јерковић ухваћена да спава са чуваром, али то није хтела да достави потписаном само зато што је ишла на то да за себе придобије осуђеницу која је раније била главни сведок против ње – надзорнице;
4. што рђаво поступа са осуђеницама јер је то раније утврђено, а и утврђује се и овим актом...и приложеним уз овај акт оригиналним достављама осуђеница Даринке Велисављевић и Јулке Стефановић;
5. што не води рачуна о државним стварима, већ шта више ове и присваја и неће да врати Управи, као што тврди...о несталом државном ћилиму...
6. омаловажава рачуновођу овога завода пред млађима и осуђеницима,“

У потпису управник Завода А. Динић.⁴¹

39 Љубица Атанацковић била је једна од првих чланица Подружнице Кола српских сестара у Пожаревцу; Ј.Живковић, *Коло српских сестара*, Пожаревац, 2007, стр. 76.

40 АС, Министарство правде, Ф XXII – 67 – 1909: Реферат управе пожаревачког казног завода о неправилностима у раду Љубице Атанацковић, надзорнице женског одељења овог завода (делови предмета)

41 АС, Министарство правде, Ф XXII – 67 – 1909: Реферат ... (делови предмета)

Министру правде подужим актом обратио се и секретар Пожаревачког казног завода поткрепљујући управникове наводе: „... сведоџбом Милеве Марковић, Милке Трифуновић и Лепосаве Вукосављевић, утврђено је, да су у соби чуварској, на кревету чувара Аркадија Гавриловића, затекле овога да врши блуд са осуђеницом Даницом Јерковић. О овоме су известиле и надзорнице... Сведоџбом Јуце Стевановић, Добрије Симоновић и других, утврђено је, да су осуђенице по налогу надзорнице један државни ћилим растуриле а пређу тога ћилима у 15 килограма офарбале и предале надзорници. Добрија Станојевић... наводи да јој је надзорница наредила, да шест калема памука жутог, који је остао од државног платна, однесе њеној кући, што је она и учинила, а од тог је памука осуђеница Марија Драгуљевић ткала надзорници крпаре.“ Поткрепљујући своје наводе ставом шире јавности, секретар упозорава министра: „...част ми је скренути пажњу, да су у последње време у листовима: Правди, Труби и Малом Журналу, излазили напади против надзорнице у којима се упозорава г. Министар на неправилан рад надзорнице. У потпису секретар Свет. Ст. Гвозденовић“⁴²

Чувар Цукавац такође указује на многе неправилности у понашању надзорнице, али скреће пажњу и на сталну присутност двеју госпођа, које су пријатељице госпође надзорнице, које су присутне и у ходницима казамата понашајући се наредбодавно, позивају осуђенице у просторије надзорнице, нешто се договарају, омаловажавају запослене и наређују.

Министар правде 1. августа 1909. године добија извештај од управника завода Милутиновића да је „према предлогу од 20. јула ове год. ... разрешена од дужности госпођица Љубица Атанацковић бив надзорница и у дужност увела ново постављеницу гђу Јелисавету Цају Милосављевић...“⁴³

42 АС, Министарство правде, Ф XXII – 67 – 1909: Реферат управе пожаревачког казног завода о неправилностима у раду Љубице Атанацковић, надзорнице женског одељења овог завода (делови предмета)

43 АС, Министарство правде, Ф XXII – 67 – 1909: Реферат... (делови предмета)

Нађена забелешка.

Приликом рушења женског казненог завода и оправке истог нађена је у темељу левог крила, у боци зејтина, која је при ископавању разбијена забелешка ове садржине:

„Данас седамнајестој Јуна 1874. године под сретњом владом Светлог Кнеза Србије Милана М. Обреновића IV. бих освећен и основан темељ овој државној казненој кући, за све женске осуђенице, под алегментним и родољубним старањем Министра Правде, Господина Борђа Д. Ценића, и потпомагањем окружног начелника г. Аћима Прокића, г. Илије Хранисављевића, управника казненог завода и окружног инжењера г. Мите Стојановића.

Надзиратељица свију осуђеница јесте гђа Ана Шреиловић.

Довносимо садрживу овог документа, верујући да ће он заинтересовати наше читаоце.

Дневна вест у Грађанину о рушењу старе 'ајсане' - женској казненој завода, када је пронађена боца са записом о пошављању темеља 'државне казнене куће', 17. јуна 1874. године. (Народна библиотека „Илија М.Петровић“ Пожаревац, Грађанин, 1911, 16 'октомбра', бр. 83, стр. 2.)

Али, ни смењена надорница није остала дужна. „Понизна“ Љубица Атанацковићева, 15. септембра 1909. у Београду, обраћа се министру правде речима:

„Била сам надзорница у женском казненом заводу у Пожаревцу. Одјушћена сам пре крајкој времена и на место моје пошављена је жена једној осуђеника и шиме је дао хлебце шоме осуђенику.

Знам да сам за сво време моје службе била шачна и савесна и зашто шиме сам шаква била о чему шврде и кондуише мојих старешина - не моју да објасним себи узрок зашто сам одјушћена.

У интересу моја уледа и моје частци, шражим да ако постоје какве доставе или шужбе шрошвиу мене у вршењу моје дужности да ми пошодин министар дозволи да ша актиа коирам.

Не постоје ли пак никакве доставе или шужбе шрошвиу мене, онда шражим уверење од Министарства каква сам била у служби мојој као надзорница женској казненој завода и зашто сам одјушћена.“⁴⁴

РАДИОНИЦЕ И СВЕТСКА ИЗЛОЖБА

Оснивањем Заведеније женској радилишца ајсеничкој у Устројенију је наглашено да се апсенице морају радити и то „само на рад њиховом полу сходан употребљавати, и то нарочито на онај рад који се од Попечитељства внутренних дела определи“. Производња платна била је прва и основна делатност апсеница. Почињало се са радом – и лети и зими – од изласка сунца и радило са три одмора: прва пауза, јутарња, у 8 часова, и вечерња у 4 поподне трајале су по пола сата, док је подневна зими трајал 1 сат, а лети 2 сата. Зими се радни дан продужавао и после заласка сунца, уз светлост свећа – како је Министарство наредити. Црвена слова у црквеном календару означавала су дане одмора апсеницима и апсеницама.

Посао је надгледа мајсторица – изабрана од стране надзорника међу апсеницама као „најразумнију и најбољег владања“. Одмах до радионице налазила се кан-

44 АС, Министарство правде, Ф XXII – 67 – 1909: Реферат... (делови предмета)

Министру Правде

Била сам надзорница у женском
каменском заводу у Панајевцу.

Одлучивши сам да крајњом
временом да посветим своје
вредности једном пословама и што је
дамо даведије моје пословама.

Знам да сам да сво време
моје служби била једна и савесна
и зато што сам једна била и калу
шврце и поштом мојих сарадника
и могу да однесем свој узрок зашто
сам одлучивши.

Унапреду моја услуга и моје
гласови, једна да ако посветим како
држави или једно држави мене у
вршенију моје држави да ми
одлучим Министар држави да да
и још које.

Вашевоје ми још како
држави или једно држави мене,
и још једна услуга од Министара
још како сам била у служби мојој
као надзорница женског каменског
завода и зашто сам одлучивши.

Правде министру.

15. Септем. 1909 год.
Београд

Получено,
Л. А. Манацковић

Писмо нашојнице Љубице Аџанацковић министру правде, 15. септембра
1909. у Београду. (АС, Министарство правде, Ф XXII – 67 – 1909.)

Распоред
осуђених лица Поправног Казненог Завода
по радовима.

А.
Мушко одељење

I
у Заводу:

1. по расписанима:
а. у Новинарњи..... 3.
б. у Штампарњи..... 4.
в. у Већници..... 10.
г. у Култи..... 4.
д. на приредби новог
материјала Завода, из подизградње..... 30=51.
2. у Ветници..... 5.
3. на експерименталним радовима..... 20.
4. на шивању и пошивању уметничких одежа..... 20.
5. при Заводашкој машини..... 4.
6. посмртни у држави Заводу..... 17. Овсего у Заводу: 112.

II.
у Заводима:

1. у расписанима при устроју Завода,
подизградњи:
а. машинерија..... 1.

6. Наг. приредбама машинерија..... 8=48. Овсего у Заводу: 60.

Б.
Женско одељење

I. у Заводу: на шивању одежног и др. одежног
и шивању рач. маш. радова..... 90.
II. у Ветници..... 2. Овсего: 92.

В.

Вели овде измешано: Фабрике радова, још и од осуђених лица,
машини, раде у државној управе, и то:

1. у Работничкој машини..... 2.
2. " " у Ветници..... 1.
3. " машинерија..... 1.
4. " машинерија и др. у Заводу..... 1. Овсего: 5.

Према овоме, распоред данашњег осуђених лица,
посмртни по дану 10. јуна 1912. го. у Поправног Казненог Завода.

I. мушких: радовама 396, машинерија 105, Овсего: 501.
II. женских: " 92, " 41, " 133.
Укупно: 634.

Н. № 2780.
10. јуна 1912. го.
у Поправног.

Управни Завод,
Д. Милићковић

„Распоред осуђених лица Пожаревачког казног завода по радовима“, из кога се види на којим су све радовима били ангажовани осуђеници овог Завода током 1912. године, АС, МП, 1912, XXVI, 12.

целарија надзиратеља, тако да је и он контролисао рад робијашица. Окови су, до 1850. године, успоравали рад, а једино дозвола виших власти могла је ослободити робијашице тежине ланаца.

Апсеницама је било дозвољено да раде и изван радног времена, али „приватне послове“ – ручне радове по наруџбини (ткање платна, сукна, предење вуне, шивење, плетење) радиле би при „својој свећи“, и тако остваривале зараду. Прописано је било да за тај посао морају куповати свој алат и свеће, и да поседују посебну дозволу надзиратеља. Тако зарађен новац стајао је у депозиту код надзиратеља, издаван им је по потреби, а све зарађено и потрошено уписивано је у књижице.

Још 1852. године помиње се Чохара на Топчидерској реци, где су осуђенице радиле за машинама припремајући чоју – вунену тканину од које су се израђивала службена одела. Такође, у том периоду помиње се и Пожаревачки казнени завод где су осуђенице радиле на машинама махом набављеним у Мађарској. „Чохара је производила суру чоју за војску, за одела државних пољопривредних питомаца, бело сукно за одећу осуђеника, а вишак производа, укључујући и предиво, продаван је на вашарима и панађурима.“⁴⁵

„Од 92 осуђенице у заводу, њих 90 радило је на ткању платна и другим ткачким и осталим ручним женским радовима, док су 2 радиле у болници. Од укупно 501 осуђеника радило је њих 396, а 105 није радило ништа, док су од укупно 133 осуђенице 92 радиле, а 41 није“ – каже се у извештају 1912.⁴⁶ И у допису Управе Пожаревачког казног завода министру правде, 1904. године, предлаже се оснивање плетарско-корпарке радионице у којој би радиле и осуђенице „које већим делом не раде ништа“.⁴⁷

Приликом своје посете Пожаревачком казном заводу, 1874. Ф.Каниц се дивео ручним радовима осуђеница –

„посетио сам прво радионице и задивили су ме прекрасни ћилими, лепо предиво, шарене чарапе, и везови, које су израдиле исте руке које су пре тога неверног мужа, срећнију ривалку или сопствено дете убиле.“

Управо радом у радионицама завода жене и су зарађивале и њихови радови били су доступни јавности на изложбама када би им помагало Пожаревачко женско друштво. 1899. године управник Пожаревачке казнионице упутио је допис Министарству правде тражећи помоћ при реализацији једне идеје – да Министарство помогне плаћањем путних трошкова да се ручни радови из Пожаревачког казног завода нађу на Светској изложби у Паризу 1900. „...вољна је и ова Управа да буде излагач, то, искључиво са разним тканинама, које се израђују у женском одељењу Управе. Ну, како Управи за ово недостаје материјалних средстава, то има част учтиво замолити Господина Министра, да јој се напоменути цел старе на расположење једна сума од 1.000. динара. ... – 8. априла 1899, у Пожаревцу, Управник Пожаревачког казног завода...“⁴⁸

Пројиси предвиђају дневни распоред дужности осуђеника и осуђеница, али предвиђају да треба обезбедити осуђеницима некакву школу да би држава касније од њих „фајду“ видела.⁴⁹ Сматрано је да жена не треба бити образована, али још од 1846. године у Кнежевини Србији постоје основне школе, у којима су наставу похађала и женска деца, старости до 10 година, заједно са дечацама. Како је на почетку XX века држава увидела да од елементарно писмених житеља може имати корист, прописано је да осуђенице похађају само два разреда школе да би се елементарно описмениле.

Кажњавање жена било је као и код малолетних, тако да је било забрањено стављати малолетне женске осуђенице у мрачну ћелију.⁵⁰

45 Драган Петровић, *Историја индустрије*, Београда, Београд, 2006, стр. 51.

46 Управа пожаревачког казног завода № 2730 од 10. јула 1912. године доставља министру правде Распоред осуђених лица пожаревачког казног завода по радовима, АС, МП, 1912, XXVI, 12.

47 АС, МП 1904 Ф XII-37.

48 АС, Министарство правде, Ф IX – 105-1899.

49 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 6.

50 Према: И. Крстић Мистрицеловић, рукопис.

ДРЖАВОНА ПОЖАРЕВАЧКА
КАЗНИОНИЦА

Бр. 800
Пожаревац, 1899. године

Господину Министру Правде

На међународној Париској Изложби, вама је и ова Управа да буде излагач, и што, укључујући са разним штампаријама, које се израђују у овој нешто оделеној Управи. Ју, како Управи за ово посредовање материјалних средстава, то има час, јер је задовољна Господина Министра, да јој се на исплату једне суме на расположене једне суме од 1000. динара.

Управа не мисли, да овом сумом користи вредни на издржавање осуђеника, већ, рачуна, да би јој се ова сума могла издати по Казне Министарства, на коју се израђивање раскривају да се нешто врати.

Како је Господин Министар сагласан са овом и предлогом Управе, он се упућује, да се издржавају, да се једна својим, што је сав Управом на расположене, како би она могла благовремено приспунити тражи предмети.

Управник,
Јев. Ђековић

Допис ујравника Пожаревачке казнионице Министарству правде за помоћ при учешћу на светској изложби у Паризу, 1900. године. (АС, Министарство правде, Ф IX – 105-1899.)

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ

ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА 1853-1918.

ОСУЂЕНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКЕ КАЗНИОНИЦЕ ПО ЕТНИЧКОЈ ПРИПАДНОСТИ И ЊИХОВА ОДЕЋА

У периоду *Заведенија* апсенице су носиле своју одећу и обућу, могле су је куповати или добијати од породице.⁵¹ У похабаним и поцепаним одевним предметима одлуживале су казну сироте, па су повремено од Радилишта добијале „мале количине платна да њиме закрпе поцепану или, ређе, да од њега сашију нову одећу.“⁵²

О добијеној затвореничкој одећи *Српске новине* наводе да су осуђенице добијале „1. пар кошуља, 3. пара чарапа, 1. јелек, 1. тканице и 1 фес (ово двоје ако носе) на годину дана, за тим једне опанке на два месеца, 1. вунену сукњу, две мараме за око врата и две мараме за главу на годину.“⁵³ Осуђенице различитих класа разликовале су се по боји сукње.

Године 1887. у Пожаревачкој казненом заводу женског одељења било је „од 105 жена и девојака осуђених на тешки и 10 на лакши рад било је 16 Влахиња, што је процентуално одговарало бројности ове етничке групе у Србији. „пуно Циганки... Жене су, као и мушкарци, носиле сопствену одећу; Циганке показивале су често зазорну голоотињу, али им се то овде на Балкану не узима за зло, нити се на то обраћа пажња.“⁵⁴

ОСУЂЕНИЦЕ И ЊИХОВА ДЕЦА У ЗАТВОРУ

Трудна осуђеница остајала је узаводу до порођаја и враћала се узавод пошто би у варошкој болници одле-

51 АС, МП 6-1883: Правила о издржавању затвоа изван казних завода, 1883, чл. 5.

52 И.Јанковић напомиње да су само апсенице у Гургусовцу, које су опслуживале заточенике, о државном трошку добијале: две кошуље, две сукње, један фес, по једну мараму за око врата и око феса, један пруслук, једну горњу кратку хаљину и једне опанке. И. Јанковић, *Женско ајсеничко радилиште*., у фусноти 55 наводи: АС, МУД-П, 1846, Ф-VIII-107.

53 И.Крстић Мистрицеловић, рукопис, наводи: *Српске новине*, бр. 151 од 19. новембра 1868. године.

54 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римској доба до краја XIX века*, I, Београд 1986, 172-173.

жала неопходно време после порођаја. Постојало је правило да се деца осуђеница које би се породиле за време трајања казне, остављају оцу, породици, рођацима или општини којој осуђеница припада.⁵⁵ Правило се у пракси није поштовало. „Полицијске власти наставиле су да поступају противно §§ 288 и 289 Закона о поступку судском у кривичним делима и правилима о казним заводима и након што их министар унутрашњих дела 1882. године упозорио на ова наређења. Због тога се министар правде 11. марта 1885. године обратио министру унутрашњих дела наводећи да се у пожаревачком казненем заводу у то време налазило „петоро деце код својих матера – осуђеница, па оне о њима воде старање о издржању“, на шта је министар унутрашњих дела поново упозорио подручне полицијске власти да трудне жене осуђене на казну лишења слободе не упућују казним заводима.“⁵⁶

И у ранијем периоду поступање према трудницама било је регулисано од случаја до случаја.⁵⁷ Извршење телесних и смртних казни над трудним женама одлагано

је после порођаја.⁵⁸ Труднице би, пред порођај биле пуштане кући, да се породе, али полиција, кметови на селу и, за то посебно плаћене, жене старали су се да такве жене пре или после порођаја не побегну него да се врате на издржавање казне. Ако нису имале коме да оставе новорођенчад, осуђенице су их водиле са собом назад у апсану. Исто су радиле и жене које су, у тренутку кад су осуђене, имале малу децу о којој није имао ко да се стара.

ПОСЕТЕ ОСУЂЕНИЦАМА

Апсенице су стално боравиле у затвореном простору обављајући свој рад. Устројеније Заведенија није прописало обавезан боравак на свежем ваздуху. Тек интервенцијом окружног физикуса, због уочених здравствених проблема, било је, уз одобрење надзиратеља, дозвољен боравак, једном недељно, на отвореном.⁵⁹

Каснији Прописи предвиђају дневну шетњу осуђеница, уз будно око надзиратеља:

„... Женске проходаће се у својој авлији и строго ће се пазити, да око плота не застају и не завиркују. У рђаве дане и оне ће се у ходнику свога одељења проходити.“⁶⁰

Посете осуђеницама биле су дозвољене, али су биле допуштане само у присуству надзиратеља. Број посета није био одређен и том приликом рођаци су могли доносити храну, чисту одећу која би била уручена осуђеници тек пошто би је надзоратељ помно прегледао. Према Устројенију, и другим лицима окружни начелник је могао дати дозволу да уђу у завод, и у присуству надзора-

55 И. Крстић Мистрицеловић, рукопис: „Дете се предавало мужу, а ако га није било рођацима. Ако ни њих није било о детету се до мајчиног ослобођења старала општина из које је осуђеница.“ *Српске новине*, бр. 151 од 19. новембра 1868. године.

56 И.Крстић Мистрицеловић, рукопис, наводи: Расписи министра унутрашњих дела свим начелствима и управама вароши Београда и Мајданпека П№ 11548 од 7. септембра 1882. и П№ 3643 од 20. марта 1885. године; Писмо министра правде № 1129 од 11. марта 1885. године, *Збирка кривичних закона*, 290-292.

57 „Још 1828. године Велики суд је похвалио судије крагујевачког нахијског суда што једну трудницу нису подвргли телесној казни: „Одобрити вама не изостављамо, што нисте матер Милојкину, како то смо заповедили вам, да је с 50 камџија казните, казнили, из узрока њеног бременигостања“ – АС, СОБ, 1828, Ф-III-5. Министарство правде је 1840. обавезало судове да телесне казне над женама не извршавају пре него што се лекарским прегледом утврди да нису трудне – АС, СОБ, 1840/1760.“ – наводи И. Јанковић, нав. дело, у фусноти 58.

58 И. Јанковић, нав. дело, стр. 33 фуснота 59 наводи: Жена која је убила мужа осуђена је 1845. године да буде убијена секиром, али тек 18 месеци после порођаја, с тим да дотле борава на робији заједно с дететом, а уколико дете умре на порођају или пре него што напуни 18 месеци, смртну казну треба извршити одмах по смрти детета. Апелациони суд је ову пресуду преиначио и наложио да се смртна казна у сваком случају изврши 40 дана после порођаја (и то не секиром него стрељањем) – АС, Министарство иностраних дела – Внутренје одељење, 1846, Ф-II-21.

59 Више: И.Јанковић, нав. дело, стр. 22.

60 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 29.

теља могли су разгледати и разговарати са осуђеницима. Добровољни прилози приватних члица и хуманитарних удружења Завод је могао примати, и надзиратељ је био „дужан да дародавца обавести како је апсеницама поделио примљени дар.“⁶¹

У Прописима ујрава казнених завода о начину исхране осуђеника и врстама хране, Ђорђа Ценића, из 1904. године, прописују се правила о дозволи посеђивања осуђеница и осуђеника, и њихово владање приликом поседа.

„Не закраћује се, да ђо који дође осуђеницима ради виђења, но ђо не сме се ђако вршиџи, као да се осуђеници налазе у каквој механи... одреди само два дана у недељи .. да се осуђеницима дођи може и ђо од извесној до извесној саџа. Само оне, који су са сџране дошли, може ујравиџељ и у грује дане џушџаџи, како чекањем не би данџубили. За сасџанке и разџоворе нека ујравиџељ одредио једну собу у самом заведењу, а ако ђо ноје моџуће, онда нека оџредели једну собу о оних, џди је џређе болница била, и само џи џод сџроџим надзором. ...

Када би муж дошао да своју жену, или сродницу џоходи, неће се џушџаџи у женско оделење, већ ће се осуђеница џусџиџи у собу која је за сасџанке у мушком оделељу одређена, а само женске џушџаће се женскињама.“⁶²

Ради духовног живота, опроста учењог греха, као и менталног здравља, осуђеницима и осуђеницама је обезбеђивано присуствовање молитвама. „Молитве вршиће се по пропису, у дневном реду означеном. Осуђеници ће се сви упарадити, и један ће измеђ њих молитву читати.“⁶³ Предвиђено је да се управа Пожаревачког казног завода договори са одређеним свештеником да се одреде дани – када неће бити пуно мирјана у цркви – када би осуђеници могли да у цркву на опрост иду и присуствују недељној и празничној литургији.⁶⁴ Црквене власти нису

допуштале да осуђеници и осуђенице долазе у цркву у оковима, стога је 1846. године донет пропис да свештеници осуђенике причешћују у „пристојној соби“ у начелствима, док су осуђенице, највероватније, причешћиване у самом Заведенију.⁶⁵

БОЛЕСНЕ

Током периода Заведенија апсенице су имале право на лечење о државном трошку. Окружни физикус Пожаревачког округа био је одговоран за здравље осуђеница, а његове рецепте прегледао је и оверавао надзиоратељ Заведенија – пре но што их достави Министарству правде да оно одобри трошкове за лекове. Током болести осуђенице су биле ослобођене рада.

Правила ђо којима се има ујрављаџи у болници казниџелној завода у Беоџрагу, из 1869. године, које је потписао министар правде Ђорђе Ценић, регулише и основе понашања и опхођења према болеснима и у пожаревачком Заведенију.

Касније је при Пожаревачком казном заводу постојала болница која је радила са прекидима у зависности од финансијских средстава и особља. У болници су помагале осуђенице или осуђеници који су били писмени – да могли да примењују терапије које препише ординирајући лекар. „...Болничари прве класе морају бити уколико је више могуће писмени, а болничари друге класе могу и не писмени бити. И једни и други бирају се измеђ осуђеника, и то они који су здрави, јаки, који се негнушавају од болести и болесника и који су устаоци, као и који су на мање казни осуђени, који су послушни и уопште доброг владања.“⁶⁶

Из извештаја „Санитетско извешће болнице Пожаревачког Казног завода о боловању и умирању осуђеника-ца за месец децембар 1910- године“ видимо да се укупно пријавило за лекарку помоћ 198 лица од којих 123 осуђеника и 73 осуђеница. Болесни су добијали лекове из

61 И.Јанковић, нав. дело, стр.22.

62 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 12. и 13.

63 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл.49.

64 АС, Министарство правде, Ф XXVII – 6 – 1904: Правила о домаћем реду у апсанском заводу у Пожаревцу, чл. 50.

65 И.Јанковић, нав. дело, стр. 22.

66 Правила ђо којима се има ујрављаџи у болници казниџелној завода у Беоџрагу, 1869. године, део IV

овдашње варошке апотеке. Сви пацијенти су оздравили. Болести/дијагнозе које су констатоване код женских пацијената биле су:

- Catarrh. Phulmon. Chron.
- Scrofulosis
- Enteritis Prolapsus recti.
- Carcinoma uteri
- Marasnus senitis
- Phneumonia desti
- Anaemia epilepsie;

...и оне су остале у болници, док су пацијенткиње са дијагнозом: Diarrhaea и Metrorrhagia пуштене. Потписао др Т. Ћорић, лекар Казненог завода.⁶⁷

Ширењу болести доприносили су лоши хигијенски услови и навике. Из извештаја пожаревачког окружног физика о болестима и умирању робијашица у Заведенију женског радилишта апсеничког у Пожаревцу, 1851. године, тврди се да „робијашице снагу своју никада не чисте, не перу и не купају“, и ` преписао је ` да „барем једанпут у месец дана треба снагу водом и сапуном да очисте и за то потребне судове да имаду“.⁶⁸ Приликом ванредне инспекције Заведенија у Пожаревцу, коју је на захтев Министарства унутрашњих дела извршио начелник Војеног одељења у Пожаревцу, К. Магазиновић, установљено је да су просторије осуђеница „ђубрељиве“, да је „читаве кршеве нечистоће“ налазио испод њихових кревета, да у згради нема водовода ни канализације, није било никаквог купатила. Нужник се налазио у дворишту, а за прање су се користиле кофе и корита. Забележено је да је надзиратељ становао у касарни и у дворишту држао „пилиће, краве, коње, овце и осталу живитину“ – што је оцењено важним узроком опште нечистоће.⁶⁹

Хигијенске мере нису се знатно поправиле ни према *Устројенију*: „Сваке седмице у суботу после подне имају се апсенице од сваког рада ослободити, да се за то време

могу опрати“, а под ` прањем ` подразумевало се прање одеће, кошуље, а не купање, поготову не купање целог тела јер је то у Србији тога времена било неуобичајено.

Окружни физикус Аћим Медовић оценио је да боравак у затвору подстиче разврат, нарочито код „развратно жививши жена“ и констатује да „телесно уструченој развратности немогуће је препречити пут моралног раздраживања, који је свима робијашицама у друштвеном саопраштају у радилишту кроз узајамни, старом обниковању одговорни разговор отворен“ – стога из треба што више раздвајати, да не буде више од 4-5 у једној соби. „Робијашица Љубица кажњена је „за једно велико и гадно безобразје“ тродневним постом о хлебу и води, а њено владање оцењено је „...тајно и јавно пакостна, јогунаста, непослушна и продерзљива“.⁷⁰ Са непристојним понашањем и ужасном галамом у женском одељењу суочио се и Феликс Каниц 2. октобра 1875.⁷¹

ОСУЂЕНИЦЕ И ЊИХОВА НЕДЕЛА ИЛИ ЖЕНЕ – ЖРТВЕ ПОРОДИЧНОГ НАСИЉА

Убиство мужа

Министарство правде је добијало извештаје о стању у свим казним заводима. На самом почетку 1908. године стигло је наређење свим управама казних завода да доставе списак осуђеница и по реду изложе: име и презиме осуђенице, одакле је, занимање, доба старости, за које је дело осуда, кад је отпочело издржавање казне, колико је досад издржао од казне и колико још остаје, ако је било помиловања (израчунати) колико је смањена казна; владање и понашање у заводу. Тако је 24. јануара, под бројем 162, управник Пожаревачког казненог завода доставио министру тражени списак у коме се поименце и са учињеним кривичним делом излажу осуђенице које су доброг владања, и којима би, у складу са њиховим примерним владањем, казне могле бити умањене.

67 АС, МП 1911 Ф1-14.

68 Вељко Михаиловић, Иван Јанковић, Ката Несиба: истина и илустрована историја једне београдске блуднице и њене борбе за уставна права 1830-1851, Београд, 2014, стр. 36.

69 Више: И. Јанковић, *Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу*., стр. 19.

70 И.Јанковић, нав. дело, стр. 54, наводи: АС, МУД – П1849 Ф VII-7, Ф VII-136.

71 Више: Ф. Каниц, нав. дело, стр. 173.

Сазнајемо да је Марија, жена Дамњана Мијајловића из Рашанца, округа Пожаревачког, земљорадница, 31 годину стара, учинила хотимично убиство са предумишљајем, осуђена на 15 година, помилована на казну од 7 година и 6 месеци, доброг владања;

Првобитна пресуда била је смртна казна, због тога што је, у друштву са Стеваном Аћимовићем, на салашу Јована Аћимовића, домамила Пауна Антића из Рашанца ради `привођења блуди`, заједно су га тканицом удавили и побегли, преко ноћи су се вратили, пренели на њиву Тозе Јовановића из Црљенца и закопали. – „Незна се зашто је дело учињено; јер оптужени дело не признају, но их основни подозрења терете“...

Велика Алексића из Орања, округ Врањски, 32 године стара, земљорадница, такође је учинила хотимично убиство са предумишљајем, и после помиловања казна са 15 година је смањена на 7 година, доброг владања;

Оптужена да је, као саучесница са још 2 човека, на вашару `сикиром` убила свога мужа... оптужена јер је радила о глави свога веначног мужа и тиме погазила више дужности. Дело није признала на претресу.

Марија жена Јона Туцића из Грабовца, округ Крајински, такође осуђена за хотимично убиство, у затвору издржала 15 година, 11 месеци и 26 дана... оптужена да је „подсрекла свога љубавника Жику Танђина, те је убила из пушке, свога мужа“. Из пресуде се не може видети побуда зашто је убиство извршила.

Ђурђија, удовица Симе Ђурђевића из Ритопека, округ Београдски, земљорадница 44 година стара, осуђена за саучешће у хотимичном убиству са предумишљајем, издржала 16 година и 25 дана... Ђурђија је `живела` са слугом Ђорђем, кога је наговорила да убије њеног мужа Симу.

Марица удова Илије Трајиловића из Малог извора, округ Тимошки, земљорадница 23 године стара, осуђена за хотимично убиство са предумишљајем, осуђена на 20 година, остаје јој још 17 година, 1 месец и 8 дана... у договору са Димитријем Ванчићем из М.Извора, у ноћи, у спаваћој соби, сикиром убила свога мужа.

Јелица, уд. М. Марковића из Лалинца, округ Нишки, стара 37 година, са истом осудом, такође издржала 2 го-

дине и остаје јој још 17 година и 15 дана... „Ноћу између 1 и 2. октобра 1904 године оставила је намерно на кући отворена врата, и претходно се договорила са Јованом-Жикићем и Светозаром Јовановићем да они дођу и кад су ушли у собу, мужа јој притисну у кревету и рукама га удаве.“

Љубица, удова Ј. Милисављевића, из Милушинца, округ Нишки, осуђена за саучесништво у хотимичном убиству са предумишљајем, издржала 1 годину, треба још 18 година и 8 дана... „у договору са Станојем Милутиновиће, ноћу убила свог мужа Јована, па потом да би затурила траг изнели га из куће и обесили га о конопац.“

Мита, жена Мил.Крстића, из Пискупова, округ Врањски, 26 година, осуђена за хотимично убиство са предумишљајем, такође издржала 1 годину, треба још 18 година 1 месец и 27 дана... „У договору са својим љубавником Драгутином и осталим, ... предвече убили су јој мужа из пушке.“ Дело је извршено да би се са својим љубавником могла венчати.

Стојана, уд. Станка Лазића, из Доње Беле Паланке, округ Тимочки, 23 година стара, осуда због хотимичног убиства са предумишљајем, издржала 1 годину, треба још 18 година 6 месеци и 22 дана... осуђена јер је на спавању ножем заклала свога мужа...

Даринка, удова К. Макића, из Параћина, округ Моравски, 24 година, такође хотимично убиство и треба да издржи још 18 година, 10 месеци и 5 дана... договорила се са својим девером да убије њеног мужа, сикиром на спавању, да га на гробље однесе и сакрије у гробницу. Дело је учињено због везе са девером.

Лепосава Мил. Илића, из Горњег Сталаћа, округ Крушевачки, извршила тровање хотимично са предумишљајем, издржала 1 годину и 14 дана, још 18 година 11 месеци и 16 дана... „Метула је отров у качамак, па овај дала своје мужу Миладину...који је ускоро у највећим мукама умро.“ Из пресуде се не виде разлози са којих је ово дела извршила.

Петрија ж(ена) почив. Мијаила Ђукића, из Горњег Катунa, округ Моравски, 37 година, осуђена за убиство хотимично са предумишљајем, тек 5 месеци и 9 дана у затвору, треба још 19 година, 6 месеци и 21 дан... Наго-

[illegible]

173

Убиство деце

Као највећи грех третира се чедоморство, а да би га искоренио или барем умањео, кнез Милош је наредио „да ће свака пресудница слободна бити ако своје деце сачува и одхрани; да онај који је згрешио са њом женом мора за деце да плати трошак; да, када се у неком селу нађе шрудна девојка или удовица, одмах буду обавештени сеоски кмет и нахијски кнез који ће наћи неку сиротицу да чува шрудну жену да не побаци, а одмах по рођењу деце и дојкињу која ће на себе предузети бригу о новорођенчету, све о трошку нахијској мајистраши.“⁷⁴ Штавише, предузимао је мере да децу без родитеља или непризнату од оца, добију брачни парови без деце.⁷⁵ Поштујући Милошеву наредбу и у каснијем периоду начелници су будно мотрили на житеље додељеног им среза односно округа.⁷⁶

Казнителни закон је у овим случајевима веома ригорозан:

Глава шестнаеста

О убиству деце, нарочице којима

§ 164.

Мама која своје деце од порођаја за 24 сата, или ако се докаже, да је мучно стање ... и још не пресудно трајало, и после 24 сата убије, да се казни:

ако је деце брачно, робијом до шест година;

ако је деце ванбрачно робијом до шест година;

Но ако се докаже да убијено деце због тога што је пре времена рођено (недонешено) или иначе због несаврше-

ног образовања шела, неби моли ни живиши, да се казни зашвором до једне године дана⁷⁷.

Закон овде није предвидео нити једну олакшавајућу околност: кажњава се чедоморство и ако је убијено дете са телесном маном, уколико се очајна породица на чин одлучи због немаштине, очекиване социјалне казне заједнице и одбацивања од стране породице.

„Албум женског одељења Пожаревачког казног завода са статистиком“ бележи и стравични случај подводице усвојене петогодишње девојчице коју је после обљубе, треснувши је неколико пута о под, убила јер је дете плакало и било обливано крвљу.⁷⁸

ПОЛИТИЧКЕ ОСУЂЕНИЦЕ

У оскудно сачуваној грађи о осуђеницама нисмо пронашли сведочанства тешке судбине жена-политичких осуђеница, али два случаја свакако заслужују да буду поменута, посредством објављене грађе. У оба случаја актери су образоване жене које су снагом свог интелекта, величином својих мисли и љубави према ближњима покушале да промене судбину државе.

У време нарастања политичких тензија, стасавања политичких странака, повећањем броја образованих житеља у тренутку прерастања Кнежевине у Краљевину, у престоници су, сходно грађанским новим навикама окупљања на поселима и журевима, чести гости били виђенији људи, политичари, официри, образовани, високи чиновници. Тако су се у дому Лујзе и Гавре Витковића често сретали њена сестра Јелена-Илка, удата за политичара и официра Јеврема Марковића, рођеног брата Светозара Марковића. На поселима је увек било социјалиста и радикала, жучно се разговарало и критиковало. Режим је са

74 Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

75 Више: Д. Антонијевић, *Насиље над женама...*, стр. 65-78.

76 ИАП, НСЗ 1841 LXVII 290, од 3. марта 1841. у Пожаревцу – тражи се да начелник Среза обрати пажњу на Стану која је остала трудна са Јованом, јер се сумња да ће након порођаја дете удавити; ИАП, НСЗ 1842 LXVIII 438, Документ се односи на саслушање оца, мајке, бабице и сведока због убиства новорођеног детета; ИАП, НОП 1911 X 220, од 27. јануара до 24. фебруара 1911: срески начелници шаљу начелнику Округа пожаревачког извештаје о мртворођеној деци.

77 Наредним члановима *Казнишелној законика* - 165, 166. и 167 - подробије се регулишу случајеви и њихово санкционисање.

78 Александра Крстић, родом из Београда, у време учињеног злочина имала је 23 године. М. Поповић, *Албум женског одељења Пожаревачког казног завода са сивашишником*, Пожаревац, 1898, стр. 18-31.

АЛЕКСАНДРА КРСТИЋ

Родом из Београда. У добу учињеног злочина имала је 23 год.

— Да чистиш, да чистиш!

Тако ће једнога вечера ослонити келнер кел-
пера у једној београдској гостионици, тамо негде
око Главне Полиције.

— А што ја, ти треба да чистиш.

— Није, него још нешто. Ко се више мо-

тао око

Осуђеница Пожаревачкој казненој завода,
Александра Крстић, подводица и убица
Петровићеве усвојеној деце; М.Појовић,
Албум женској оделења Пожаревачкој
казненој завода са савишником,
(Народна библиотека Пожаревац)

подозрењем гледао на ове скупове, и њихови учесници и учеснице били су под полицијском присмотром. Дешавања око Тополске буне, 1878. године, била су прилика да се власт обрачуна са радикалима. Са побуном, потпуно неосновано, доведен је у везу и Јеврем Марковић, који је осуђен на смрт и пресуда је одмах извршена. Илка се после Јевремове смрти повукла у самоћу, чврсто решена да освети смрт мужа. Боравила је у Јагодини, али је чешће долазила у Београд, где се најзад и преселила и изнајмила бедни собичак у близини Саборне цркве. Набавила је пиштољ, вежбала руковање њиме, и свакодневно одлазила у Саборну цркву, чиме је постигла да на њено присуство свештеници и црквењаци не обраћају пажњу, постала је нека врста црквеног инвентара. Тако је октобра 1882. године, док се очекивао долазак краља Милана, неопажено ушла у цркву, сачекала његов долазак и покушала атентат на њега.

Скупови у дому Витковића нагло су престали. После атентата ухапшени су Гавра Витковић, Илкина сестра Лујза (која је у затвору полудела) и друга сестра, њена пријатељица Ленка Книћанин и неколико њених пријатеља и радикала, који су били осумњичени за саучешништво у наводној завери и за подстрекавање на убиство. Краљ Милан је тражио да Јелени-Илки Марковић суди преки суд. Она је на суду бранила све похапшене, и упорно остајала при тврдњи да је атентат сама смислила да би „мужа осветила, тиранина убила и земљу спасила“. Осуђена је на смрт, и поред наговора, није хтела да тражи помиловање јер се за своје дело није кајала.

Јелена-Илка Марковић ипак је помилована и осуђена на доживотну робију. Двадесет четвртог маја/6.јуна 1883. године нађена је удављена у пожаревачком затвору. А нешто раније, у београдском затвору нађена је обешена Ленка Книћанин. За обе се тврдило да су извршиле самоубиство. Међутим, др Лаза Пачу, члан лекарске комисије која је вршила увиђај, у оба случаја издвојио је своје мишљење. Затворски стражар у београдском затвору ускоро је погинуо – наводно је његовом другу случајно опалила пушка и на месту га убила. Нико није веровао у те званичне приче. У својим каснијим сукобима краљ

Милан и Милутин Гарашанин међусобно су један другог оптуживали да су наредили ова два убиства.⁷⁹

Београдско женско друштво, које је у споровима између краља Милана и краљице Наталије подржавало своју покровитељицу, није се прикључило нападима на атентаторку Јелену-Илку Марковић.⁸⁰

Драга Љочић, прва Српкиња лекар, суочила се са проблемом прихватања образоване жене у друштву, верификовања дипломе стечене на Циришком универзитету, запослења у болници. Њена дугогодишња пријатељица са студија, др Марија Сиболд (Зиболд), која је уз Драгу заволела Србију и преузела на себе хуману мисију, умногоме је помогла Драги Љочић да преживи тешке године.

После Тимочке буне, 1883 године, Марија Сиболд је осумњичена да је одржавала и помагала везе између радикала, преносећи радикалску штампу, и руског посланства. Стога је морала да емигрира у Цариград.⁸¹ Због

Тимочке буне, Драга Љочић, млада лекарка, доживела је хапшење свог супруга Раше Милошевића, члана Главног одбора радикалне странке. Само неколико дана након што се породила, Раша је осуђен на смрт, а затим помилован на затворску казну. Драга је наставила да ради и да брине о супругу који је издржавао казну у пожаревачком затвору.⁸²

УСЛОВНО ОТПУШТАЊЕ КРИВАЦА И ПОМИЛОВАЊЕ

Према *Закону о условном одпуштању криваца из казнишних заведења*, из 1869. године, могу се отпустити кажњеници који издржавају казну затвора, робије или заточења, уколико су осуђени на казну дужу од 2 године или затвор дужи од 12 месеци, и ако је протекло две трећине досуђене казне⁸³ као и ако су се својим владањем у казнионици заиста поправили.⁸⁴ И најмање учињено казнено дело на отпусту, па чак и основана сумња да ће условно отпуштено лице учинити кажњиво дело, значило је повратак у Заведено и наставак казне без могућности помиловања и смањења казне. Чак ако се уочи да се „одпуштени без икаква занимања скиће или се основно сумњати може да на честит начин издржавање себи при-

79 Н.Божиновић, *Женско љишање у Србији у XIX и XX веку*, Београд, 1996, стр. 68-69. О Илки, иначе, постоји недовољно проверен податак да је, уз сестре Нинковић и уз супруга Јеврема Марковића, 1872. у Цириху учествовала на састанку Српске социјалистичке партије, на којој је донет и програм.

У новооснованој Народној радикалној странци (1881) су и присталице Светозара Марковића, међу њима и жене. Оне су присуствовале и оснивачком конгресу, а у њеном статуту било је записано да: „члан Народне радикалне странке може бити сваки српски грађанин и грађанка који усвоје програм странке.“ Јован Скерлић н.д., стр. 219, 220;

80 Више: Н. Божиновић, нав. дело, стр. 72-73.

81 др Марија Фјодоровна Зимболд, рођена је у Риги, у немачкој протестантској породици. По завршетку медицинских студија у Цириху, ступила је у нашу војну службу за време рата 1876, добивши чин санитетског поручника. По окончању ратова 1878, остала је у Београду бавећи се приватном лекарском праксом, пошто је претходно пред комисијом којој је на челу био др Владан Ђорђевић положила државни испит. Била је принуђена да напусти нашу земљу због учешћа у Тимочној буни 1883. после преврата 1903. поново се вратила у Београд где је радила на унапређивању медицинских прилика, као нераздвојна пријатељица Драге Љочић. Умрла је у Београду 1939. у чину санитетског мајора српске војске који једобила за учешће у Балканским и Првом светском рату. Више: Мирјана Обрадовић, *Друштво београдских женских лекара*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000, стр.565-571.

82 Драги Љочић, тек на инсистирање краљице Наталије и заузимање др Владана Ђорђевића, омогућено је да полаже стручни испит и тиме верификује своје знање стечено на циришком универзитету. Добила је и дозволу да се бави приватном праксом, а нешто касније, примљена је на рад у болници, али само као лекарска помоћница. И на том месту плата јој је била нижа од плата њених колега, а није имала никакве гаранције да ће остати запослена на свом радном месту, напредовати кроз службу и остварити право на пензију. Иако нису имале иста права као њихове колеге, жене лекари су заправо биле једнако оспособљене за обављање истих послова. За време Српско-бугарског рата (1885) била је једина лекарка у београдским болницама. Више: Н. Божиновић, *Женско љишање..*, стр. 69; М. Обрадовић, *Друштво београдских женских лекара*, стр. 565-571.

83 *Закон о условном одпуштању криваца из казнишних заведења*, 1869. године, чл.1 и чл.3.

84 *Закон о условном одпуштању..*, чл.2.

По годинама
старости

	Ајдуковање	Бракoлoмcтвo	Блуд	Банкрoтcтвo	Врaчaњe	Злoстaнa	Лaтaкoнaњe	Крађa	Кривoклeтcтвo	Лaжнa пeпpaвa	Лaжнa oптужбa	Нacилнa изнудa	Пoврeдa тeлa	Нaлeжнa	Пoкушaј убиcтвa	Прeвaрa	Пoдвoђeњe	Прoтив-стaнaњe влacти	Пoкушaј убиcтвa влaдaоцa
До 15 година								13											
Од 15 до 20 г.	1	13			1	4	74	1				3	7	3	1	1			
Од 20 до 25 г.	6	18			3	4	103	1				5	12	12		3			
Од 25 до 30 г.	6	7			3	9	92			1	1	6	7	9	1				
Од 30 до 35 г.	1	3			6	3	88	1				4	8	2	2	2			
Од 35 до 40 г.		3			6	64	1	1				8	8	5					1
Од 40 до 45 г.		2	1		2	5	50					2	3	2	1	1	1		1
Од 45 до 50 г.					6	28						5	4		2				
Од 50 до 55 г.				2	3	11													
Од 55 до 60 г.				1	1	3	7	1				1			1				
Преко 60 год.				1	2	1	6					1	4	1					
Свeгa	113	46	1	4	18	44	536	2	4	1	13	54	34	8	7	2			1

Н Е З А:

Пoнoвнa удaјa кoд жинoг и нeрaз. мyжa	Пoкушaј cилoвнaгa	Пpoтyрaњe лaжнoг нoвцa	Рaзбoјничтвo	Рoдocкрвљeњe	Скoтoлoштвo	Силoнaњe	Силoм oдвoђeњe дeвoјкe	Убиcтвo	Убиcтвo вaнбрaчнe дeцe	Увpeдa влaдaлaцa	Увpeдa влacти	Увpeдa	Утaјa	Умoрeтнo	Упрoпaшћeњe туђих cтвapи	Трoвaњe	С В Е Г А	
									1								14	
			1	6				52	107				1	1		9	286	
			3	4		1		97	79		1			1		13	366	
	1		3	2	1		1	96	41			1	1			9	299	
			2	4	4		1	1	52	25		1				1	8	219
			4	2		1	1	60	16					1		9	191	
1			1					23	9	1		2				1	5	113
			2					24	7		1					1	80	
			1					6	1								27	
								6	1							1	23	
			1					10								1	28	
1	1	2	20	18	1	3	3	426	290	1	3	3	3	2	3	56	1646	

Табела осуђеница по годинама старости – М. Појовић, Албум женској оделења Пожаревачкој казненој завода са сјајисшиком, Пожаревац, 1898, сшр. 316-317; Народна библиотека Пожаревац

бавља“, ако се „меша са рђавим друштвом“⁸⁵ – разлог је који Закон предвиђа као основ за повратак у ћелију.

Према врстама кривичних дела које су починиле у периоду од 1861. до 1897. године, најчешће су крађе (536), потом убиства (426), убиства ванбрачне деце (290), покушај убиства, тровање, али забележено је једно ајдуковање (1891. године), банкротство (1884. године), кривоклетство (1867.), једна насилна изнуда (1872.), поновна удаја код живот и неразведеног мужа (1888.) и један покушај

убиства владоца (1883.), већи број браколомстава, блудних радњи, врачања, паљевина, превара, подвођења, протурање лажног новца, родоскрвњења, увреда – власти и владоца, утаја, упропашћавање туђих ствари, итд, односно 1646 осуђеница због разних кривичних дела. По годинама старости крађу су починиле најчешће између 25. и 30-те године, убиство и убиство ванбрачне деце – између 20. и 25-те године. Кривично су одговарале за разна дела жене старости од 55. и преко 60 година – тек нешто више од њих 50, док су младе жене старости од 20 до 25 учиниле 366 кривичних дела. Од осуђеница 285 су варо-

⁸⁵ Закон о условном одпуштању., чл.5.

По окрузима	О С У Ћ Е																		
	Адукације	Браколотство	Буд	Банкротство	Врачаре	Застапа	Латаковане	Краја	Криволетство	Лажна исправа	Лажна оштужба	Нападна напушта	Повреда тела	Паленина	Покушај убиства	Препара	Подношење	Против стај. власти	Нов. убиств. владоца
Град																			
Београд	0	2	4	0	1	1	3	40	1	2	1	0	4	0	4	2	5	0	1
Ваљевски	0	0	0	0	0	1	1	46	0	0	0	0	1	3	3	0	0	0	0
Врањски	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Крагујевачки	0	0	4	0	1	0	5	39	0	1	0	0	5	3	2	0	0	0	0
Крушевачки	0	2	3	0	0	2	1	19	0	0	0	0	1	3	3	1	0	0	0
Крањски	0	0	0	0	0	2	0	14	0	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0
Моравски	0	1	2	0	0	1	2	36	0	0	0	0	5	2	5	0	0	0	0
Нишки	0	1	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	3	5	0	1	0	0	0
Подунавски	0	0	7	1	1	4	5	81	1	0	0	0	2	10	0	3	0	0	0
Подрински	0	0	3	0	0	0	3	42	0	0	0	0	0	5	2	0	0	0	0
Пожаревачки	1	7	11	0	1	1	6	60	0	1	0	0	8	2	8	1	0	2	0
Пиротски	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Топлички	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Тимочки	0	0	1	0	0	0	8	31	0	0	0	1	3	7	2	0	0	0	0
Руднички	0	0	5	0	0	5	6	63	0	0	0	0	2	7	3	0	2	0	0
Ужички	0	0	6	0	0	1	3	39	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0
На других држава	0	0	0	0	0	0	0	18	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Свега	1	13	46	1	4	18	44	536	2	4	1	1	34	54	34	8	7	2	1
Варошанака																			
	5	13	1	1	5	10	127	2	4	1			9	5	6	3	3	1	1

Покушај екипација	Покушај удаја код жи. и пера. мужа	Протурале лажног новца	Разбојништво	Годоскривање	Скотоштво	Силоване	Силов одиошће девојке	Убиство	Убиство наобрачаче	Убиство владоца	Убиство власти	Убиство Убиства	Убиство Убиства	Убиство Убиства	Убиство Убиства	Убиство Убиства	Убиство Убиства	Убиство Убиства	Убиство Убиства
1	1	1	1	0	0	1	0	3	2	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1
0	0	0	5	0	0	0	0	18	30	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	13	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	1	0	0	1	0	19	27	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0
0	0	0	2	2	0	0	0	37	16	0	0	0	0	0	0	0	0	6	98
0	0	0	1	3	0	0	0	26	9	1	0	0	0	0	0	0	0	1	61
0	0	0	4	2	0	0	2	41	13	0	0	0	0	0	0	0	0	13	129
0	0	0	0	2	0	0	0	14	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	35
0	0	0	0	0	0	0	0	43	16	0	1	0	0	0	0	0	0	6	181
0	0	0	0	2	0	0	0	45	25	0	1	0	0	1	1	5	1	5	135
0	0	0	1	4	0	0	0	56	38	0	0	1	1	0	1	11	1	11	222
0	0	0	0	0	0	0	0	6	2	0	0	1	0	0	0	1	0	1	15
0	0	0	0	1	0	1	0	4	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11
0	0	0	0	1	1	0	0	31	16	0	1	0	0	0	0	0	0	2	103
0	0	1	1	1	0	0	0	49	17	0	0	0	0	0	0	0	0	2	194
0	0	0	4	0	0	0	1	20	31	0	0	0	0	0	0	0	0	2	110
0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	23
1	1	2	20	18	1	3	3	426	290	1	3	3	2	3	55	1646			
1	1	2	5	1	—	3	—	32	26	—	1	2	1	1	1	1	1	1	285

Табела осуђеница по окрузима – М. Поповић, Албум женској оделења Пожаревачкој казненој завода са сшајисшиком, Пожаревац, 1898, сшр. 318-319.; Народна библиотека Пожаревац

шанке`, док 1361 осуђеница потиче са села, од чега их је највише из Пожаревачког округа (222), Рудничког (194), потом Подунавског (181) и Подринског (135), а најмање из Врањског (21), Пиротског (15) и Топличког (11).⁸⁶

Однос према жени током историје цивилизације није се много мењао. Она је сматрана и нижим бићем које треба да се потчињава и да трпи. Однос према женском

бићу у Пожаревачком казненом заводу умногоме је оличавао овакав став друштва наглашен тежином њеног чина и досуђеном јој казном. О тортурама кроз које је пролазила имамо веома мало записа да бисмо схватили дубину душевне и телесне патње осуђене жене убице која је дугогодишњим насиљем у породици била стављена у позицију да се брани, или жене која је свесно начинила кривично дело.

⁸⁶ Статистика дата према табелама у: М. Поповић, Албум женској оделења Пожаревачкој казненој завода са сшајисшиком, Пожаревац, 1898, сшр. 314-319..

**ПОСТУПАЊЕ СА ОСУЂЕНИЦИМА У
ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ
– СЛУЧАЈ ПОЛИТИЧКИХ КРИВАЦА**

ПОСТУПАЊЕ СА ОСУЂЕНИЦИМА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ – СЛУЧАЈ ПОЛИТИЧКИХ КРИВАЦА

Када је у питању настанак и статус „апсана пожаревачких“, према архивским сведочанствима, у Пожаревцу се још 1843. године одвијала преписка између Начелства окружја пожаревачког и Попечитељства унутрашњих дела о потреби грађења „апсане“ у Пожаревцу. Тада је Попечитељство препоручило начелнику Пожаревачког округа да се подигне „апсана једна од јаки дебели брвана без каменог подзида, с растовим подвалама и по земљи патосом од греда од три преграде“. Пошто је одобрење за изградњу дато, требало је утврдити и то „при коме надлежатељству“ ће се апсана зидати.¹ У даљој преписци се види да је први пожаревачки затвор био основан, и изграђен, при Пожаревачком окружном суду. Педесетих година 19. века Пожаревачки окружни суд је, за потребе своје апсане потраживао од Попечитељства правосуђа и Совјета дозволу да набави „поред 33 комада гвожђа, које је при себи имао, јошт 30 нови за окивање новодошавши апсеника“.² Ова апсана у Пожаревцу је имала статус

окружног затвора, док се у документима говори и то да је Казнени завод у Ћуприји, основан после Економичко-апсеничког заведенија у Топчидеру,³ 21. септембра 1865. године премештен у Пожаревац „услед пречих потреба војних (понтонске инжињерије)“.⁴ Пожаревачки казнени завод, „Милошеву касарну, са лепим двориштем и уређеним врстом“, која је 1856. године била поправљена и стајала неупотребљена, средином шездесетих годи-

3 Устројеније економичко-апсеничког заведенија у Топчидеру, бр. 4488. од 20. децембра 1851. године, у: „Зборник закона и уредаба Књажества Србије“, бр. XXX, 323-328. Устројеније је садржало два поглавља, од којих се једно односило на „заведеније апсеничко“, основаног са циљем „да се апсеници на робију осуђени у моралу и радиности побољшавају, те тако кад се робије ослободе, да буду полезни отечества грађани“.

4 Зборник закона и уредаба Кнежевине/Краљевине Србије XVIII, 162. Под тим се датумом, 21. септембар 1865. године и текућим бројем 1430, у Зборнику закона и уредаба за Књажество Србију број 18, налази одлука да се „заведеније затвореника премести из Ћуприје у Пожаревац, а у Ћуприји да издржавају казну женске и малољетници ма на какву казну осуђени били“. Милољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, Пожаревац, 2011, 72.

1 Б. Перуничић, *Пожаревац и његово управно подучје, Београд, 1977*, а према архивском документу АС, МУД, ПХИ 143 1843.

2 Б. Перуничић, *нав. дело*, 1292-1293, а према архивском документу АС, Совет 636-1856.

МИХАИЛЪ М. ОБРЕНОВИЋЪ Ш.

ПО МИЛОСТИ БОЖІОЈ И ВОЛѢИ НАРОДА

КНЯЗЪ СРБСКІИ,

НА ПРЕДЛОГЪ НАШЕГЪ МИНИСТРА ПРАВДЕ РЕШАВАМО:

Да се заведенъ за осуђенике на казнь затвора, премести изъ Ђупріе у Пожаревацъ; а у Ђупріи да казнь издржаваю женске, на робію и затворъ осуђене, као и сва мушка лица, која су на какву одъ предидући казній осуђена, која нису прешла осамнаесту годину живота; и да се за ове осуђенике и осуђенице у Ђупріи нарочитый управитель, са платомъ одъ 300 талира годишнѣ, постави.

Препоручуемо Нашему министру правде да овај указъ изврши.

21. Септембра 1865.

у Београду.

М. М. Обреновићъ с. р

Министеръ правде,

Р. Лешянинъ с. р.

Акѣ о пресељену „заведенија за осуђенике на казну затвора из Ђупріје у Пожаревац,
21. септембар 1865. године (АС, Зборници закона и уредаба Књажесѣтва Србије)

Разгледница из Пожареваца с почетка XX века, на којој се види гео чесме на улазу у Пожаревачки казнени завод – задужбина књаза Милоша (ИАП, Дијашална збирка Танасија Б. Димишријевића)

на су смештени осуђеници мушкарци који су издржавали казну до пет година.⁵

По премештају из Казненог завода у Ћуприји, 25. октобра 1866. године,⁶ жене осуђенице су, „њих 38 на броју“,

5 М. Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, Пожаревац, 2011, 72-73. Указом бр. 3410. од 29. септембра 1866. године Женски казнени завод је из Ћуприје премештен у Пожаревац.

6 О постојању Пожаревачког казног завода средином шездесетих година 19. века, сведочи посредно и сачувана разгледница из Пожареваца, датирана 10. априла 1906. године, на којој се види натпис са следећим текстом: „Задужбина кнеза Милоша у казненом заводу“, а према нашем мишљењу односи се на чесму код улазне капије старог дела Пожаревачког казног завода, односно некадашње „Милошеве касарне“. Извор: ИАП, Дијашална збирка Танасије Б. Димишријевић.

у прво време, тачније до 1870. године, биле смештене у истој згради са мушким осуђеницима. Заједнички смештај није био прикладно решење, посебно када се због укидања телесних казни знатно повећао број мушких и женских осуђеника. Због тога је одлучено да се, уз већ постојеће „апсеничко заведеније“, подигне нова зграда за посебан смештај осуђеница доведених из завода у Ћуприји.⁷ Министар правде Ђорђе Ценић је 1874. године „далеко већом незгодом“ од неповољног финансијског стања, услед кога је „пожаревачко заведеније“ почетком седамдесетих година 19. века било смештено у „само једној згради, зиданој у давна времена и сасвим за другу

7 М. Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, Пожаревац, 2011, 73.

ПРАВИЛА *)

О домаћем реду апсанског заведења у
Пожаревцу.

I.

примање ссуђених у заведење.

Члан 1.

Свако осуђено лице, које овом заведењу на задржавање казне припада, како дође, ваља да буде пријављено управитељу заведених или његовом заступнику, који ће, ако никакве сметње не буде, наредити одмах, да се исто лице у за-

⁸¹ Нарочито устројење за апсанско заведење, и то како за оно у Београду где се робља, тако и за оно у Пожаревцу где се затвор издржава, нема. Било је једно устројење економско-топицдерског заведења од 20. децембра 1851. бб. 30. стр. 317, на које су се и све доцније измени ослањале, али наредба тог устројења сад не преде ни у чему, јер је то све доцнијим правилима и расписним измешено.

Заведене за затворенике било је најпре у Тузлуји а
после је премештено у Пожаревац по наређењу од 21.
Сеп. 1865. зб. XVIII, стр. 162. Младожењки пак осуђеници
ише се у Топчидеру код Београда.

Приведа ова која су прописана за англеско заведење у

Извод из Правила о д
1868.г. са Пројисом о

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ
ПРИМЕР ПОПРАВЕЧАКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА 1853-1918.

Члан 64.

Лица која су тешко болесна, могу и даље у заведењу остати, докле се бар тако не оправе да из заведења могу изаћи.

Бр. 3590. 7. Октября 1868. год.

У Београду.

Председник министарског савета,
министар правде,
Б. Д. Ценић.

ПРОПИС О ХРАНИ ОСУЂЕНИКА

у мрсне дане.

Ручак :

25	драма	пасуља	2 1/2
40	„	меса	13
200	„	леба и то у тесту	18
	соли и лука	1	
		Сума	34 п. ч.

Вечера:

20	драма пиринча на 3½ гр. ока	7
200	„ леба у тесту	18
	соли, лука, масти и брашна .	5
	Сума	30 п. ч

Ручак:

100 драма кромпина	5
50 „ меса	13
200 „ леба у тесту	18
масти, соли и лука	1

Сума: 37 п. ч.

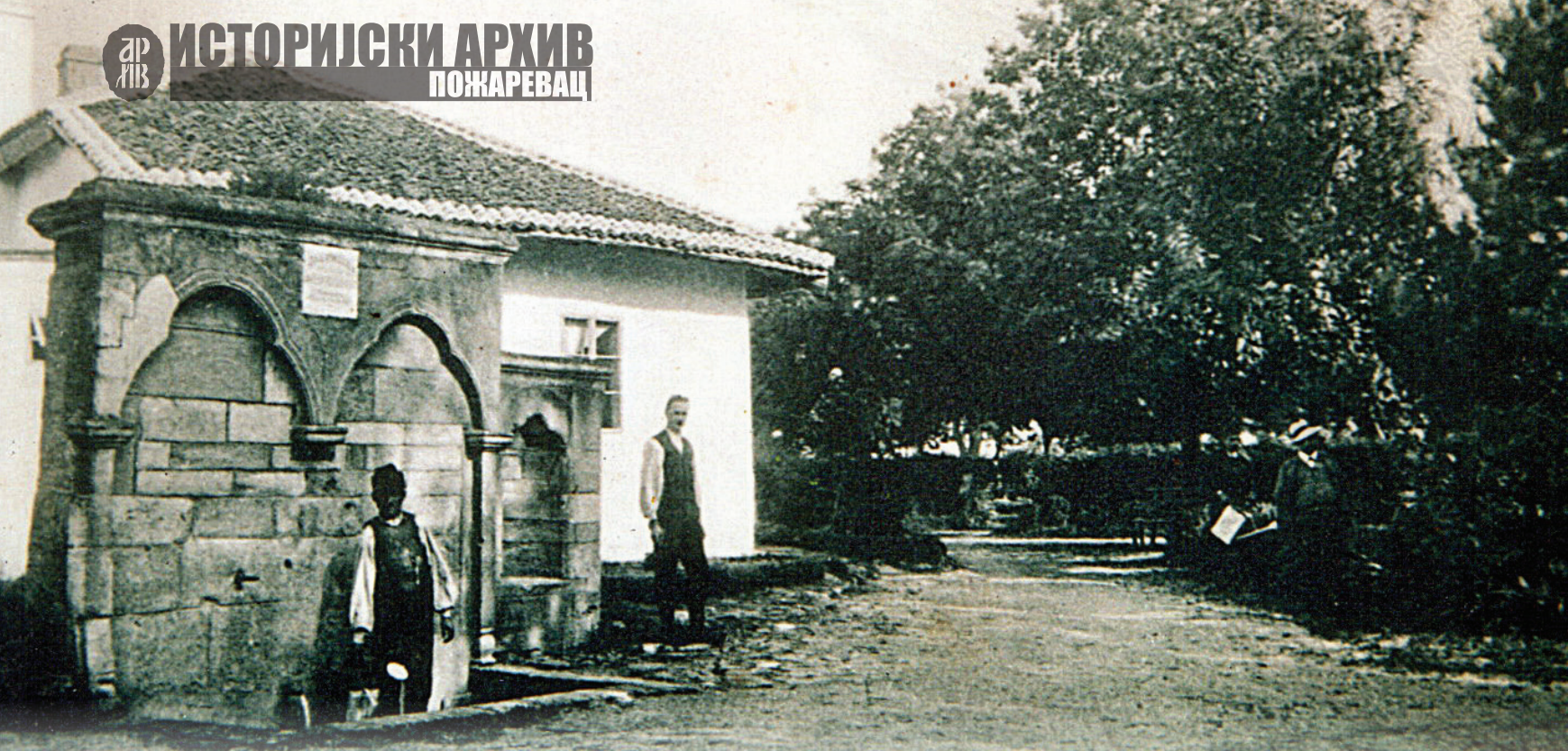
Извод из Правила о домаћем реду у ајсанском заведењу у Пожаревцу, бр. 3590. од 7. октобра 1868.г. са Пројисом о исхрани осуђеника, објављених у посебном издању Казнишелној законика за Кнежевину Србију, 1882. године (Народна библиотека Пожаревац, завичајни фонд)

цељ“, сматрао то што је „опет из разлога недовољног простора“, управа била принуђена да у једној истој згради „држи заједно мушка лица на затвор осуђена, са женским лицима осуђеним на робију или затвор“. Стога је он у свом писму Државном савету бр. 1602. од 6. априла 1874. године истакао да је „прека потреба да се садашња зграда за заведење настави“ односно да се „за женске нарочита зграда направи и оне од мушких сасвим одвоје“.⁸ У том се

8 Бранко Перуничић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1877, 1757-1758, а према архивском документу бр. 1602. од 6. априла 1874. (АС-ПО-12/82). У истом писму Ценић наводи да је „за рачун грађења нове зграде за осуђенике у Пожаревцу још 1866. године била одређена новчана сума у износу од 90.000 гроша“, а која је до „сада неупотребљена и шта више не само бесплодна, него, како су у текућу од више година монете побијане, сведена је ова сума на 86.000 гр. пор.“.

периоду, после започете нове казнене политике и система индивидуалних казnenих завода, већ помиње *Казнено заведеније у Пожаревцу*, као посебан затвор и под тим именом.

Поменути акт о оснивању - Устројеније Економичко-апсеничког заведенија у Топчидеру, у овире прописа о апсеничком заведенију, садржи правила како ће се „са осуђеницима управљати, како ће се осуђеници владати“, што је значило прва правила о понашању лица осуђених на робију, начину њиховог живота, раду, кажњавању и на-грађивању, одевању, исхрани. Председник Министарског савета, министар правде Ђ. Ценић је 27. септембра 1868. године у Београду издао писмено објашњење, насловљено на „управитељство апсанског завода у Пожаревцу“, по коме се правила прописана Устројством економичко-апсеничког заведенија у Топчидеру, „имају приме-

Чесма на улазу у Пожаревачки казнени завод – задужбина кнеза Милоша Обреновића (преузето из публикације „Пожаревац, окружна варош, 1858-1918“, аутор М. Манојловић)

нити и на апсаничко заведеније у Пожаревцу“, и то из разлога „почем је то (пожаревачко, нап. аут.) апсанско заведеније тако рећи филијал топчидерског заведенија“. Од овога се одступало само „уколико је доцније изишавшим законом учињена разлика између оних који су на робију осуђени, и оних који су на затво осушени“.⁹ На основу овог појашњења примене *Правила*, могло би се, мада не са потпуном сигурношћу, сматрати да је казнени завод у Пожаревцу отпочео „свој живот“, као део Београдског економско-апсеничког заведенија у Топчидеру, бар када

је у питању спровођење радне обавезе осуђених лица у Државној ергели и економији у Љубичеву.¹⁰

Примена правила о томе „како ће се са осуђенима управљати“ по угледу на економско-апсеничко заведење у Топчидеру, могла су се примењивати до тренутка када

¹⁰ У архиви Пожаревачког казног завода постоје подаци да су осуђеници из Београдског казног завода своју радну обавезу извршавали на „економском заведенију“ у Љубичеву. Такође, у архивској грађи Пожаревачког казног завода за период од 1853. до 1918. године наилазимо на изражену преписну између Београдског казног завода и надлештава Пожаревачког округа, те у вези са тиме знатно већу количину архивалија које се односе на рад Београдског казног завода, што истраживаче може довести у сумњу о постојању Казног завода у Пожаревцу, у предметном периоду, односно помоћи у расветљавању године оснивања Пожаревачког Завода, као и првих година његовог рада.

је министар Ценић, 7. октобра 1868. године под бројем 3590. прописао посебна *Правила о домаћем реду ајсанској заведења у Пожаревцу*.¹¹ У образложењу уз објављена *Правила о домаћем реду апсанског заведења у Пожаревцу*, наведено је:

„Нарочитог устројења за апсанско заведење и то како за ово у Београду где се робија, тако и за оно у Пожаревцу где се затвор издржава, нема. Било је једно устројство економическо-топчидерског заведења од 20. децембра 1851. зб. 30. стр. 317. на које су се и све доцније измене ослањале, али наређења тог устројења сад не вреде ни у чему, јер је то све доцнијим правилима и расписима измењено.“¹² Сасвим супротно од поменутог Ценићевог појашњења примене правила Топчидерског заведења од 27. септембра 1868. године, у образложењу новодонетих *Правила за пожаревачко апсеничко заведење* било је наведено да она „која су прописана за апсанско заведење у Пожаревцу, важе и за апсанско заведење у Београду, где се робија издржава, а по распису министарства правде од 15. октобра 1868. бр. 3712.“¹³

Према *Правилима о домаћем реду ајсанској заведења у Пожаревцу*, „са осуђенима ваља поступати у опште строго али правично и човечно и тако да све буде управљено на њихово изображење нарочито морално поправљање“. *Правила* су уређивала пријем и евидентирање осуђеника, поступање са осуђенима, односи и комуникација, издржавање, одевање, одржавање реда и чистоће, неговање

болесних осуђеника, рад осуђеника, кажњавање, отпуст из казног завода.¹⁴

Допуне и измене у *Правилима о домаћем реду ајсанском заводу* од 7. октобра 1868. године, су извршене 13. јуна 1902. године. Измене су садржале посебно поглавље „награђивање осуђеника“, у оквиру кога је било предвиђено да осуђеници који би се „својим владањем и вредноћом одликовали, озбиљно трудили да се поправе, могу по нахођењу и одлуци управника завода“, бити награђени: дозволом да им могу чешће долазити лица, означена у чл. 12. *Правила*, као и да могу чешће писати писма. Такође су за примерне осуђенике биле предвиђене похвале „пред осталим сакупљеним осуђеницима“, постављање за надстојника, рад на бољим пословима, слободније кретање, премештај међу осуђенике боље класе, по моралу и с погледом на казну, подношењем посебних предлога за помиловање.¹⁵

Са друге стране се налазило кажњавања недисциплинованих осуђеника. Оно се често примењивало у случајевима бекства осуђеника са економија у Љубичеву, или из самог затворског круга, односно користећи могућност рада изван Завода, осуђеници су, уз недозвољене сусрете са својом фамилијом, организовали бекства. Не тако честа су „беганја“ била у Пожаревачком казном заводу, али и у Београдском заведенију. Једна казнена мера за случај покушаја бекства осуђеника, које је „предупређено од стране заводског чувара“, била је казна одбеглог осуђеника са „три дана усамљеног затвора, а да би се спречило друго беганје, окован је“.¹⁶ Учестала бекства како из самог завода, тако и са рада на економији у Љубичеву, чак и поред строгих дисциплинских мера, била су последица устаљеног веровања осуђеника да је „њихов живот у заводу својеврсно мучеништво“ а да „година робије вре-

11 *Правила о домаћем реду ајсанској заведења у Пожаревцу* су објављена у посебном издању Казног закона и Казног поступка судског за Кнежевину Србију, друго преправљено издање, Београд, 1882, 545.

12 *Казнени законик и Казнени послови судски за Кнежевину Србију*, друго преправљено издање, Београд, 1882, 545-566. Такође се и овде налази напомена да је заведење за затворенике било „најпре у Ђуприји а после је премештено у Пожаревац по наређењу од 21. септембра 1865. године.“

13 *Казнени законик и Казнени послови судској за Кнежевину Србију*, друго преправљено издање, Београд, 1882, 545-566. У истом издању налазе се и Домаћа правила за апсанско заведење у ПОжаревцу, које је опет под бројем 3590. прописао 7. октобра 1868. године председник министарског савета Министар правде Ђ. Д. Ценић, стр. 571-575.

14 *Правила о домаћем реду ајсанској заведења у Пожаревцу* од 7. октобра 1868, у: „Казнени законици и Казнени поступак судски за Кнежевину Србију“, друго преправљено издање, Београд, 1882, 545-566.

15 АС, МП, 1902 ФХII 90.

16 ИАП, ПКЗ (несрећена грађа), допис Управника Државне ергеле у Љубичеву, бр. 1156. од 11. јуна 1888. године.

ди колико и две на слободи, јер се у затвору много брже стари“.¹⁷

Колико су се и како *Правила* одиста примењивала и поштовала, говоре сачувана архивска документа али и опречна сведочанства лица која су походила Пожаревачки казнени завод, што службено, што из разлога проучавања затворских услова у српским казаматима током друге половине 19. века. Аустријски научник Феликс Каниц, који је приликом једне од својих посета Пожаревцу, 1887. године обишао и Пожаревачки казнени завод. Своје искуство о приликама у заводу, те животу осуђеника, преточио је у забелешке од ширег значаја за изучавања ове теме. Најпре је констатовао да се „129 затвореника, међу њима неколико осуђених због убиства у афекту, а много више због политичких преступа.... много креће напољу, а ни храна није лоша“.¹⁸ Оценивши третман осуђених лица као хуман, ипак је био изненађен очигледном разликом у поступању према политичким осуђеницима. Док је, са једне стране уочио „лепо уређене затворску собу у којој је трговац, осуђен за силовање, издржавао казну па се чак и хранио из оближње гостионице, а имао је и алкохолна пића“, са друге је стране, „јадне политичке затворенике видео како у тескобном простору по петорица леже на једном дрвеном лежају“.¹⁹

Суморну слику Пожаревачког завода када је третман политичких осуђеника у питању, налазимо и у чланку објављеном у новосадском листу „Застава“, поводом смр-

Светозар Марковић, српски социјалиста, један од политичких осуђеника Пожаревачког казног завода (преузето из публикације „Пожаревац, окружна варош, 1858-1918“, аутор М. Манојловић)

ти Светозара Марковића који је, због политичких „преступленија“ издржавао казну затвора у овом заводу током 1874. године. Коста Милутиновић износи „неколико карактеристичних детаља“ из овог чланка:

„Затвор у Пожаревцу, особито за политичке осуђенике, гори је од турских томрука. Тамо су сви услови за најбрже и најсигурније физичко и духовно растројство. У собама које нису веће у дужини од 2 - 2 и по хвата и исто тако и у ширину, затворени су по 1 - 12 људи. Смрад, нечистоће, стенице, ваши, пацови и смрад од неопраних људи и њиховог одела чини те је ваздух у правом смислу речи отрован. По цео дан лежи се на узаном кревету од дасака, на коме се не може ни окренути. Ујутру и предвече свакога дана пушта се на ходање и то само на пола, а највише на три четвртије сахата. Ходе се по правом једном свињцу, и то скупа 120 - 150 душа. Шетница нема више од 25 кора-

17 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, 76-77. Позивајући се на телеграм начелника округа пожаревачког упућен министарству унутрашњих дела 18. октобра 1898. (АС, МУД 1898 Ф 38 101), М. Манојловић наводи да је понајвише бекстава било међу осуђеницима „слободњацима“, а којом приликом су осуђеници чинили и нове злочине. Тако су два осуђеника која су као слободњаци били на вашару, ради продаје ствари израђених у Пожаревачком казној заводу, покушали да „на разбојнички начин“ опљачкају Јозефа Анафа, пожаревачког дућанију „у његовом дућану“.

18 Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво од римској доба до краја XIX века*, I, Београд 1999, 177-179. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, 75.

19 Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво од римској доба до краја XIX века*, I, Београд 1999, 177-179.

О томе пише и Ј. Скерлић, који каже да је Марковић, иако урушеног здравља, у незавидним условима тамновања, написао дело „Социјализам или друштвено питање“ које је објављено у наставцима и првом социјалистичком листу „Рад“, као и да је довршавао „Политичку економију“.²⁸ К. Милутиновић изражава сумњу у то, јер се, обзиром на тешке затворске услове, где је заједно са још седам осуђеника Марковић боравио у кажњеничкој соби, као и стање његовог здравља, оправдано може поставити питање колико је то стварно било могуће. Стога је више

[illegible]

Incisura
Incisura
Incisura
Incisura

189

Лбр: 1156
18. Јуна 1888 године
Љубичево

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ
ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА 1853-1918.

Управи Београд. Казненог Завода

Милија Јанковић из Београда осуђеник јуре
покушао је да беге из рада али је удар ово бегство
предухредио.

За овај покушај бегства решеном је Управи
од данашњег № 1156 Милија је казнио са три дана усамљен
затвора а да бисе сачекало друго бегство окован је.
О овоме се ша Управа извештава ради знања.

Извештај о „прегудређеном“ бекству осуђеника са рада у имању
Државне ериеле у Љубичеву, 1888. године (ИАП, ПКЗ)

вероватно да је Марковић у затвору радио на редакцији ових својих радова, као и писању чланака за новопокретну лист „Глас јавности“.²⁹

29 Јован Скерлић, Светозар Марковић, Београд 1922, 96. К. Милутиновић, нав. рад, 13. Милутиновић наводи да су сестре Милица и Анка Нинковић, кћери директора новосадске гимназије, иначе „следбенице Светозара Марковића и прве српске социјалисткиње“, посетиле С. Марковића у Пожаревачком казненом заводу и том приликом га затекле „у лошем здравственом стању, али орног за даљу борбу“. М. Владимировић, нав. рад, 201. Лекар Пожаревачког казног завода др Владислав Јасневски је саветовао Светозара Марковића да „напусти сваки рад, јер му живот долази у питање“.

Слободан Јовановић пише о Светозару Марковићу као неком ко је за младе људе свог времена „био више него учитељ“ јер је „извршио духовно ослобођење омладинаца пре времена, и дао им потпуну слободу мишљења пре него је њихово духовно сазревање довршено“. Иако би „површном посматрачу“ Марковић изгледао као „безопасан занесењак“, Јовановић сматра да је Марковић у ствари „заметну један велики покрет који ће трајати деценијама и који ће проћи кроз неколико фаза“.³⁰ М. Владимировић износи податак да је „у доба када је Светозар

30 Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића (1868-1878), књ. I, Београд, 1990, 150.

тамновао, под утицајем његових идеја, избила побуна ученика земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу, у пролеће 1874.године”.³¹ Иако у грађи Пожаревачког казненог завода нисмо пронашли трагове везане за утицај социјалистичких идеја Светозара Марковића на „напредну“ омладину пожаревачку, чињеница је да је за веме издржавања казне, он стекао бројне пријатеље међу пожареваљанима, међу којима се налазио и Стева Милићевић, са којим је заједно уређивао лист „Раденик“ током 1872. године. Поред тога, међу присталицама Светозара Марковића у Пожаревцу налазили су се адвокати Аца Радуловић и Ђорђе Берисављевић, трговци Петрика Николајевић, Живко Лазаревић, Милорад Карамарковић, Слава Живковић, Добросав Чазаревић, затим апотекар Михајло Душманић, професор Илија Душманић, економ Јошка Јовановић, као и угледни пожаревачки правници Радош Нешковић и Коста Борисављевић.³² У оквиру ширења социјалистичких идеја, у Пожаревцу су активни следбеници С. Марковића покренули лист „Браничево“, који је полиција већ после првог броја забранила.³³

Иначе, основ за гоњење и кажњавање политичких кривица и иступа, односно дела која су противна политици владајуће династије, власти, најпре проналазимо у Кривичном / Казнителном законнику за Књажество Србију из 1860. године. Ова дела су сматрана „друштвено опаснијим“ уколико су их чинили представници или поборници опозиционе партије, на тадашњој узаврелој политичкој сцени Србије, обележеној покушајима да се

„парламентарном борбом укроти“ монархова власт, али и разним свакодневним малограђанским непримереним иступима, како људи на власти тако и оних „у сенци“. Казнителни законик је у својој „другој части“, глава IX, предвидео „злочинства и преступљења противу отечества, владаоца и устава“, а у глави X предвидео „злочинства и преступљења противу закона, власти и јавног поретка“.³⁴

Проблематику „политичких кривица“ детаљније налазимо у одредбама Закона о *штампи*, од 21. октобра 1870. године, који је „по милости Божијој и вољи народној“ кнез српски Милан М. Обреновић потврдио.³⁵ У глави IV Закона, говори се о „злочинствима и преступима који се учине путем штампе или другим начином публикација“. Ту се налази „изазивање на злочинства“ писаном или штампаном речи, што је значило „позив на дела кој се по пар. 87. кривичног законика казне као издајничко предузеће“, на основу чега ако „позив остане без последица, казниће се робијом до десет година, а ако има каквих олакшица – затвором од две до десет година“.³⁶ Затим се санкционисало било какво излагање на јавним местима или зборовима, објавама, плакатима или други начин, непосредно позивање на непокорност према законима или законитим наредбама власти, изазивање да се учини ма какво злочинство. Посебно су санкционисани преступи против државе, увреде власти, лажне вести или повреда морала. Тако је свака увреда која се на било који начин предвиђен чланом 19. Закона, јавно учини владаоцу, владарки, на-

31 М. Владимировић, *Пећ зашвореника пожаревачке шамнице*, 210. М. Манојловић још додаје да су ђаци ове школе „устали тражећи реформу школе за шта су упутили захтев Народној скупштини“, но она је 7. децембра/25. новембра, 1875. године исти одбила, уз образложење да „потиче од социјалистички настројене омладине“. Извор: М. Манојловић, *нав. дело*, 81.

32 М. Манојловић, *нав. дело*, 81. Позивајући се на акт од 25. априла 1875. године (АС-ПО-132/99), М. Манојловић додаје да је један број Марковићевић присталица био и у непосредном контакту са Марковићем, те је прихватио и ширио социјалистичке идеје, о чему је чак био писмено обавештен и министар унутрашњих дела 1875. године.

33 А. Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871-1895*, Београд, 1977, 249.

34 *Казнени законик и казнени посмљук судски за кнежевину Србију*, друго поправљено издање, Београд, 1882, 36-50.

35 *Казнени законик и казнени посмљук судски за кнежевину Србију*, друго поправљено издање, Београд, 1882, 36-50.

36 Приликом Ивањданског атентата, преки суд је, противно законским прописима, осуђивао чиновнике и свештенике на робију са оковима. Чак су се окривљени за учешће у атентату жалили да су њихови окови „у истражном притвору премашали највећу законску меру“. Стога су измене и допуне у Казненом законнику од 1902. године омогућиле замену робије казном заточења, а такође је смртна казна била замењена казном робије за она дела која су до Устава 1901. године кажњавана смртном казном, а на која се смртна казна „према слову Устава“ сада више није могла примењивати. Извор: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, 240.

Улаз у Пожаревачки казнени завод (ИАП, Дигитална збирка Танасија Б. Димић-Јевића)

следнику престола и дому владалачком, казниће се затвором од два месеца до пет година. Такође, објављивање или прештампавање лажних новости, измишљених, фалсификованих или лажно представљених ствари, ако је то учињено са злом намером, и ако је такве природе да може пореметити јавни мир, кажњавало се казном затвора или новчаном казном.³⁷

Закон о шtamпи од 31. марта 1891. године, донет на основу Устава из 1888, је у духу уставних решења, био нешто либералнији, али са довољно основа да се и даље гоне не-

истомисљеници владара. Тако је у случају увреде краља или краљевског дома, затим увреде кога страног владара или његовог дома и у случају позива грађана на оружани устанак, било предвиђено „узапћивање листа“. За кривице учињене путем штампе је овим Законом био установљен тзв. белгијски систем позивања на одговорност, према коме је најпре одговарао писац, затим уредник па на крају „растурач“. Кривице учињене путем штампе су судили редовни судови, била је утврђена застарелост ових кривица у року од три месеца, а и систем казни за ова

³⁷ Закон о шtamпи, од 12. марта 1881. објављен у: „Казнени законик и казнени поступак судски за кнежевину Србију“, друго поправљено издање, Београд, 1882, 450-463.

дела је по новом закону о штампи био блажи него што је то био случај по Казненом законик у.³⁸

Доследна примена тадашњих прописа о „политичким кривицама“ довела је до тога да се казнени заводи у Србији пуне лицима осуђеним и за најмање иступе оквалификоване као „велеиздајничке, проитивнародне, противвладарске, антидинастичке, увредљиве“. С обзиром на то која су све лица за политичке кривице издржавала казну затвора у Пожаревачком казненом заводу, могло би се рећи да је овај завод представљао један од „првих универзитета“ у Србији. Међу осуђеницима су се поред српског социјалисте Светозара Марковића, налазили тада угледни књижевници, новинари, политичари. Културну, образовну и политичку „осуђеничку елиту“ Пожаревачког казног завода су чинили: први српски комедиограф Бранислав Нушић, песник Стеван Каћански, познат у културном свету као „Стари бард“, новинари и политички прваци – радикали Петроније Пера Тодоровић, Стојан Протић, Раша Милошевић, Паја Михаиловић, Коста Таушановић, Никола Пашић, Аћим Чумић, Ђорђе Генчић, професор Драгиша Станојевић, „народни трибун“ Васа Пелагић, најпознатија жена атентаторка свог времена, Јелена - Илка Марковић, али и пожареваљанин Александар Николајевић.³⁹

Како видимо, углавном су у Пожаревачки завод на издржавање казне у том периоду долазили угледни представници радикалне странке у Србији. То је било и очекивано, с обзиром да је радикална странка, после стварања

Д-РА БАРТОЛ. КУНИБЕРТА:
СРПСКИ УСТАНАК
И
ПРВА ВЛАДАВИНА
МИЛОША ОБРЕНОВИЋА
1804—1850.

ПРЕВЕО Др. М. Р. ВЕСНИЋ

Јана Манојловић
Коларца

У БЕОГРАДУ

Насловна сџрана дела „Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића, 1804-1850“, Б. Кунберта - ѓревод Миленка Р. Веснића, насџао у Пожаревачком зашвору и објављен у Београду 1901. године. (Народна библиошџека „И. М. Пејровић“, Пожаревац).

услова за легитимно организовање политичких странака на основу закона из 1881. године, била најбројнија и својим програмом реформи озбиљна претња напредначкој влади коју је на власти одржавао краљ Милан. Отуда су чланови и следбеници радикала и за најмање преступе

38 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1889-1897)*, књ. I, Београд, 1929, 29-30. Примера ради, за увреду владара Влада је предлагала казну затвора од једне до пет година, а скупштина за исто дело је утврдила казну у трајању од два месеца до две године; за увреду владалачког дома, влада је предлагала казну затвора од једног месеца до две године, а скупштина је спустила горњу границу на једну годину. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, Београд, 1990, 240.

Закон о штампи, од 12. марта 1881. објављен у: „Казнени законик и казнени поступак судски за кнежевину Србију“, друго поправљено издање, Београд, 1882, 450-463.

С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1889-1897)*, књ. I, 29-30.

39 М. Манојловић, *нав. дело*, 80.

били озбиљније кажњавани а казне затвора углавном издржавали у Пожаревцу. Тако је током 1883. године због осуде за „штампарску кривицу“ у Пожаревачком заводу боравио Стојан Протић.⁴⁰ Међу политичким затвореницима у Пожаревачком заводу су се 1887. године такође налазили уредник радикалног листа „Одјек“, који је био суђен на три године, затим Радош Пепличевац-Пјешивачки, који се по пресељењу у Јагодину укључио у радикалску кампању и „роварио у корист радикала Тасе Џикића“, на који је начин „зарадио“ затвор.⁴¹

И актери угушене Тимочке буне (1883) били су осуђени на казну затвора, коју су издржавали у Пожаревачком заводу. Тимочка буна је представљала одговор на одлуку владара Србије, краља Милана Обреновића, да уведе редовну војску⁴² и заведе општу војну обавезу, уз обучавање редовног и официрског кадра у касарнама, на који начин би се „обезоружао“ српски народ, који је у току 19. века, све до ратова 1876-1878. године представљао „необучену, недисциплиновану и предвођену нешколованим полицијским чиновницима или сеоским старешинама“

народну војску.⁴³ Тако су се истакнути радикалски прваци Коста Таушановић⁴⁴ и Петроније Пера Тодоровић⁴⁵ по

43 Васа Чубриловић, *нав. дело*, 270. То је значило повлачење и предају велике количине оружја која се налазила у народу, а што је код истог тог „наоружаног народа“ наилазило на отпор. Сматрало се да ће оснивањем обавезне и организоване војске династички владари имати могућности да са много више успеха „воде борбу против демократских тежњи народних маса“. Сама наредба владе о прикупљању оружја од стране сељака, издата у јулу 1883. године, била је основ за избијање немира у долини Тимока, када су поседници оружја одбили да се повинују наредби. Краткотрајна Тимочка буна у октобру 1883. године је убрзо разбијена од стране редовне војске, а њени актери су делимично побегли у Бугарску, неки ухваћени те им је одмах „пресуђено“ стрељањем, а један број је после суђења за издају, упућен на издржавање казне у Пожаревачки казнени завод.

44 Бранко Дукић, *Пејшар Максимовић, Полијшика и начела, рукојисна заосћавијина*, Смедерево, 2008, 360. Коста Таушановић (1854-1902) био је политичар, један од оснивача Радикалне странке, народни посланик, председник Скупштине у време доношења Устава 1888. године министар унутрашњих дела и народне привреде у више наврата. Био је заслужан за подизање и организовање привреде у Србији. Осуђиван је на затвор због Тимочке буне и Ивањданског атентата. Напустио је странку 1897. године због личног сукоба са Стојаном Протићем. О Кости Таушановићу као министру народне привреде и унутрашњих дела, као и дOMETИМА његовог министровања у два ресора, детаљније је писао С. Јовановић, *Влада Краља Александра Обреновића*, књ. I, 58-59, 130-132.

45 Бранко Дукић, *Пејшар Максимовић, Полијшика и начела, рукојисна заосћавијина*, Смедерево, 2008, 360. Петроније Пера Тодоровић (1852-1907) је био новинар и политичар, оснивач, организатор и идеолог Радикалне странке, присталица идеја Светозара Марковића. Један је од најбољих новинара свога доба, уредника листа „Рад“, покретач и уредник „Самоуправе“, покретач листа „Радикал“, а касније „Малих новина“. Уапшен је после Црвеног барјака у Крагујевцу, По завршетку српско-турског рата је емигрирао у Угарску и у Новом Саду издавао социјалистички часопис „Стража“. Одатле је протеран због окупљања социјалистичке оладине. Потом је отишао у Париз, где је живео у великој немаштини. У Србију се вратио крајем 1880. године, после амнестије за политичке кривце. Тада је на себе преузео организовање Радикалне странке у народу и најзаслужнији је за привлачење народних маса. У лето 1881. године написао је статут, а потом шест недеља путује по Србији агитујући за радикалске идеје. За њега је политика била ствар вере. Странка је требало да буде побратимство, а борба за начела су питање живота и смрти.

40 Према Слободану Јовановићу, Стојан Протић се и касније „највише одликовао у новинарској борби“, а после Пера Тодоровића и Јована Ђаје, био је трећи велики новинар изниклао из радикалне странке. „...у његовом писању било је неке професорске сувоће и стручњачког цепидлачења; само по јачини личних напада и кавгацијском тону познавао се новинар, а наоружан фактима, издржљив у борби, он је био опасан противник за сваку владу...“. Извор: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1889-1897)*, књ. I, Београд, 1929, 343-344.

41 М. Манојловић, *нав. дело*, 76.

42 Војним реформама, оличеним у законском пропису о уређењу војске од 1833. године, Милан Обреновић је укинуо народну војску, установио је „општу службу у стајаћој војсци, тзв. стални кадар, као и војну обавезу која је трајала од двадесете до педесете године, навукао „гнев“ обичног српског сељака, навикнутог на постојање „народне војске“ у оквиру које је он с времена на време, био позиван на кртку обуку, која је више „личила на гимнастичка везбања, него на војну службу“. По новим прописима, сељак је две године свог века пробовио у касарни, а после тога је све до 37 године, док не би прешао трећи позив, „потрзан сваке године на вежбање резервиста“. Извор: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1878-1889)*, књ. II, Београд, 1927, 74-75.

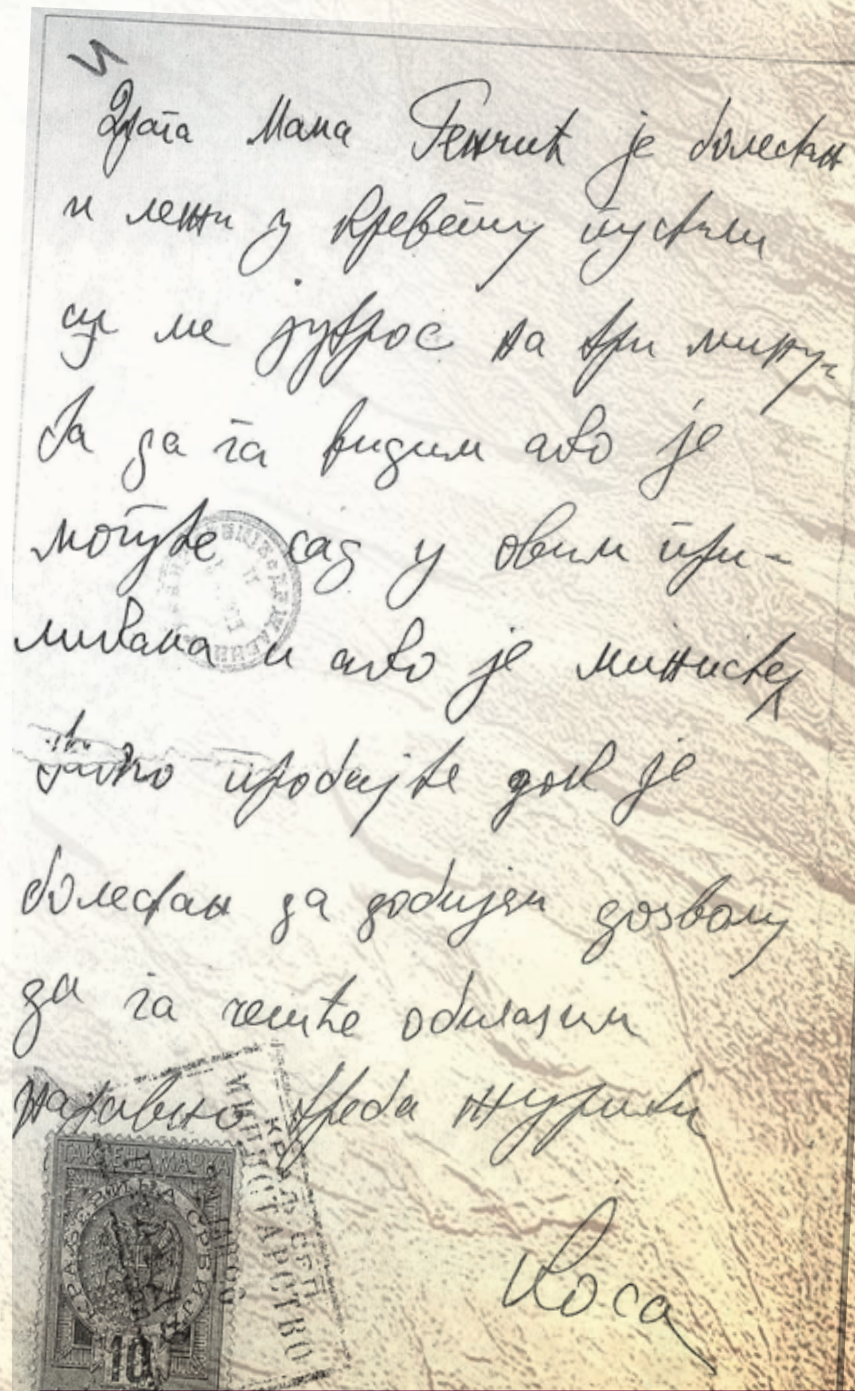

Александар Николајевић, пожаревачки шрџовац и народни посланик, шакође је казну за ђолиџичку кривицу издржавао у Пожаревачком казненом заводу (преузето из ђубликације „Пожаревац, окружна варош, 1858-1918“, ауџор М. Манојловић)

слому Тимочке буне, обрели у Пожаревачком казненом заводу.⁴⁶ Због свог ангажовања у Тимочној буни, Пера Тодоровић⁴⁷ је, заједно са Николом Пашићем и Рашом Ми-

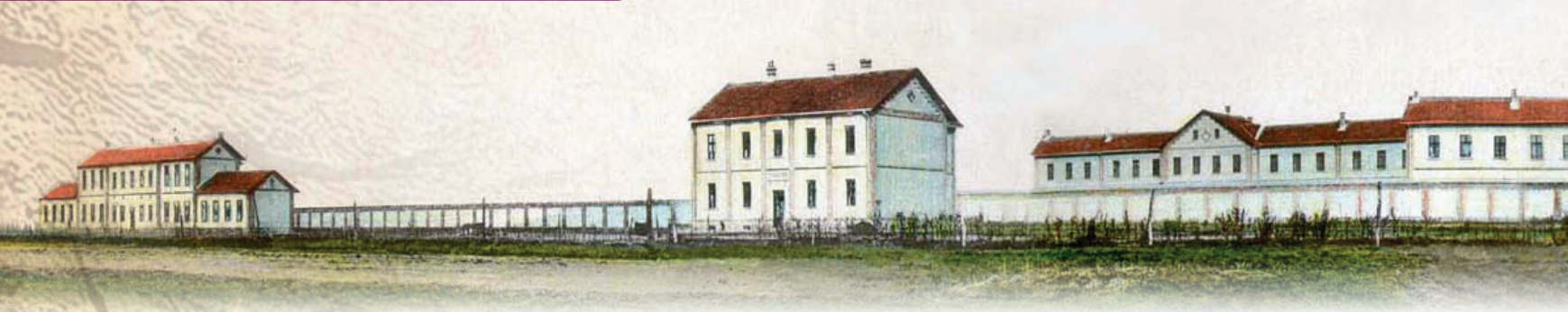
46 Бранко Дукић, Пеџар Максимовић, Полиџика и начела, рукоџисна заосџавиџина, Смедерево, 2008, 360.

47 Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића (1878-1889), књ. II, Београд, 1927, 114-117, 397. Пера Тодоровић је, по С. Јовановићу, много више од других радикала, био сматран наследником Светозара Марковића и чуваром његове доктрине. У време свог наизразитијег радикализма, странку није замишљао само као обучан рад, већ је политика за њега била „ствар вере: у своја начела човек је требало да унесе сву своју душу, не водећи никакав други живот него живот за странку и у странци“. После помиловања, када је већ био разочаран, изнемогао и болестан, Тодоровић је после пуштања из затвора, напустио своја радикална уверења, и постао превише услужан према актуелној политици краља Милана.

Извод из ђисма Косаре, суџруте Ђорђа Генчића, уџућеној уџрави Пожаревачкој казненој заводу, којим се жали на ђосџуџке ђрема осуђеном Генчићу, 1901. ђодине. (АС, МП)

Панорама Пожаревачкој казненој завода,
почетком XX века (ИАП, Диошнална
збирка Танасија Б. Димитријевића)

лошевићем, био осуђен на смрт. Међутим, ни једна од ове три осуде на смрт није извршена: Никола Пашић је „био у бекству“ а Тодоровић и Милошевић су помиловани „на десет година заточења“,⁴⁸ које су издржавали у Пожаревачком казненом заводу.

Према С. Јовановићу, краљ Милан је две године по хапшењу и осуде Пере Тодоровића, покушао да „са тим човеком који је лежао у казамату осуђен за издају“ одмах „почне политички разговор“, те му понудио напредњачко-радикални споразум, који се „дао бранити ако не с уског страначког, а оно са ширег националног гледишта“. Са своје стране Тодоровић је био „готов на све само да изиђе из тамнице“. С. Јовановић наводи да то није био онај исти човек кога је 1883. године преки суд осудио на смрт. Сада је то већ оронuo човек, дубоко разочаран у народ, у своје политичке саборце, који нису много марили за „оне у затвору после Тимочке буне“. Због тога се у његовој свести догодио „преврат у идејама“, што је уједно показало да он у ствари и није имао праву, дубоку веру у идеје, које „се нису дале тако лако поколебати“, већ се може оправданим мишљење С. Јовановића да је „демагошка речитост“ и новинарско умеће Перу Тодоровића, све време његовог радикализма држало у врху ове политичке опције. Стога је „разочарани демагог“ и већ боле-

стан човек, са „изгубљеним осећањем личног достојанства“ Тодоровић, прихватио предлог краља Милана, тако да су сви радикали осуђени због Тимочке буне, осим оних у бекству, били помиловани 1. јануара 1886. године.⁴⁹

Уважени правник, дипломата и професор међународног права на београдској Великој школи, Миленко Веснић је такође издржавао казну затвора у Пожаревачком казненом заводу. Он је због увреде нанете краљу Милану Обреновићу, поводом Ивањданског атентата,⁵⁰ 1899. го-

49 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1878-1889)*, књ. II, Београд, 1927, 309-311, 397. Слично као у случају Пере Тодоровића, краљ Милан је покушао и успео да са Костом Таушановићем направи политички договор, при томе је чак сматрао Таушановића погоднијим од Тодоровића, вреднујући овога као неког превише „услужног“, а што „не би било добро“ уколико је краљ намеравао да направи „комуникацију“ са радикалима који су представљали сталну претњу владајућој политици. С. Јовановић пише да је „радикална странка после Тимочке буне личила на једну велику радњу која је настрадала; она се могла подићи и почети нове послове, али прво је требало ликвидирати старе послове. Тај посао ликвидирања није дошао оснивачима странке Пашићу и Тодоровићу, него је дошао Таушановићу, негдашњем дуванџији „код Бедуина“. Бранко Дукић, *Пећар Максимовић, Полиџика и начела, рукописна заоставштина*, Смедерево, 2008, 360.

50 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, Београд, 1990, 94-95. Покушај атентата на краља Милана Обреновића догодио се на Ивандан 1899. године, када се краљ са својим ађутантом Николом Лукићем, враћао из града „у отвореним колима“.

48 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1878-1889)*, књ. II, Београд, 1927, 188.

дине био осуђен на две године затвора. Време проведено у пожаревачком затвору, Веснићу није „пропало“: за то је време он превео Кунибертово дело о „Српском устанку и првој владавини Милана Обреновића“, које је касније, „трошком Коларчевог фонда“ било штампано.⁵¹ Миленко Веснић је помилован 1900. године, после женидбе краља Александра Обреновића, а доласком радикалско-напредњачке „фузије“ на власт, вратио се дипломатској струци.⁵²

У Пожаревачком казненом заводу је од јесени 1898. године до јуна 1899. године издржавао казну затвора шеф радикалне странке Никола Пашић, касније председник

српске владе, осуђен због увреде путем штампе бившег краља Милана.⁵³ После Ивањданског атентата краљ Милан је износио своје „отворено уверење“ да су инспиратори „овог насртаја на његов живот“ били управо Пашић и „његови другови“ радикали, због чега је непосредно по атентату из двора било наређено да се приведу Пашић и сви они радикални прваци који су се „у последње време истицали својом опозицијом“, попут Косте Таушановића, Стојана Протића, Љубомира Живковића, проте Милана Ђурића.⁵⁴ У случају осуде Николе Пашића, поновила се ситуација као са Пером Тодоровићем: краљ Милан је, притиснут интервенцијама из иностранства, послао свог

51 Архив за правне и друштвене науке, година II, друго коло, књига V, бр. 3, 25. октобра 1922, 163.

52 Миленко Веснић (1862-1921), доктор правних наука, је по повратку у дипломатске воде, био постављен на положај посланика у Риму, а 1904. године постао је посланик у Паризу, а тај положај је напуштао само привремено, када је обављао функцију министра. У време када је први пут постављен за министра правде у влади Николе Пашића (1906), Веснић је нарочиту пажњу посветио устројству казних завода и њиховом модернизовању. Поред рада у влади и дипломатији, Веснић је имао плодан правнички рад, посвећен правној науци, а био је покретач и две године уредник часописа „Правник“. Своју богату библиотеку, Веснић је неколико година пред смрт, завештао Правном факултету у Београду, на коме је раније био и предавач. Извор: Архив за правне и друштвене науке, година II, друго коло, књига V, бр. 3, 25. октобра 1922, 163.

53 М. Манојловић, *нав. дело*, 83. Позивајући се на акт од 19. марта 1898. године (АС, МП 1898 Ф VI 209), М. Манојловић наводи дело „неку штампарску кривицу – увреду краља Милана“. Према писању Стевана Шапинца у листу „Грађанин“, 1938. године, за време док је Пашић био на издржавању казне затвора, његова супруга Ђурђина је са троје малолетне деце становала у кући пожаревачког трговца Максе Стојановић, званог „Макса Абаџија“, а и сам Пашић је, по пуштању из Завода, остао још неко време са породицом у Пожаревцу, сада у кући свога кума, апотекара Михајла Душманића. Извор: С. Шапинац, *Стари Пожаревац*, у: „Грађанин“, бр. 11, 1938.

54 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, 95. Према С. Јовановићу, тим поводом је био заведен преки суд, пред којим је требало да буде суђено организаторима атентата јер се „затварало просто по непровереним утисцима и производљним нагађањима краља Милана“.

Судженка пожарничког каменог завода које је судженка са поштомске књижевности.

		ogakae je?	Kakko je kasu no gero yurusu.	Kosuko je oyzen	Kosuko je usgodkas	Kosuko je kasuade	Kosuko usn-jong-a usgodku	Yonnegda.			
		ceso	okp.	z. m. g.	z. m. g.	z. m.	z. m. g.				
30	448	Uaeban Uaomuh	Ua Sa y	(Osabanuntikaba adfepa)	5	-	-	6 24	-	-	4 5 6
31	449	Uoka Uacuaabuya	"	"	5	-	-	6 24	-	-	4 5 6
32	450	Uuban Upanutobuh	"	"	5	-	-	6 24	-	-	4 5 6
33	451	Uegomyp Utanokuh	"	"	5	-	-	6 24	-	-	4 5 6
34	452	Uagoban Uurobanobuh	"	"	5	-	-	6 24	-	-	4 5 6

Извод из сѣиска осуђеника за пољитичку кривицу (Алаванѣићева афера), који су казну издржавали у Пожаревачком казненом заводу, 1907. године. (АС, МП)

новоименованог министра Генчића у Пожаревачки каз-
нени завод, да преговара са Николом Пашићем, како би
по тражењу Генчића „била пружена краљу излаз из тешке
ситуације“ и тако што би Пашић признао да су радикали
својим „...дојакошњим радом могли изазвати неповерење
круне, и да обећа да ће се радикали убудуће чувати слич-
них погрешака...“ Из даљих записа видимо да је Никола
Пашић прихватио „понућену руку“ краља Милана.⁵⁵

У архивској грађи налазимо податке који указују на то да нису само радикали били осуђивани за политичке кривике. Тако јенекадашњи министар из либералске владе, Ђорђе Генчић,⁵⁶ у време споразумне радикалско-напредњачке владе или „фузије“,⁵⁷ 1901. године издржавао

55 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, 115, 117. Пашић је искористио повољности свог тренутног положаја у односу на владајућу династију, али је неповољно у јавности оцењено то што је у писмима упућеним краљу Александру, после саслушања на преком суду, означио као противнике „круне“ своје радикалске саборце Ранка Тајсића, Љубомира Живковића, Стојана Протића, Косту Таушановића, Јована Ђају, проту Милана Ђурића, као и Драгишу Станојевића, Јакова Ненадовића и Младена Марковића.

56 Ђорђе Генчић је почео свој политички живот у Скупштини од 1889. године, као један од главних говорника либералне „мањине“, заједно са Авакумовићем и пожаревачким адвокатом Стојаном Рибарцем. За разлику од њих, он је пришао неутралном режиму од 1894. године, те се сматрало да је припадао групи независних либерала које је предводио Јеврем Андоновић. Одан краљу Милану, овај га је поставио за министра унутрашњих дела после Иванданског атентата, када је „ваљало терати траг руске тајне полиције, којој је, како се мислило, атентатор служио као оруђе“. Извор: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, 101.

57 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, 279-280. [https://sr.wikipedia.org/sr/ Парламентаризам у Краљевини Србији](https://sr.wikipedia.org/sr/Парламентаризам_у_Краљевини_Србији) (10.12.2016)

Ђура Јакшић је, због својих „сјорних сјихова“, иакође био привођен у „пожаревачку ајсану“ (преузето из публикације „Пожаревац, окружна варош, 1858-1918“, аутор М. Манојловић)

казну затвора у Пожаревачком заводу као политички осуђеник. Његова супруга је уложила жалбу министру правде на поступке управе Пожаревачког казног завода према већ болесном Генчићу, наводећи да њену ћерку „која сада у Пожаревцу живи пуштају у недељу дана два пута на неколико минута да га види.“ По жалби је министар правде наредио управи Пожаревачког казног завода да лекар завода прегледа Генчића и „ако се тим начином докаже, да се још није опоравио од болести“, дозволи „да га може г-ђа посећивати сваког дана по једанпут, док то стање траје“. Истовремено је скренуо пажњу тадашњем управнику Завода, Јеврему Јовановићу, да је дужан при опхођењу према породици Генчић и

осталим осуђеницима „удешавати такав начин да се јасно види да све Ваше наредбе долазе као правилно вршење дужности по закону, а не као дело личне самовоље“. У вези овог случаја је министар правде, изузетно од чл. чл. 12. *Правила о домаћем регу у ајсани Пожаревачкој*, издао посебну дозволу, према којој је одобрио да се Ђорђе Генчић, поводом Ускршњих празника, као „осуђеник тога завода, може састајати са својом фамилијом сва три дана Ускршњег празника“.⁵⁸

У Пожаревачки казнени завод стигао је, у јесен 1874. године и Александар Николајевић, угледан пожаревачки трговац и народни посланик. Он је био притворен зато што се један чиновник, оптужен за утају државног новца, „изговорио“ да је исти новац предао Николајевићу на чување. На основу тога је Николајевић, који се послом бавио у Београду, одмах био затворен и „стражарно упућен у Пожаревац“. Николајевић је, као један од најугледнијих трговаца и житеља Пожареваца, уживао огроман углед и поверење својих суграђана, те је његово притварање изазвала приличну забуну у народу, а многи су понудили јемство за његов отпуст из завода. Управа Завода је то одбила, те је Николајевић, после једномесечног притвора, у „једној мрачној и тесној апсани, намењеној за најопасније злочинце“, пуштен из затвора као невин, због недостатка доказа, јер је „спорни“ новац „пронађен код жене чиновника“.⁵⁹

58 АС, МП, 1901, ф IV, 107. Жалба Косаре, супруге Ђорђа Генчића, на поступке управе пожаревачког казног завода према њеном мужу, затворенику овог завода од 1. фебруара 1901. године; Писмо министра правде управи Пожаревачког казног завода од 7. фебруара 1901. године. С. Јовановић помиње Ђорђа Генчића као првог политичара са којим су се завереници против краља Александра Обреновића састали „једне вечери у децембру 1901.“, два месеца после његовог изласка из пожаревачког затвора. Тако је Генчић ушао у тзв. „круг грађанских завереника“ против краља Александра Обреновића, што ће свакако имати значаја у припреми атентата на краљевски пар Обреновића и Мајском преврату 1903. године. Извор: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, 329.

59 С. Јовановић, *Влада милана Обреновића (1868-1878)*, књ. I, Београд, 1990, 203-204. Стеван Шапица, *Сјари Пожаревац*, у: „Грађанин“, бр. 21, 1938.

Испоставило се да је полицијска власт притворила Николајевића по налогу тадашњег министра унутрашњих дела Аћима Чумића, све у време изборне кампање, а из разлога што је угледни пожареваљанин био опозиционар конзервативној влади и иницијатор оптужбе министра војног Белимарковића у ванредној Скупштини одржаној у Крагујевцу, јануара 1874. године.⁶⁰ Николајевићево пуштање из затвора је довело до отворене критике владине политике, сматрало се „личним поразом“ Аћима Чумића и „великим тријумфом“ Николајевића и пожареваљана, са друге стране.

Међутим, и сам Чумић је свега три године касније, 1877. године, доживео судбину А. Николајевића. Оптужен и осуђен као вођа Тополске буне,⁶¹ Аћим Чумић је провео три године у Пожаревачком казненом заводу, тачније до 1880. године, када му је напредњачка влада „израдила помиловање“.⁶² Удела у томе су вероватно имали и угледни пожареваљани, који су се, предвођени управо некадашњим осуђеником Николајевићем, обратили краљу Милану као „првом са молбом да донесе указ о помиловању затвореника Аћима Чумића.“⁶³ Поред тога, С. Јовановић је забележио да је и угледни београдски задужбинар и добротвор, Илија Милосављевић Коларац спроведен у Пожаревачки завод по истом делу као и Чумић.⁶⁴

Свакако најпознатија жена осуђеница из политичких побуда, била је Јелена Илка Марковић, која је у затвор доведена по осуди за кривично дело покушаја атентата

на краља Милана, у Саборној цркви 11. октобра 1882. године.⁶⁵ Она је била осуђена на смрт, али је помилована и спроведена у пожаревачки завод на издржавање казне робије. У заводу је скончала након свега неколико недеља.⁶⁶

Према извештају управе, у Пожаревачком казненом заводу су током 1902. године казну издржавала 34 политичка осуђеника, и то за дела велеиздаје, увреде „његовог величанства сада почившег краља Милана“, „њеног величанства краљице“ или „увреду владоца путем штампе“, као и један случај лица осуђеног према „војним законима“.⁶⁷ Дело велеиздаје се, у случају политичких осуђеника по предметном извештају, односило на покушај војног

60 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1868-1878)*, књ. I, Београд, 1990, 203-204.

61 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1868-1878)*, књ. I, Београд, 1990, 374. Према писању С. Јовановића, Тополска буна је „сломила Чумића, који је био, ако не највећа памет, а оно највећа снага конзервативне странке“.

62 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1868-1878)*, књ. I, Београд, 1990, 374. После изласка из затвора, Чумић се више није бавио политиком, живео је повучено, све је „од нечега зазирао, као да види око себе сенке шпиона и достављача“.

63 М. Манојловић, *нав. дело*, 82, а према акту од 6. фебруара 1878. године (АС, МУД П Ф).

64 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1868-1878)*, књ. I, Београд, 1990, 203-204.

65 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића 1878-1889*, књ. II, 155-156. Јелена Марковић је била супруга стрељаног пуковника Јеврема Марковића, брата Светозара Марковића, као велеиздајника, због Тополске буне, „по нарочитој жељи краља Милана“, те је она објашњавала атентат на краља као дело личне освете. Краљ Милан је имао другачије мишљење, знајући пријатељске везе Јелене Марковић са виђеним радикалима Рашом Милошевићем и Пером Тодоровићем, те је у њеном чину видео још један покушај удара радикалне странке на његову личност, породицу и власт. Поводом Илкиног атентата, краљ Милан је чак намеравао да „затвори радикални главни одбор“, као и да радикално учешће, које није чак сасвим ни доказано у ислеђењу Илке Марковић пред судом, узме као повод за извршење државног удара.

66 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, Београд 1927, 159-162, 168-170. Атентаторка је нађена мртва у осуђеничкој соби, а званично је објашњено да се радило о самоубиству, мада је то објашњење из политичких разлога било доведено у питање.

67 АС, МП, 1907 Ф23 11. Извештај Пожаревачког казног завода са списком лица који су осуђена због политичких кривица, од 29. новембра 1902. године. Војни пуч против режима Александра Обреновића је остао познат под именом Алавантићева афера, управо по поменутом среском чиновнику у Шапцу Алавантићу, који је у ноћи између 20. и 21. фебруара 1902. године у генералској униформи, покушао да заузме Окружно начелство у Шапцу. Покушај је пропао, сам Алавантић погинуо у сукобу са жандарима, али је овај догађај свакако узменирио владу Александра Обреновића. Међутим, на судском процесу поводом афере су били осуђени само непосредни учесници у догађају, док представници опозиције, за коју се сумњало да је била идеолог афере, нису били позвани на одговорност. Извор: [https://sr.wikipedia.org/sr/Алавантићева афера](https://sr.wikipedia.org/sr/Алавантићева_афера) (10.12.2016).

пуча против режима краља Александра Обреновића, односно тзв. Алавантићеву аферу.⁶⁸ Укупно је 30 политичких осуђеника било осуђено за дело велеиздаје по „Алавантићевом случају“. Највећи број њих је долазио из Шапца, одакле су и потекле идеје о војном пучу, према замисли Радомира Милинковића Алавантића.⁶⁹ Изузев једног лица које је по овом предмету било осуђено на три године затвора, сви остали актери афере су били осуђени на по пет година затвора, коју су издржавали у Пожаревачком казненом заводу. У рубрици „колико је помилован“ за ове осуђенике није било података. Само је случај извесног Д. Ђорђевића из Београда, ради учињеног дела „увреде владоца путем штампе“, осуђеног на 1 годину и један месец, управа Пожаревачког казног завода предложила да се за истог „да коначан отпуст“, иако је издржао свега нешто више од половине казне. Једно лице је било осуђено на дело велеиздаје, које није спадало у Алавантићеву аферу, пресудом преког суда за варош Београд и Округ подунавски на 20 година робије, али је осуда „највишом милошћу“ краља „сведена на 8 година затвора“, што је у случају политичких осуђеника, према поменутом извештају, била најдуже изречена казна.

68 АС, МП, 1907 Ф23 11.Извештај Пожаревачког казног завода са списком лица који су осуђена због политичких кривица, од 29. новембра 1902. године. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, Београд, 1990, 275.

69 АС, МП, 1907 Ф23 11.Извештај Пожаревачког казног завода са списком лица који су осуђена због политичких кривица, од 29. новембра 1902. године. Три осуђеника су долазила из „прека“, тадашњег Аустроугарског административног подручја, што је давало Алавантићевој афери „призвук иностраног елемента“, с обзиром да остале чињенице у вези афере које су са истом доводиле у везу тада невладајућу, опозициону династију Карађорђевић и њеног младог престолонаследника Петра Карађорђевића. И сам Радомир Раде Алавантић, по писању С. Јовановића, син угледног шабачког адвоката „познатог Карађорђевића“, стигао из Сремске Митровице. Јовановић даље наводи да је Алавантићев упад имао за циљ да „пробуди код краља Александра неповерење према радикалима и посеје изме њега и њих заваду“, или чак је „доста било да се Александар после Алавантићевог упада препадне онако као Милан после Ивањданског атентата“. Извор: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, 275.

Нису само озбиљни политички неистомишљеници и противници владајуће династије издржавали казну за твора у Пожаревцу. Управо је пожаревачки казамат стекао епитет „првог српског универзитета“ и због значајног броја угледних имена „од пера“, писмених и школованих људи, који су због и најмање погрешно написане речи или какве опаске, протумачене „овако или онако“, сматрани опасним по актуелнуполитичку и владајућу елиту. Тако је и чувени Бранислав Нушић, свакако највећи српски комедиограф, због „наизглед безазлене“, а у ствари „сасвим сумњиве“ песме „Два раба“, објављене 6. маја 1887. године у београдском независном листу „Нови београдски дневник“, 1888. године био осуђен на две године затвора због „увреде краља“, а казну је издржао у Пожаревачком казненом заводу. По пријему, у књигу осуђеника о Нушићу је забележено:

„Нушић Ђ. Бранислав, син Нуше, бившег трговца из Смедерева, рођен у Београду 1864, свршени великошколац“.⁷⁰

Казну је издржавао у „чувеној“ осуђеничкој соби број 11, која је као по правилу „следовала“ људима од пера, науке и културе.⁷¹ У затвору, Бранислав Нушић није мировао, а непресушни извор његових „писанија“ били су и обични, затворски дани, које је он осликао на себи својствен начин сатиричног хумора. Тако су у „строга контролисаној затворској средини“ настали збирка хумористичко-сатиричних козерија под насловом „Листићи“ и

70 М. Владимировић, *Пеш затвореника пожаревачке тамнице*, у: „Пожаревачки алманах“, Пожаревац, 1957, 210-211

71 М. Владимировић, *Пеш векова писане речи*, Пожаревац, 1965, 127. Према Владимировићу, и Стеван Каћански, али и актери Тимочке буне, били су смештени у осуђеничкој соби број 11, из које су, по истом аутору, „многи постали и министри“.

позоришни комад „Протекција“.⁷² Према М. Владимировићу, Бранислава Нушића за Пожаревац нису везивали само дани проведени у Пожаревачком казненом заводу, већ и много болнија лична и породична успомена – смрт сина јединца, Страхине, који је за време Првог светског рата, као добровољац, био тешко рањен на положају код Рама на Дунаву, од којих је рана преминуо у превизијашту у Жабарима.⁷³

У поменутој „соби 11“ Пожаревачког завода су због неподобног писања имали „част“ да борава и Стојан Протић,⁷⁴ затим „Стари бард“ Стеван Владислав Каћански,⁷⁵ професор и песник, као и социјалиста Драгиша Станоје-

вић.⁷⁶ Боравак професора Станојевића у Пожаревачком казненом заводу није остао незапажен. Према писању Стевана Шапинаца у листу „Грађанин“, школарци су имали прилике да често, у пролазу прозборе коју реч са уваженим професором, па је на основу тих разговора, Шапинац описао Драгишу Станојевића као особу која је „нас омладину волела и радо се са нама разговарала, што није било забрањено“.⁷⁷ Постоји забелешка да је и Ђура Јакшић 1868. године из кафана спроведен у пожаревачки затвор „од стране кмета Димитрија Бресјанца“. Успут су га „пандури мували у ребра а полицајац Никола му је претио запетим пиштољем“.⁷⁸

Међутим, свакако је, поред Светозара Марковића, најпознатији политички осуђеник у Пожаревачком за-

72 М. Владимировић, *Пет векова писане речи*, 125-176. Према М. Владимировићу, позоришни комад „Протекција“ је написан 1888. године у пожаревачком затвору. М. Владимировић, *Пет зашвореника пожаревачке шамнице*, у: „Пожаревачки алманах“, 210-211. Остале су забележене анегдоте везане за осуђеничке дане Бранислава Нушића у Пожаревачком казненом заводу, као и то а је тада „ступио у тајну“ преписку и сарадњу са Илијом Огњановићем – Абуказемом, хумористом и уредником листа „Јавор“, од када датирају два сачувана писма Бранислава Нушића упућена Огњановићу.

73 М. Владимировић, *Пет векова писане речи*, 129.

74 Стојан Протић је био новинар, политичар и државник. Завршио је Филозофски факултет у Београду. Један је од оснивача Радикалне странке и њен истакнути идеолог. Покренуо је лист „Одјек“ 1884. године, издавао је и уређивао часопис „Дело“. У више наврата је био министар унутрашњих дела и финансија, а после Првог светског рата је образовао прву владу Краљевине СХС, објавио је велики број радова из историје и дневне политике. Извор: Бранко Дукић, *Петар Максимовић, Полиџика и начела, рукописна заоставштина*, 358-360.

75 М. Манојловић, *нав. дело*, 83. М. Владимировић, *Пет векова писане речи*, Пожаревац, 1965, 74, 130. Према М. Владимировићу, песму „Поздрављам те“ Каћански је написао у пожаревачком затвору, објављена је у листу „В. Србија“ бр. 28. од 24. јула 1888. године под именом „Бранислав“, а посвећена је „Српској уједињеној омладини“. С. Каћански је помилован указом краља Милана, по доношењу устава 1888. године, према коме је „краљ Милан био принуђен да да помиловање за политичке затвореника“. Тим поводом је Каћански написао „песму оданости и опомена“, под називом „Краљева реч“, која по Владимировићу није „објављена ни у једном листу“.

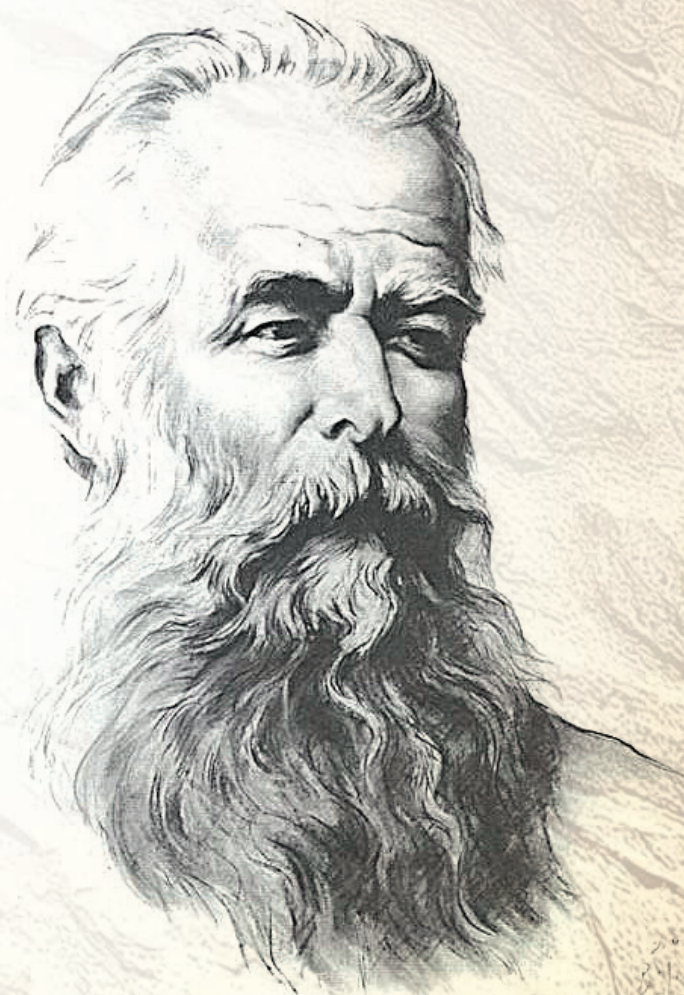
76 Драгиша Станојевић је 1867. године изабран за професора Правног факултета Велике школе, али му је атентат на кнеза Михаила Обреновића прекинуо унверзитетску каријеру. Превођилац „Божанствене комедије“ и „Бијесног роланда“ је тада био осумњичен да је, као близак рођак супарничке династије, уз помоћ студената покупао да створи узбуну у граду и олакша извршење преврата. Иако је тада због недостатка доказа ослобођен, морао је са породицом да напусти Србију, у коју се вратио 1882. године после помиловања. Убрзо потом, Станојевић је ступио у радикалну странку (1886). Незадовољан опортунистичком политиком радикалске владе објавио је фебруара 1891. године „Писмо народу српском“, у коме је захтевао промену устава и демократизацију државних институција. Искључен је из странке, лишен посланичког имунитета, предат суду и осуђен на затворску казну, коју је према забелешкама, издржавао у Пожаревачком казненом заводу. По изласку из затвора повукао се из активног политичког живота. Био је управник Народне библиотеке у Београду од 1897. до 1900. године и значајно допринео њеном унапређењу. Имао је веома богат и саржајан научни и књижевни опус. Извор: Бранко Дукић, *Петар Максимовић, Полиџика и начела, рукописна заоставштина*, 359.

77 Стеван Шапинац, *Из старој Пожаревца*, у: „Грађанин“, бр. 11/1938.

78 М. Владимировић, *Пет векова писане речи*, 42

воду до 1918. године био Васа Пелагић,⁷⁹ чије се тамновање окончало смрћу управу унутар заводских зидина. У Пожаревачком заводу је боравио најпре 1895. године, када је издржавао казну затвора у трајању од „140 дана“ за „штампарске кривице“, коју су чинили Пелагићеви објављени чланци „Занатлијски савез“, „Моћ капитала“

79 Васа Пелагић је рођен у месту Горњи Жабар, у Босни, 1838. године. Детињство је провео у свом завичају, где је стекао основно образовање. Нижу гимназију и богословију учио је у Београду. Године 1866. отвара Српско-православно богословију, која је била и прва српска средња школа у Босни. У њој су се школовали свештеници и учитељи. Пелагић је настојао да његови ученици буду борци за политичку слободу и народна права. Због протеста против поступака турске управе, приликом сукоба између ђака и ноћне страже, осуђен је 1869. у Сарајеву и протеран у Малу Азију. Из прогонства Пелагић се спасао бекством 1871. године и преко Цариграда дошао у Србију. Од тада он постаје социјалистички револуционар и писаном речју и делом започиње борбу против „реакционарних режима и капиталистичког друштва“. Од почетка 1872. године Пелагић је у сталном сукобу са режимом у Србији, тако да се његово прогонство наставља. Настоји да се оснује Социјалистичка партија Србије. У задругарству је видео језгро из којег произлазе принципи и правила рационалнијег, моралнијег и хуманијег живота. Приватна својина је „крађа и основни узрок људске грабљивости и себичности“. Писао је врло критички о цркви и религији, а још 1873. године, док је боравио у Грацу, „раскрстио је са црквом“. Послао је тада чланак новосадском листу „Застава“, под насловом „Јавна оставка на архимандритско звање“. Јавно је рашчињен као архимандрит у Саборној цркви у Београду 1895. године. Због својих слободоумних чланака и брошура, више пута је извођен пред суд, осуђиван. И последње године живота провео је на издржавању казне у Пожаревачком казненом заводу, где је и преминуо 25. јануара 1899. године. Његов допринос општем образовању народа о свакодневном животу, здрављу, начину вођења газдинстава, жени и детету, лековитим биљкама и њиховој примени, од изузетног је значаја и налази се у књизи „Пелагићев народни учитељ“. А један од честих цитата Васе Пелагића, који карактерише и књигу је: „Све што једемо и пијемо прелази у крв, а наша крв биће таква, каква је наша храна, пиће и ваздух. Од добре хране зависи благостање и здравље народа. Само сит човек може да мисли правилно и да ради уредно и довољно“. Извор: Риста Бесаровић, *Васо Пелагић*, Сарајево, 1953, 151. Према писању С. Јовановића, још малолетни кнез Милан Обреновић се „љутио на намесничку владу“ што „не забрањују Пелагићеве књиге“. Извор: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића (1868-1878)*, књ. I, Београд, 1926, 195.

Васа Пелагић, српски борац за радничка права, народни учитељ и штрибун, као политички осуђеник, преминуо је у Пожаревачком казненом заводу 1899. године (преузето из публикације „Пожаревац, окружна варош, 1858-1918“, аутор М. Манојловић)

и „Радни народ је сила распарчана“. Пар година касније, 1897. поново је спроведен у Пожаревачки казнени завод, када је имао издржати четворогодишњи затвор због одбране коју је поводом оптужби за штампарске кривице изнео пред судом. Поштоваоци и пријатељи су Пелагића често питали „зар му није жао да пропада по апсанама“, али је одговор скоро увек био исти:

Умрлица Васе Пелагића, 1899. (ИАП, Varia)

Сахрана Васе Пелагића на пожаревачком сшаром гробљу, 1899. (ИАП, Varia)

„Пријатељи правде и истине, слободе и народа, овде у апсанама још више се очеличе за своју борбу против угњетача и варалица људских. Само кукавице клону...“⁸⁰

Међутим, друго Пелагићево хапшење је довело до бројних протеста у јавности, уз велики број писама подршке од пријатеља и поштовалаца широм земље. У позним годинама, изнурен и оболео, Пелагић је тешко подносио заводске услове у којима су политички осуђеници издржавали казну, због чега је 17. септембра 1897. године од министра правде затражио да му се болесничка храна даје, као и веш пере „стално“ о трошку завода. У свом писму упућеном министру правде Миловану Миловановићу, тражио је и да третман политичких осуђеника буде „као у другим цивилизованим земљама“. Одговор од министар није добио, а у јесен 1898. године „Пелагић је пао у постељу и више из ње није устајао.“⁸¹

80 ИАП, Varia, 419. Рукопис „Живот и дело Васе Пелагића“.

81 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, 84.

Вест о стању здравља поштованог „народног трибуна“ се врло брзо проширила у јавности, па су уследиле и писане интервенције код надлежних органа власти за његово пуштање из затвора.⁸² Грађани Београда, у својој молби за ослобођење Васе Пелагића од даљег издржавања затворске казне, упућеној краљу Александру I Обреновићу, 13. јула 1898. године, навели су како је „овај бедник пола свога века провео у затворима за српску књигу и за српство“, а „судови земаљски, као надлежни, нашли су да је да он крив“. Сваки човек у животу, писали су даље у својој молби, може погрешити, али је хумано и милоствиво Пелагића ослободити од „даљег издржавања казне“, како он не би „своје старе, изнурене и изнемогле кости у

82 Према М. Манојловићу, пожаревачки адвокат Драгољуб Вељковић је 7. јануара 1899. године, у име пожаревачких грађана, упутио министру правде телеграм следеће садржине: „Васа Пелагић умире, молили смо управу завода да одобри његово сликање, управа нас упуту вама, молимо вас одобрите. Понизни у име осталих, Драгољуб Вељковић, адвокат“. Извор: М. Манојловић, *нав. дело*, 84.

тамници оставио, пошто је тамо сасвим оболео”.⁸³ Молба београђана остала је без одговора, а молба за помиловање Пелагића „који у пожаревачком Казненом заводу на самртној постељи проводи последње дане“ поднета од стране грађана Параћина пристигла је у двор на дан његове смрти, у пожаревачкој болници, 25. јануара 1899. године.⁸⁴ Васа Пелагић је сахрањен на Пожаревачком старом гробљу, уз присуство „око стотине пријатеља и поштовалаца“. Грађански опозициони лист „Мали журнал“ је тим поводом забележио:

„Борац за слободу и народна права, вођа босанско-херцеговачког устанка, најплоднији српски књижевник, први и највећи социјалистички борац и агитатор код народа Балканског полуострва, највећи и најискренији пријатељ радног народа, узор поштења и карактерности, свима омиљена дична старина, Васа Пелагић – чика Васа, сахрањен је овако...Са покојним чика Васом опростио се лепим говором један заступник Радничког друштва....“⁸⁵

Поједини сегменти осуђеничког живота у Пожаревачком казненом заводу су били посебно „третирани“ у случајевима политичких осуђеника. Међу њима се свакако налазила осуђеничка преписка, која није била упућена само на управу пожаревачког казног завода, у виду жалби или молби, већ и она упућена породици или пријатељима изван казаматског круга. У грађи Пожаревачког казног завода није пронађено много писаних сведочан-

става о комуникацији политичких осуђеника са „спољним светом“. О једном таквом писму, његовој политичкој или завереничкој позадини, развила се читава полемика, на релацији Београдски казнени завод – Начелник округа пожаревачког. Пошту осуђеника, долазна или одлазна писма, управа завода је отварала и читала, па тек потом спроводила осуђенику, али је поменуто писмо због немогућности да буде јасно растумачено јер је садржало „оне редове и куке, кривуде“ због којих је осуђеник позван да их лично прочита јер „свакако ове кривуде нису без значаја“.⁸⁶ После дуже полемике и преписке, тражено је ислеђивање над осуђеним Станком, јер „мора бити добро упознат са овом тајном и нека се опроба преко вештака који знаду цинцарски и грчки писати и читати, неће ли они помоћи да се исто писмо прочита и објасни“.⁸⁷

У својим жалбама и писаним обавештењима осуђеници су се позивали на примену одредаба *Казненог законика*⁸⁸ и *Правила о домаћем реду ајсанског заведенија у Пожаревцу*.⁸⁹ На редовне примене и најстрожијих прописа из ових аката, они углавном нису имали већих примедби. Међутим, притужбе на понашање управника и затворских чувара су се односиле не само на озбиљније поступке злостављања, већ и на онемогућавање да остваре повољности које су им поменута правила допуштала. Те повољности су се односиле, између осталог, према чл. 12. *Правила*, на то да „осуђенима могу у заведеније долазити ради виђења њихова родбина или други пријатељи“. За такве састанке су *Правила* предвиђала два дана у недељи, као и то да „разговор бива свагда у присуству једнога од најпоузданијих служитеља“. Са гледишта осуђених лица, посебно оних који су казну издржавали због политичких кривица, код затворског особља је често било злоупотреба ових прописа, покушаја да се исти

83 АС, МП, 1898, Ф XXVI, 6. Молба грађана Београда да се Васа Пелагић ослободи издржавања казне.

84 АС, МП, 1899, Ф IV, 12. Молба грађана Параћина за помиловање Васе Пелагића, осуђеника пожаревачког казног завода.

85 М. Манојловић, *нав. дело*, 84. Преузето из листа „Политика“ од 26. јануара 1959. године. Према писању М. Владимировића, захваљујући пријатељским везама са пожаревачким ћурчијом Димитријем Марковићем, са којим је В. Пелагић једно време заједно и тамновао, остао је запис о месту где је тачно на пожаревачком старом гробљу сахрањен Пелагић. На том месту се налази скроман споменик, са епитафом: „Овде почивају два стара друга, који нађоше смрт у својој судбини Васа Пелагић, ум. 1889. у 62-ој години и Димитрије Марковић, ћурчија, ум. 1920. у 85-ој години“. Извор: М. Владимировић, *Пейш затвореника Пожаревачке шамнице*, у: „Пожаревачки алманах“, 212.

86 ИАП, ПКЗ, 1888, акт бр. 20. од 3 јануара 1888. године.

87 ИАП, ПКЗ, 1878, акт. Бр. 100, од 2. Фебруара 1878.

88 АС, *Зборници закона и уредаба Кнежевине Србије*, посебно издање, 1860.

89 АС МП 1904 Ф27 6. Појашњење *Правила о домаћем реду апсанског заведенија у Пожаревцу*, које је министар правде Ђ. Ценић доставио Пожаревачком казненом заводу 21. септембра 1868. године.

Ћасногди-у Министру Правде.

Према претпису од 5. марта 1900. године № 3032. управља
уштиво подноси извештај о својим приходима и расходима за
прво тромесечје ове године, и то:

1. О приходима.

Приходи, који припадају државној каси, као што је при-
ход од обротног пореза и државног пореза, било је 537 динара.

Други приходи, као што су: приход од одена и преобуке, при-
ход од зараде осуђеника и ванредни приход, било је 392'27 динара.

2. О расходима.

1. На плате чиновника и званичника управних	2.063'48 дин.
2. " " чвара	1.574'01 "
3. " канцеларијски материјал	62'50 "
4. " издржавање осуђеника	9.000. - "

Свега 12.699'99 дин.

Извод из извештаја Пожаревачкој казненој
завода о приходима и расходима за прво
тримесечје 1900. године, из кога се види колико
је новчаних средстава било одређено за
„издржавање осуђеника“, 1900. (АС, МП)

Управник завода,

оспоре или заобиђе њихова примена, што је осуђенике, иначе „тврдо решене да трпељиво и ћутећи подносе сва лишења и ограничења, која строгост закона и министарских прописа налажу људима кад се нађу у овоме стању и положају“, нагнало да „прекину своје ћутање“ и затраже деловање код министра правде, са намером да не дозволе „да им се одузима и оно што нам је сам закон оставио, да се ограничавају строжије и круће, но што је сам закон ограничио“.⁹⁰

Правила о посетама породице и пријатеља су била јасно утврђена, али према жалби групе политичких осуђеника у Пожаревачком заводу, поступање у заводу по тим питањима је било другачије. Потписници жалбе били су управо политички осуђеници, радикалски прваци Коста Таушановић, Пера Тодоровић и Раша Милошевић. Они су се 1883. године жалили министру правде због забране посета и писања писама, и позивајући се на одредбе Казненог законика и Правила о кућном регу ајсанској заведења у Пожаревцу, тражили да им се „не ограничавају састанци с родбином и пријатељима више и строжије но што је то ограничено самим законом и апсанским правилима“ и да им се „писаћи прибор врати“.⁹¹ По њиховом казивању, сам управник Завода је саопштио да он лично жели да присуствује свим састанцима осуђеника са родбином и пријатељима, који су били утврђени за недељу и четвртак. Међутим, тим данима управник је из различитих разлога, како су писали осуђеници 1883. године, „изговарајући се да има прека званична посла, а да без његовога личног присуства састанак не може бити“ одбијао да организује виђење осуђеника са фамилијом. Такође нису били одобренини сусрети осуђеника са пријатељима, чак ни са онима са којима имају неких „новчаних рачуна“, због чега су та ограничења наводили као извор душевног бола, као и „тешке материјалне штете“. Друга

90 АС, МП, 1904, ф XXXVII, 9. Жалба осуђеника Пожаревачког казног завода због одузимања прибора за писање и забране долажења породице у посету.

91 АС, МП, 1904, ф XXXVII, 9. Жалба осуђеника Пожаревачког казног завода због одузимања прибора за писање и забране долажења породице у посету.

Извешће

О кретању осуђеника - на Пожар.
каз. завода у мј. Мџугици 1906 год

354	103	23	1	377	104	2	-	6	1	3	-	-	-	1	-	365	104	469	8	1	1	1
мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.	мј.мј.мј.
Остало од мј. - Јули 1906 Умрло нових у мј. Мџугици Умрло у мј. Мџугици 1906 Остало на мј. Мџугици 1906 Умрло у мј. Мџугици Умрло из мј. Мџугици Умрло из мј. Мџугици																						
мј.мј.мј. мј.мј.мј.																						

Извод из месечног извештаја о кретању
осуђеника у Пожаревачком казном
заводу за август 1906. (АС, МП)

жалба се односила на неправилну примену пар. 20 *Казненої законика* односно чл. 37. *Правила*, а у вези са чл. 45, према којим прописима је осуђеницима било дозвољено да у затвору могу радити послове које су и стога радили, у вези тога имати „алате нужне за те послове“. У случају притужбе ове групе осуђеника, навели су да од алата користе књиге и писаћи прибор, али су им ти алати одузети: сав писаћи прибор, мастило, перо, плајваз. Ономогућавање рада за затворенике, они су сматрали „осудом на убиствено чамовање и пропадање у нераду“ што је било супротно „целом духу и смислу свију прописа о држању затвореника којима се иде на то да затвором осуђене поправља, дајући им прилику да раде, како се не би у нераду још више кварили“. Томе су додали ограничење од стране управника које се односило на „невину личну преписку са родбином“, која је била дозвољена писањем писма „само недељом“, иако је по чл. 13. *Правила о домаћем регу у ајсанском заведенију*, писање писама било дозвољено увек када осуђени нису на каквом државном раду. Управо из тих разлога су се поменути осуђеници обратили Министру правде тражећи да им се не ускраћују утврђена права у погледу примања посета и задржавања прибора за писање и рад.⁹²

О третману осуђеника, посебно политичких у Пожаревачком казненом заводу, говоре нам и друга спорадично сачувана архивска документа. У дописима управе Пожаревачког казненог завода према министарству правде наилазимо на податке о новчаним буџетским средствима опредељеним за нормално функционисање завода. У оквиру тих средстава део који се односи на „издржавање осуђеника“, према нашњм мишљењу, могао би се подвести под ставку осуђеничког живота. Раходи у првом кварталу 1903. године су показивали суму од 9.000 динара за издржавање осуђеника, што је у односу на укупан буџет за тај период од свега 12.699,99 динара представљало значајну ставку.⁹³ На основу тога би се могло закључивати

да је управа Завода на примерен начин бринула о осуђеним лицима уопште, настојећи да услове тамновања колико толико примереним.

Да је поступање са осуђеним лицима, међу њима и политичким осуђеницима, имало извесну, неопходну, макар и минималну, одлику хуманости, говоре и подаци о припремама казненних завода за евакуацију у случају бомбардовања градова у којима су се ти заводи налазили. Тако је у лето 1914. године, када се опасност и стихија Великог рата увелико налазила пред вратима међународно признате и угледне Краљевине Србије, министар правде је из Ниша одаслао управи Пожаревачког казненог завода саопштење о поступању за случај бомбардовања од стране Аустроугарске војске. Пожаревац као погранични град, који је од велике царевине био одељен реком Дунав, истовремено је био и својеврсна одбрана овом делу српске државе и државне границе. Пожаревачки казненни завод је, заједно са осталим установама, био изложен опасности да буде међу првима гранатиран. Стога су биле и разумљиве припреме које је надлежно министарство у смислу заштите заводског особља, као и осуђених лица, већ вршило. Прописано упутство, дато у виду саопштења, налагало је управнику Пожаревачког казненог завода да „све осуђенице и осуђеници са преобуком, ћебадима и опанцима, а под сигурном стражом крену „сувим путем“ у Добричево, где ће се „настанити и становати до даљег наређења“. Управа сточарског завода у Добричеву је, по наређењу министра правде, примила осуђенике и осуђенице из Пожаревачког казненог завода и прружила им основне услове за смештај и живот у новонасталим условима ратног стања.⁹⁴

Осуђенички живот свакако представља посебан начин битисања одређене популације, која је због свог криминалног понашања и чињења дела, важећим прописима квалификована као друштвено опасна, штетна или неприхватљива, осуђена да једно дуже или краће време издржава казну у затворима. На основу извршених ис-

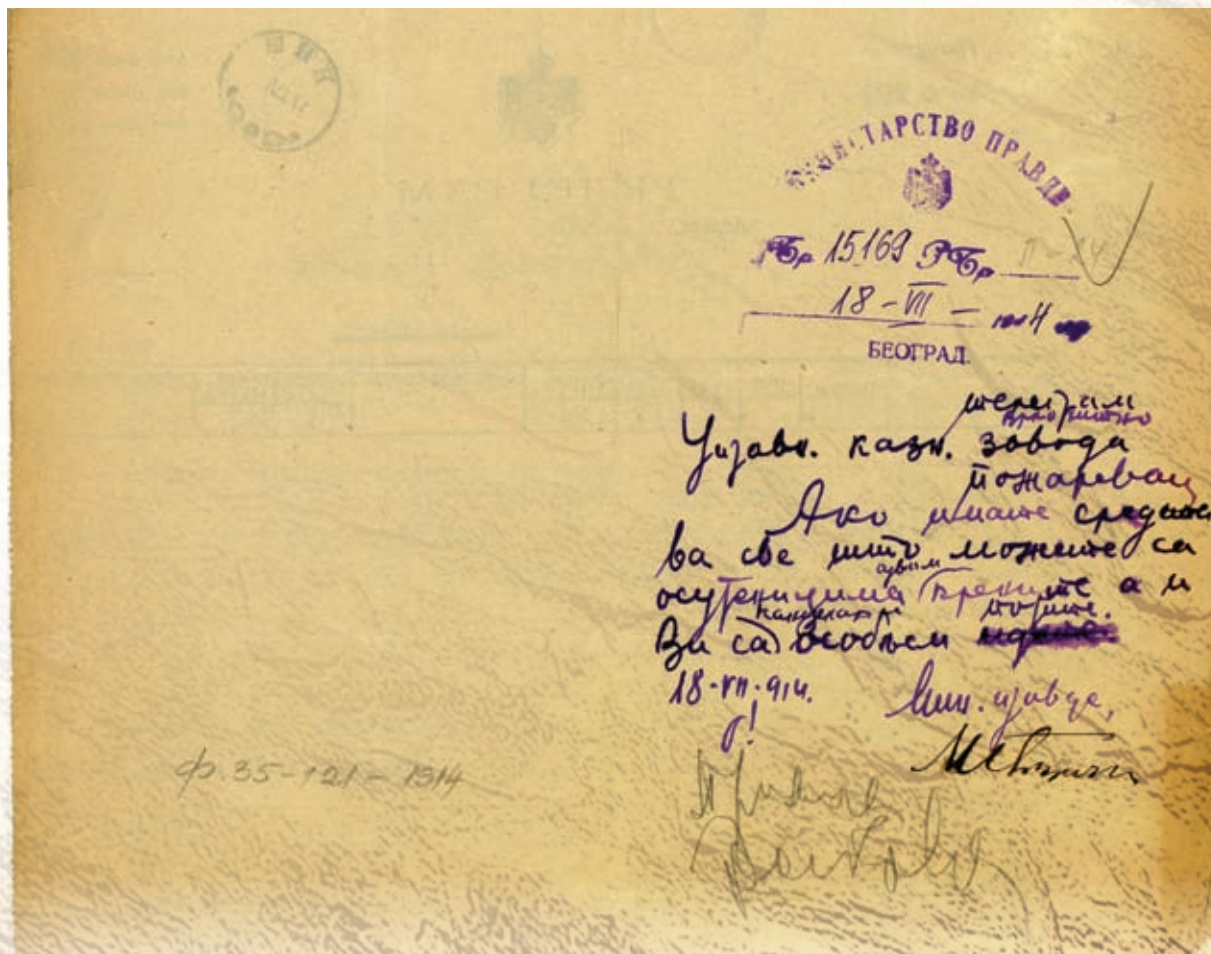
92 АС, МП, 1904 ФХХХVII, 9. Жалба осуђеника Пожаревачког казненог завода због одузимања прибора за писање и забране долажења породице у посету.

93 АС, МП, 1904 ФИ 1. акт Управе Пожаревачког казненог завода бр. 882. од 31. марта 1903. године.

94 АС, МП, 1914, ФХХХV 121. Извештаји казненних завода о положају осуђеника у заводима који су изложени опасности од бомбардовања градова од непријатеља.

траживања, увида у делимично сачувану архивску грађу о Пожаревачком казненом заводу од његовог оснивања до 1918. године, периодику и литературу, уочили смо да је положај политичких осуђеника био различит и тежи у односу на лица осуђена за друга кривична дела. Сматрани посебном опасношћу за сваки политички систем, дату владајућу опцију, разумљиво је откуд потреба да се посебно строгим мерама утамничени политички кривци „држе под контролом“, одузимајући им свако право, ма и

најмање, које су могли остварити по важећим правилима о унутрашњем реду у „апсанском заведенију“. Такође, сачувани подаци о политичким осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу упућују на то да је најранија историја ове „апсане“ препознатљива управо по значајним именима некадашње политичке, културне, књижевне, образовне елите, која је у једном тренутку добрано „уздрмала“ политичку „врхушку“ модерне српске државе.

Телеграм министра правде од 18. јула 1914. године упућен управи Пожаревачкој казненој заводи, поводом транспорта осуђеника услед рајних прилика, којим се налаже да „донесу све што моју и крену и они са осуђеницима“. (АС, МП)

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И РЕГИСТРАЦИЈА ОСУЂЕНИКА У КПЗ У ПОЖАРЕВЦУ ПО БЕРТИЈОНОВОМ СИСТЕМУ

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И РЕГИСТРАЦИЈА ОСУЂЕНИКА У КПЗ У ПОЖАРЕВЦУ ПО БЕРТИЈОНОВОМ СИСТЕМУ

Прва научна метода за утврђивање идентитета и регистрацију осуђеника призната у свету, била је „бертијонажа“. Идејни творац методе је Алфонс Бертијон (Alphonse Bertillon 1853-1914) по коме је добила име. Бертијонажа је настала у Француској (1880) а званично је уведена у полицијској префектури у Паризу (1882). Примена бертијонаже у свим затворима у Француској почела је 1887.године, након што је Министар унутрашњих послова Француске донео распис којим је бертијонажа установљена у свим окружним местима француске републике.

Период настанка Бертијонаже поклапа се са периодом стварања нове криминолошко-антрополошке школе. Појмови о злочину и злочинцу добили су другачију димензију у научном свету, проучавали су се узроци и последице, превентивно и репресивно сузбијање и спречавање криминалитета као негативне друштвене појаве. Примена сазнања из природних и техничко-технолошких наука у истрази кривичних дела довела је до настанка криминалистике (System der Kriminalistik) и Полицијске технике (Police Technique) која је уведена у наставни план и програм на појединим универзитетима где се проучавала и бертијонажа. Под утицајем криминалне антропо-

логије и користећи антропometriју, Бертијон је створио сопствени систем за идентификацију лица.

За успешно увођење и примену бертијонаже била су формирана посебна одељења задужена за идентификацију и регистрацију осуђеника. Одељења су се у свету формирала при Министарству унутрашњих послова или Министарству правде, као нове, посебне организационе јединице. Делокруг рада одељења касније се проширио, формиране су полицијско-техничке лабораторије и настала је „научна“или „техничка“ полиција (police scientifique, polizia scientifica) што је значајно утицало на реформу правосуђа и реорганизацију полиције као институције.

Бертијонажа у Краљевини Србији уведена је Законом за мерење, опис и идентификовање криваца (1904)¹. Истим Законом основано је ново, посебно одељење при Министарству унутрашњих дела, Антропометријско-полицијско одељење. Мерење и идентификовање осуђеника по Бертијоновом систему у КПЗ Пожаревцу обављао је Антропометријско-полицијски одсек у Пожаревцу (1906) који је био у саставу Одељења у Београду. О раду Одсека

1 Српске новине бр. 278 од 21.децембра 1904.године.

донета су посебна правила. Бертијонажа се у Краљевини Србији примењивала самостално све до 1911. године, када је уведена и дактилоскопија, која је временом, потиснула бертијонажу.

БЕРТИЈОНАЖА

Једно од најважнијих питања у области кривичног правосуђа је питање идентитета под којим „ваља разумети апсолутну извесност да је лице, чији се идентитет утврђује, доиста оно за које се држи и које у ствари треба да буде“². Историјски гледано, методе идентификације осуђеника биле су нехумане (жигосање) и непоуздане (потказивачи, сведоци, лажно представљање). Фотографисање осуђеника представљало је корак напред, али је утврђивање неоспорног идентитета лица и даље било нерешено због природних промена које настају старењем организма, намерног прерушавања у циљу прикривања сопственог идентитета и нерешеног проблема класификације великог броја фотографија. У намери да се омогући: „констатовање неоспорне идентичности на сваком месту у свако доба“³ Бертијон је створио сопствену методу.

Основни принципи на којима је Бертијон засновао своју методу је познато природњачко правило - *природа се никад не понавља* и правило белгијског научника Кетлеа (Quêtelet) - да се распоред облика и димензија у природи ствара по нарочитим математички тачним правилима, односно да „све што живи и што се креће, спада у извесне границе, између извесног максимума и извесног минимума.“⁴ Полазне основе Бертијонове методе биле су: да се костур човека развија до двадесете године живота, а касније остаје непроменљив; да две особе не могу имати све делове тела исте величине; да је однос димен-

2 Душан Алимпић, *Бертијонажа са 105 слика и албум професионалних криваца у Србији*, (Београд: штампарија Д. Димитријевића, 1907): 2.

3 исто, 4.

4 Живојин А. Лазић, „О идентифицирању“, Бранич бр.3 (1900):110-127.

Посматрање мерења осуђеника - Alphonse Bertillon,
Signaletic Instructions,
 (Chicago, New York, London, The Werner Company 1896):II

зија појединих костију код сваког човека индивидуалан, стога постоји велики број могућих комбинација.

Придржавајући се наведених принципа, Бертијон је настојао да пронађе систем који ће омогућити да се утврди индивидуални елемент који сваког човека чини препознатљивим, по коме се разликује од осталих индивидуа. Под снажним утицајем антропологије и користећи антропометрију, Бертијон је створио систем састављен из три врсте описа: антропометријског мерења и описивања, антрополошког описивања, и описа помоћу особенних знакова. Суштину Бертијонаже чиниле су тзв. „живе слике“ (*portrait parle*), док су антропометријска мерења коришћена за класификацију антропометријских картона. Саставни део бертијонаже била је сигналетичка фотографија.

Антропометријски опис је био заснован на мерењу појединих делова тела, који се, по мишљењу Бертијона, после пунолетства више не мењају приметно у својим размерама. Делови тела који су се мерили тачно утврђеним редоследом су: висина стаса, дужина раширених руку, висина трупа у седећем положају, највећа дужина главе, највећа ширина главе, растојање јагодица, дужина десног уха, дужина леве руке од лакта до врха прстију, дужина средњег прста леве руке, дужина малог прста леве руке и дужина левог стопала. За антропометријска мерења, Бертијон је конструисао специјалне инструменте.⁵

5 Инструменти за антропометријска мерења су: 1) дрвени или челични мерач (метар) за мерење висине стаса; 2) полуметар за мерење висине трупа (полустаса) 3) метални шестар (краиометар) са размерником у облику дуге, подељен на степене за мерење дужине и ширине главе и растојања јагодица; 4) велики метални лењир у облику француског кључа са покретним показивачем величине за мерење прстију, стопала и подлактице; 5) мали метални лењир за мерење дужине уха 6) комад мушеме, платна или дрвене даске дугачке 2 метра на који су заресци од 137 до 200цм за мерење размака руку 7) сто висок 1,10 метар, који се употребљава за мерење лакта и за узимање отисака прстију 8) столица на коју се меће нога ради мерења стопала и на којој седи човек кад му се мери глава, уши и полустас 9) мали лењир од 20 цм за мерење и одређивање места наласка особенних знакова. Извор: Извор: Сергеј Трегубов, Александар Андоновић, *Криминална техника, научно шехничко истраживање кривичних дела*, И и ИИ део, (Београд, 1935):41.

Антрополошки опис заснован је на посматрању, уочавању и описивању карактеристичних особености осуђеника. Бертијон је антрополошки опис засновао на елиминативној методи, полазећи од природњачког правила - *природа не чини скокове*. При састављању антрополошког описа користио се „описни речник“ саобразан природној класификацији боја, облика и димензија.⁶ Да би се описни речник максимално упростио, димензије су класификоване у скали од седам ступњева и прецизно утврђених граничних вредности за три израза (мали, средњи, велики), боје у скали којој су поред природних боја додате нијансе (отворена, средња и затворена) а форме су дефинисане за поједине делове тела према месту, правцу, облику, димензији, особеностима.

Опис помоћу особенних знакова подразумевао је уочавање и описивање сталних и непроменљивих личних обележја. Особени знаци описивали су се према природи, облику, димензији, правцу и месту. Особени знаци су могли настати природно (младежи, брадавице, израслине и сл.) или стицајем разних околности (посекотине, ожилци од опекотина, оружја, удара, убода, чира и сл.) као и намерно (тетоваже). Према облику, дефинисани су линеарни знаци (на основу линија подељених на праве, криве, изломљене) и нелинеарни знаци (овални, дугуљasti, кружни, полукружни, троугласти); према димензијама у односу на јединицу мере је од 1 центиметра (мањи и већи од 1cm); према правцу (вертикални, хоризонтални и коси); место је описивано у односу на важније делове тела (на, изнад, испод, у средини, кроз).

Најважнији део бертијонаже су тзв. живе слике (*portrait parle*), које су биле од нарочите користи за проналажење непознатих личности и које су стваране на основу наведена три описа. Издвајањем особенних телесних карактеристика осуђеника приказаних на један стандардизован начин исказан једноставним унфицираним антропометријским речником, могла се створити врло прецизна „жива слика“ лица која је истражним органима често била кориснија од обичне фотографије. Циљ живих слика је

6 Душан Алимпјић, „Грађа за полицијски речник“, *Полиција*, бр.5,6,7 и 8. (1921):395-410.

Пешар Чоловић осуђеник Њољаревачкој казненој завода
– Полицијски гласник, бр.28 (1906):240.

констатовање неоспорног идентитета а њихова практична употреба је од нарочитог значаја у случајевима проналажења непознатих личности, при аналисању фотографија и за класификацију фотографија.⁷

Саставни део бертијонаже је сигналетичка фотографија коју је Бертијон увео у праксу у намери да превазиђе недостатке фотографије која се увелико користила за идентификацију и регистрацију осуђеника. У делу „Судска фотографија“ (*L'aphotographie judiciaire, avec un appendice sur la classification et l'identification anthropométriques*, Paris: Gauthier-Villars, 1890), представљене су основе фотографије примењене за потребе криминалистичке полиције и суда. Сигналетичка фото-

графија односила се на фотографисање лица увек под истим условима, у затвореној просторији, под вештачким светлом и са једнобојном позадином (неутрално сиве боје). Сваки осуђеник фотографисан је два пута и то из профила и анфаса у 1/7 природне величине. До првог светског рата у Србији се вршило фотографисање на 1/7 природне величине, а после рата, као и у париској префектури на 1/5 величине.⁸

Фотографије са описом одбеглих лица редовно су објављивале у рубрици „Из полицијског албума“ у „Полицијском гласнику“, који је Законом постао службени орган Министарства унутрашњих дела. (Сл.2). Расписи-

7 Душан Алимпић, *Бертилонаж са 105 слика и албум професионалних криваца у Србији*, (Београд: штампарија Д. Димитријевића, 1907):92.

8 Прва идентификација злочинца по разаслатој фотографији била је у Лозани 1854.Године. Извор: Сергеј Трегубов, Александар Андоновић, Ј, *Криминална техника, научно шехничко исцртавање кривичних дела*, И и ИИ део, (Београд: штампарија Дом, 1935): 27.

АНТРОПОМЕТРИЧКА ОПАЖАЊА

Стас 1 м.
Крив. леђа
Дуж. раш. руку
1 м.
Стас седећ. О.

Дужина
Ширина
Леви ср. прст
Леви мал. прст
Лева нога
Леви лакат
Десно ухо
Десно око
Десно убо
Боја
Периферија
Особености
Држава

Стар
Рођен у
Срез
Округ
Држава

Описна обавештења

Чело { Лук
Нагиб
Висина
Ширина
Особености

Нос { Корен
Леђа
Основа
Висина дуж. ширина
Особености

Десно убо { Бордо...8...р...2...
Лоб...с...ер...об...1...
Антитрогу...ир...
Ч...2...
Пля...и...с...б...1...
Особености.....

Брада
Коса
Развијен

Прим. {

I
II
III
IV
V
VI

Мерен од месеца 190. Р

II (полебина)

Бр.

Име и презиме
Надимак и лажно име
Народност Шта је учио?
Син и
Занимање Последње место пребивања
Докази идентичности
Односи
Војне обавезе
Раније осуде, број њихов
Место и узрок ранијег затварања
Узрок сад. затварања, означене кривиче

Разна опажања и обавештења

I
II
III
IV
V

Стас 1 м.
Крив. леђа
Дуж. раш. руку
1 м.
Стас седећ. О.

Дужина
Ширина
Леви ср. прст
Леви мал. прст
Лева нога
Леви лакат
Десно ухо
Десно око
Десно убо
Боја
Периферија
Особености
Држава

Стар
Рођен у
Срез
Округ
Држава

Бр. класе
Адреса
Периферија
Особености

Стар
Рођен
Срез
Округ
Држава

Место за фотографију

Бр.

Име и презиме
Надимак и лажно име
Народност Шта је учио?
Син и
Занимање Последње место пребивања
Докази идентичности
Односи
Војне обавезе
Раније осуде, број њихов
Место и узрок ранијег затварања
Узрок сад. затварања, означене кривиче

Особени знаци

I
II
III
IV
V

Карџон за класификацију по мерама - Душан Алимџић, Берџилонаж, Полицијски џласник, бр.25 и 26 (1901):195.

Карџон за класификацију по азбучном регу - Душан Алимџић, Берџилонаж, Полицијски џласник, бр.25 и 26 (1901):194.

вањем потерница и објављивањем фотографија у „Гласнику“ повећан је број идентификованих одбеглих и приведених лица.⁹

Сви сакупљени подаци о осуђеницима по Бертијоновој систему, били су систематски сређени и уносили су се у посебне антропометријске картоне – фишеве. Бертијон је осмислио антропометријску стенографију – посебне скраћенице и конвенционалне ознаке за податке о измереним осуђеницима ради лакшег уношења и читања антропометријских картона. У употреби су биле две врсте картона – једна за класификацију по мерама (на којима је било место за фотографију и отиске прстију), а друга за класификацију по азбучном реду (без фотографије и отисака прстију уместо којих је постојала рубрика за разна опажања и обавештења).

За живе слике коришћени су посебни картони који су се разликовали од антропометријских. Сви подаци у картонима за живе слике били су подељени у четири групе: антропометријски, хроматични, морфолошки и општи. Картони су били величине 142/146мм. Класификација картона је омогућавала да се за врло кратко време (свега неколико минута) може пронаћи жељени картон¹⁰. Поред класификације картона постојали су антропометријски регистри у којима су се уписивале карактеристике мерених осуђеника по хронолошком реду.¹¹

УВОЂЕЊЕ БЕРТИЈОНАЖЕ У СРБИЈИ

На Међународном конгресу за криминалну антропологију одржаном у Риму (1885) бертијонажа је званично

призната и у једногласно усвојеном закључку препоручено је њено увођење и у осталим државама. Пример Француске, следиле су многе земље. Одмах након конгреса у Риму, бертијонажа је уведена у већини европских земаља, међу којима се посебно истичу Швајцарска, Белгија, Аустрија и Италија, затим у Шпанији и Немачкој (1896), у Португалији и Данској (1900). Врло брзо је прихваћена широм света: у Мексику (1895), затим у САД, већини земаља Јужне Америке, Тунису, и Русији.¹² Поједине земље нису усвојиле бертијонажу, међу којима се нарочито истичала Енглеска, која је усвојила дактилоскопски систем. Од балканских земаља, бертијонажа је уведена прво у Румунији (1892), затим у Србији (1904), у осталим земљама Балкана бертијонажа није била у употреби.

Бертијонажа је уведена у Краљевини Србији 21.децембра 1904.године на основу Закона за мерење, опис и идентификовање криваца¹³. Сазнања о бертијонажи постојала су у Краљевини Србији (о томе је писао Таса Миленковић у својим „Писмима“). Увођење нове методе није било могуће без стручног кадра, које је морало проћи посебну обуку за примену бертијонаже. Припреме за увођење бертијонаже у српској полицији започете су крајем деветностог и почетком двадесетог века одласком појединих полицијских чиновника у иностранство на практичну обуку. Међу њима се посебно истакао писар врачарског среза Кривичног одељења Управе града Београда, Душан Ћ. Алимпић, кога је министар Ђорђе Генчић изабрао да као питомац Министарства, „започне студије у заводу ради проучавања антропометријско-полицијске струке у вези с најновијим начином констатовања идентичности, такозваним „Бертилонажом“¹⁴. Алимпић је период од фебруара до августа 1900.године провео у Букурешту код проф. др Н. Миновића. Започете припреме за увођење бертијонаже, реализовале су се тек четири године кас-

9 На сл.2 објављена је фотографија одбеглог осуђеника КПЗ из Пожаревца, Петра Чоловића за којим се трагало и претходних година. У „Полицијском гласнику“ бр.15 из 1905.године, расписана је потерница за Чоловићем са објављеном фотографијом и описом, који се лажно представљао. Поседовао је неколико докумената са лажним именима. Тек по увођењу бертијонаже, утврђен је његов прави идентитет.

10 На пример, у Паризу у Полицијској префектури међу 500 хиљада картона за свега неколико минута су се проналазили потребни картони. Извор: Д. Алимпић, *Бертилонаж*, 109.

11 Правила о антропометријско-полицијском одељењу, *Српске новине*, бр.23 од 30.јануара (1905): 94.

12 Васа Лазаревић, *Дактилоскопија*, (Београд, „Доситеј Обрадовић“-штампарија Аце М. Станојевића, 1907):43-47.

13 *Српске новине*, бр.278 од 21.децембра (1904):1289.

14 „Питомац министарства унутрашњих дела“, *Полицијски гласник*, бр.8 (1900):64.

није, након смене династије Обреновића и доласка династије Карађорђевића на власт.

АНТРОПОМЕТРИЈСКО-ПОЛИЦИЈСКО ОДЕЉЕЊЕ У БЕОГРАДУ

По узору на сличне установе у свету, у Краљевини Србији је 21. децембра 1904. формирано Антропометријско-полицијско одељење при Министарству унутрашњих дела (у даљем тексту Одељење). Основни задатак антропометријско-полицијског одељења био је да обавља послове идентификације и регистрације криваца по Бертијоновом систему. Антропометријско-полицијско одељење формирано је као треће одељење Министарства, поред постојећа два (Санитетског и Полицијског), на основу Закона за мерење, опис и идентификацију криваца¹⁵. Краљевина Србија била је друга земља у свету (после Швајцарске) која је увођење бертијонаже и формирање посебне организационе јединице за њену примену спровела на основу закона, док су у другим земљама доношени расписи, правилници, уредбе и сл. Рад Одељења ближе је прецизиран на основу посебно донетих *Правила о антропометријско-полицијском одељењу*.¹⁶

Званично, Антропометријско-полицијско одељење почело је са радом 1. фебруара 1905. године. За шефа Одељења, у рангу секретара министарства, именован је члан Управе града Београда, Душан Ћ. Алимпић, а за његовог помоћника Добривоје В. Бакић, писар управе града Београда.¹⁷

АНТРОПОМЕТРИЈСКО-ПОЛИЦИЈСКИ ОДСЕК У ПОЖАРЕВЦУ

Чланом 1. и 8. Закона за мерење, опис и идентификацију криваца било је предвиђено да се код свих полицијских власти, где има првостепених судова, формирају

одељења која ће обављати мерење и идентификацију криваца по Бертијоновом систему. Министар унутрашњих дела Краљевине Србије, Стојан М. Протић, донео је решење 30. августа 1906. године о формирању Антропометријско-полицијског одсека у Пожаревцу.¹⁸

„На основу чл.1. и 8. Закона за мерење, опис и идентификацију криваца и чл.22. б) Правила о Антропометријско-полицијском одељењу, 1. Министар унутрашњих дела, решењем својим ПБр. 18643 од 30. августа текуће године, установио је

„Антропометријско Полицијски Одсек Министарства Унутрашњих Дела у Пожаревцу,“ које ће дејствовати као саставни део Антропометријско-Полицијског Одељења. О овоме се извешавају све властито ради знања и управљања.”¹⁹

ПБр. 18643.

Из Полицијског одељења

Министарства унутрашњих дела,

2. септембра 1906. године

у Београду.

Посебна „Правила о антропометријско-полицијском одсеку у Пожаревцу“ донета су 5. септембра 1906. године.²⁰ Одсек је био саставни део Антропометријско-полицијског одељења Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије, непосредно потчињен том Одељењу и све административне послове обављали су саобразно Одељењу у Београду. Вођени су засебни деловодни протоколи. Одсек је имао свој печат са натписом: „Антропометријско-Полицијски Одсек Министарства Унутрашњих Дела у Пожаревцу“. Картони за уписивање мера криваца били су потпуно исти, чували су се у засебним кутија-

15 Српске новине, бр.278 (1904): 1289.

16 Српске новине, бр.23 (1905):93-94.

17 „Белешке“, Бранич бр.1 (1905): 77.

18 Решење ПБр 18643 од 30. августа 1906. објављено у: Српске новине, бр.199 (1906): 916.

19 Полицијски власник бр.37 (1906):306.

20 Правила ПБр. 18819 од 05. септембра 1906. Српске новине, бр.201, (1906): 928.

ма, класификовани према антропометријским мерама и именима према Бертијоновом систему. Сви картони штампани су у Државној штампарији. Постојала је обавеза Одсека да се по један примерак картона са подацима сваког измереног и фотографисаног лица проследи Одељењу у Београду. На крају године, шеф Одсека морао је да поднесе исцрпан извештај о раду надређеном Одељењу у Београду.

Особље Одсека чинила су три члана: један указни чиновник који је обављао дужности шефа Одсека, један практикант и један фотограф. Остављена је могућност, да се у случају потребе, број чланова особља може повећати. Указом краља Петра од 5. септембра 1906. дотадашњи писар прве класе Антропометријско-полицијског одељења у Београду, Добривоје Бакић, именован је за секретара пете класе и постављен за првог шефа Одсека у Пожаревцу²¹:

Његово Величанство Краљ Пећар I, благоволео је, на предлој Министра унутрашњих дела, а на основу члана 1. и 3. Закона за мерење, опис и идентификовање криваца, ђосћавиши:

за секретара ђеће класе антропометријско-полицијској одсека Министарства унутрашњих дела у Пожаревцу Добривоја В. Бакића, ђисара ђрве класе Министарства унутрашњих дела.

**Из канцеларије Министарства
унутрашњих дела,
5. септембра 1906. ђ.
у Београду**

Бакић је имао искуства у примени Бертијановог система идентификације лица, као полицијски чиновник у Антропометријско-полицијском одељењу у Београду, у коме је радио од самог оснивања Одељења. На месту шефа Одсека остао је до 09. новембра 1908. године, када је по сопственој молби и одобрењу министра прешао у

Београд.²² После Бакића, Одсеком су руководили Стеван Д. Тодорић (09. новембра 1908-31. маја 1909), Драгутин Васић у два наврата (31. мај - 15. септембар 1909. и од 27. марта 1910 - 06. јула 1912.), Александар Ј. Кузмановић (15. септембар 1909-27. март 1910), Милан Граф (09. јануар 1912).²³ У Одсеку су радили и фотографи Гавра Крчединац (до 15.03.1910.), Милан Граф (касније именован за шефа Одсека) и Драгољуб Павловић, као и практиканти Михаило Пешић, Сретен Димитријевић (фотографски помоћник).²⁴

Антропометријски одсек у Пожаревцу био је локацијски смештен у згради начелства пожаревачког округа. Сва мерења и фотографисања обављала су се у фотографском атељеу који је био опремљен свим неопходним апаратима и инструментима за мерење. Годишњи трошкови износили су око и били су предвиђени за плате особља и потрошни канцеларијски материјал. Одсек је функционисао све до почетка Првог светског рата, када је Антропометријско одељење било уништено. После завршетка рата, послови идентификације лица били су у надлежности Одељења техничке полиције које формирано при Одељењу јавне безбедности МУП-а Краљевине СХС.

Као метода за идентификацију и регистрацију лица, бертијонажа се самостално примењивала све до 1911. године када је уведена дактилоскопија, која је потиснула бертијонажу због своје једноставности и поузданости. Антропометријски картони и даље су били у употреби али су временом били замењени једноставнијим дактилоскопским картонима, који су се употребљавали од 1911. године, када је започела са радом полицијско-техничка лабораторија.

Разлози за укидање бертијонаже као методе су многи недостаци: „Само мерење доста је компликован и врло непрецизан посао. При поновном мерењу не само од стране разних органа регистрационих бироа, већ и од стране

22 Архив Србије, Београд, фонд Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење 1908-41-30. (АС, МУД-П)

23 АС, МУД – П, Кондуит листа 1907/08, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913. годину

24 исто.

21 Полицијски ђласник, бр.37 (1906):305.

истих чиновника, често пута су се појављивале неједнаке димензије истих мерених лица, са разликом од неколико милиметара. При увођењу антропометрије Бертијон је и сам то предвидео и установио границу допуштене погрешности. Она није могла уклонити грешке при мерењу те је доста отежавало посао при проналажењу криваца. Затим сложеност и доста велики број мерења (12) захтевају много времена и ангажују велики број особља за рад. Такође, Бертијонова претпоставка о сталности величине делова човечјег тела после његова пунолетства је погрешна. Ове размере се мењају понекад и знатно. Човечји раст већи је ујутру него увече. После 25.године, стас почиње да се смањује. Код неких људи ова разлика може износити од 1-3цм за неколико година. Даље, велики недостатак антропометрије је потпуна неупотребљивост овог система за малолетнике и неспретност мерења главе жена које носе дугачке косе. Најзад, антропометријско регистравање сасвим је немогуће за идентификацију злочинаца који су оставили отиске прстију на лицу места извршеног злочина.”²⁵ Свестан недостатака своје методе нарочито у прецизности мерења, Бертијон је увео и извесне корекције при мерењу, али су остали недостаци значајно утицали да се у свим земљама даје предност дактилоскопији у односу на бертијонажу која се најдуже одржала у Француској, све до смрти творца методе Алфонса Бертијона.

У условима који су владали у Краљевини Србији, погођеној крупним историјским догађајима и сиромаштву земље, увођење нових савремених метода у раду полиције и правосуђа било је изузетно тешко. Упркос тешкоћама, захваљујући залагању и професионализму појединаца, бертијонажа је почела да се примењује, прво у Београду (1904), а затим у Пожаревцу (1906). Мерење, описивање

и идентификовање осуђеника обављали су полицијски чиновници Антропометријско-полицијског одељења које је у Краљевини Србији било формирано при Министарству унутрашњих дела, које је основано Законом о мерењу, описивању и идентификовању криваца (1904). Истим Законом основан је Антропометријско-полицијски одсек у Пожаревцу који је спроводио идентификацију и регистрацију осуђеника КПЗ у Пожаревцу. Бертијонажу је временом потиснула дактилоскопија која је званично почела да се примењује у КПЗ у Пожаревцу 1911.године.

После смрти Бертијона, (1914) престаје се са применом ове методе у свету. Један од главних разлога је њена заснованост на погрешној претпоставци – доказано је да костур човека није непроменљив током живота, већ супротно, мења се не само током живота, већ и током дана. У сваком случају, истраживања Бертијона имала су великог удела у дефинисању савремених метода криминалистичке регистрације, посебно у примени фотографије као средства идентификације и регистрације лица. Класификација картона омогућивала је лако и брзо претраживање података о осуђеницима.

Статистика је показала да су извршиоци кривичних дела избегавали земље у којима је бертијонажа била уведена. Међу земљама које су усвојиле бертијонажу, омогућена је међусобна размена података о одбеглим осуђеницима, што је значајно утицало на смањење броја рецидивиста. Стварање једне опште прихваћене методе, покренуло је иницијативу за оснивањем међународног, интернационалног бироа ради спречавања криминалитета и стварање једног централног бироа са подацима о осуђеницима, што је значајно утицало на спречавање и сузбијање криминалитета.

25 Извор: Сергеј Трегубов, Н. Александар Андоновић, Ј. Криминална техника, научно техничко истраживање кривичних дела, И и ИИ део, (Београд: штампарија Дом,1935):41-42.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

УОБЛИЧАВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ ДО 1918.

ЛИТЕРАТУРА

- Гавриловић, М., *Сусјендовање првој српској устави*, Из нове српске историје, Београд, 1926.
- Љушић, Р., *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд, 1986.
- Љушић, Р., *Социјална револуција. Проблеми*, у: *Србија 19. века*, Војна књига, Београд, 1994.
- Јанковић, Д., *Српска држава Првој уставна*, Нолит, Београд, 1984.
- Јовановић, С., *Наше уставно мишљење у XIX веку*, у: *Политичке и правне расправе*, Сабрана дела, том 2, БИГЗ, Београд, 1990.
- Јовановић, С., *Уставобраништво и њихова влада*, Сабрана дела, том 3, БИГЗ, Београд,
- Јовановић, С., *Милош и његови противници*, у: *Из историје и књижевности*, Сабрана дела, том 11, БИГЗ, Београд, 1991.
- Поповић, М., *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Политика, Београд, 1939.
- Поповић, М., *Судство у Кнежевини Србији (1838-1869)*, Београд, 2014.
- Поповић, Д., *Прајочевић српског парламентаризма*, Правни факултет, Београд, 1996.
- Устав Кнежевине Србије-Сретенски устав, доступно на адреси: www.projuris.org
- Страњакловић, Д., *Пад уставобраништва и Светоандрејска скупштина 1858. године*, у: *Прилози за националну историју државе и права у 19. и 20. веку*, друга књига, Институт за политичке студије, Београд, 1996.

КАЗНЕНИ СИСТЕМ У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АРХИВ СРБИЈЕ ФОНДОВИ:

- Министарство правде (МП)
- Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД-П)
- Министарство финансија - Одељење промишлености (МФ-П)
- Поклони и откупи (ПО)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- *Збирка кривичних закона, уредаба, правила, ујушстава и расписа доуњујућих Казнени законик и Кривични судски посшуйак Србије са коментарима Томе Живановића, Београд 1921.*
- *Зборници закона и уредаба Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1918*
- *Извештај министра правде поднећ Народној скупштини 15. авіуста 1875. године.*
- *Извештај министра правде № 3278. од 25. септембра 1867. године о раду и стању правосудне струке поднећ Народној скупштини од 1867. године по зајовесши кнеза од времена велико-јосіојинске скупштинине у Београду.*
- *Протоколи ванредне Народне Скупштине која је држана у Крагујевцу 1874. године.*
- *Протоколи редовне Народне Скупштине држане о Миољу-дне 1867. у Крагујевцу.*

- *Протоколи заседања Народне скупштине 1873. године.*
- *Шематизми Краљевине Србије 1900-1914.*
- *Стенографске белешке о раду Народне скупштине Кнежевине Србије*
- *Стенографске белешке о раду Народне скупштине Краљевине Србије*

ЛИТЕРАТУРА

- *Васиљевић Тихомир, Ђорђе Д. Ценић – Развој кривичноправне мисли у Србији XIX века, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VII, Београд 1987.*
- *Вељковић Стојан, О ајсанама, Гласник Друштва српске словесности, свеска X, Београд 1858.*
- *Вујић Јоаким, Пушешествије по Србији, Будим 1828.*
- *Дамјановић Милан, „Поглед на београдски казнени завод за 1869. год.“, Српске новине, бр. 58-66 од 15. до 27. марта 1883.*
- *Дамјановић Милан, Поіледајмо ојеш мало на наше казнене заводе, Бранич, бр. 20 за 1887.*
- *Живановић Тома, Законски извори кривичној права Србије и историјски развој његов и њеној кривичној правосуђа од 1804. до 1865, Посебна издања САНУ, књига CDVIII, Одељење друштвених наука, књига 59, Извори српског права I, Београд 1967.*
- *Живановић Живан, Политичка историја Србије у друјој половини XIX века, I, Београд 1924.*
- *Жујовић Миленко М., Поілед на сшање наших казнених завода за 1883-1884-1885 іод., Бранич, бр. 2 за 1887. годину.*

- Јанковић Иван, *Женско ајсенничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, Годишњак за друштвену историју 3, 2013.
- Јовановић Владимир, *Зајвори у Србији*, у: „Приватни живот код Срба у деветнаестом веку“, Београд 2006.
- Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. I, Београд 1990.
- Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, Београд 1990.
- Каниц Феликс, *Србија, земља и сјановништво од римској доба до краја XIX века*, I, Београд 1999.
- Капетановић, Н., „Окови по одредбама нашег казненог закона, и закона о поступку судском у кривичним делима“, *Бранич*, бр. 19-24, 1900.
- Манојловић Мирољуб, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Пожаревац 2011.
- Медовић Аћим, *Окружје пожаревачко у приложеном земљеvidу представљено и са сјране државојисне и појесјне ојисано саобшјавајућим членом Друштва Срјске Словесности Аћимом Медовићем, докјором медицине и физикусом окружија пожаревачкој, Гласник Друштва српске словесности*, св. IV, Београд 1852.
- Милутиновић Коста, *Свејозар Марковић у пожаревачким казамашима*, Браничево, 1-2/1965.
- Мирковић Зоран, *Казна лишења слободе у Србији 1804-1860. јогине*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 1/2013, стр. 155-170.
- Мирковић Зоран, *Карађорђев законик (кривично, јородично и државно јраво усјаничке Србије)*, Београд 2008.
- Мирковић Зоран, Станимировић Војислав, *Оснивање 'Дома за с' ума сишавше*, *Теме*, бр. 3, јул – септембар 2012. године, 1339-1354.
- Михаиловић Војислав, *Из исјорије санишета у обновљеној Србији од 1804-1860*, Београд 1951.
- Николић Атанасије, *Биојрафија верно својом руком најисана*, приредили М. Сарић и А. Петровић, Београд 2002.
- Николић Драган, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина 1991.
- Перунички Бранко, *Град Пожаревац и његово ујравно јогручје*, Београд 1977.
- Петровић Ђорђе, *Речник закона, уредби и уредбени јройиса и јр. и јр. издани у Књајесјву Србије од 1827 до 1854*, Београд 1856.
- Петровић Мита, *Финансије и усјанове обновљене Србије*, I, Београд 1897.
- Петровићи, Вукашин и Никола, *Грађа за исјорију Краљевине Србије*, I, Београд 1882.
- Пихлер Станко, *Основне црје у развоју кривичној јрава Србије од 1815. до кодификације из 1860. јогине*, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1-2, 1974.
- Поповић Милутин А., *Албум Женској одељења пожаревачкој казненој завода са сјајисјиком*, I, Пожаревац 1898.
- Раденић Андрија, *Свејоандрејска скујшјина*, Београд 1964.
- Савић Велибор Б., *Карађорђе, Документи I (1804-1809)*, Горњи Милановац 1988.
- Скерлић Јован, *Свејозар Марковић*, Београд 1922.
- Стојанчевић Владимир, *„Урежјеније“ суда за Шабачу и Шабачку нахију, од 12. јануара 1811. јогине у: „Србија у време Првог устанка 1804-1813“*, Лесковац 1980.
- Умићевић Душан, *Сисјеми извршивања казни лишења слободе*, Сарајево 1938.
- Фелдић Драган, *Сјари Пожаревац*, Пожаревац 1992.
- Ценић Ђорђе, *Је ли јрекорачена сума одређена буцејом за јензионисање чиновника за 1874 јогину*, Београд 1876.

КВАЛИТЕТ И УСЛОВИ ЖИВОТА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ ДО 1918. ГОДИНЕ

ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АРХИВ СРБИЈЕ ФОНДОВИ:

- Министарство правде (МП)
- Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД-П)
- Совет

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ ФОНДОВИ:

- Министарство грађевина

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВЦА ФОНДОВИ:

- Пожаревачки казнени завод (ПКЗ)
- Начелство округа пожаревачког (НОП)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- *Зборници закона и уредаба Кнежевине и Краљевине Србије, 1845-1884.*
- *„Извештај Одбора за законодавство о предлогу да се установи фонд за подизање ајсанских заведења”, Српске новине (годашак) бр.17 (1874)*
- *Српске новине 1869-1884.*

ЛИТЕРАТУРА:

- Atlass Randall, „Changes in prison facilities as a function of correctional philosophy”, *History of Prisons, chapter 3*, Roger Dunham, 1991. Dostupno na: <http://cptedsecurity.com/atlas>, 09.05.2012. godine
- Грубач Момчило, *Телесна казна у Србији 1804-1873*, Београд, 2004.
- Жујовић Миленко М., *Појед на сћање наших казнених завода за 1883-1884-1885 год.*, Бранич, бр. 2-4 за 1887. годину
- Јанковић Иван, *Женско ајсенничко радилиште у Пожаревцу 1848-1852*, Годишњак за друштвену историју 3, 2013.
- Кнежевић-Лукић Невенка, Анђелковић Драгана, *„Пројектовање приговорских јединица у функцији заштите људских права лица лишених слободе”,* Култура полиса бр.2 посебно издање, 2012.
- Максимовић Стеван, *Суђења у пожаревачком мајистрашу 1827-1844*, репринт, приредио Војислав Живковић, Пожаревац, 1973.
- Перунички Бранко, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд 1977.
- Фелдић Драган, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1992.

ОСУЂЕНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

ИЗВОРИ

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ (ИАП):

- Протопрезвитерат (1817-1889)
- Суд општине пожаревачке (1883-1914)
- Начелство среза звишког (1839-1915)
- Начелство округа Пожаревачког (1839-1918)

АРХИВ СРБИЈЕ (АС)

- Кнежева канцеларија (КК)
- Министарство правде (МП)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- *Криминални (Казнишелни) законик за Књажесџво Србију*, 1860. године
- *Грађански законик за Кнежевину Србију*, 1844. године
- *Закон о условном одпуштању криваца из казнишелних заведења*, 1869. године.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „ИЛИЈА М.ПЕТРОВИЋ“ ПОЖАРЕВАЦ:

- Милутин Поповић, *Албум женској оделења Пожаревачкој казненој завода са сџаишџишом*, Пожаревац, 1898.

ЛИТЕРАТУРА

- Д. Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: џошиснуџа џовесџ усџанџчкој доба у Србију*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998.
- Неда Божиновић, *Женско џиџање у Србију у XIX и XX веку*, Београд, 1996.
- Јасмина Живковић, *Коло срџских сесџара*, Народни музеј Пожаревац, 2007.
- Иван Јанковић, *Женско аџсеничко раџилиџџе у Пожаревицу 1848–1852*, у: Годишњак за друштвену историју, св. 3, Београд, 2013.
- Владимир Јовановић, *Заџвори у Србију*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Клио, 2006.
- Ф.Каниц, *Србија, земља и сџановниџџво ог римској доба до краја XIX века*, I, Београд 1986.
- Ивана Крстић Мистрицеловић, рукопис.
- Стеван Максимовић, *Збирка начелних одлука Одељења и оџџџих седница Касационој суда*, прво издање Пожаревац 1899, Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Мирољуб Манојловић, *Пожаревац ог џџурске касабе до срџске вароџи (1804–1858)*, Народни музеј Пожаревац, 2005.
- Вељко Михаиловић, Иван Јанковић, *Каџа Несиба: исџина и илусџрована исџорија једне беоџрадске блуднице и џене борбе за усџавна џрава 1830–1851*, Београд, 2014.

- Весна Николић-Ристановић, *Кривичној правна заштити жена у Србији 19. и 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, св. 2, научни скуп: Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.
- Мирјана Обрадовић, *Друштво београдских женских лекара*, у: Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, Архив Србије, Београд, 2000.
- Бранко Перуничкић: *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Пожаревац, 1977.
- Драган Петровић, *Историја индустрије*, Београда, Београд, 2006.
- Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац 1992.

ПОСТУПАЊЕ СА ОСУЂЕНИЦИМА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ - СЛУЧАЈ ПОЛИТИЧКИХ КРИВАЦА

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА:

- Архив Србије, а.ф. Министарство правде,
- Историјски архив Пожаревац, а.ф. Пожаревачки казнени завод, 1853-1818. (несрећена грађа)
- Историјски архив Пожаревац, *Збирка Varia*
- Историјски архив Пожаревац, *Дијална збирка Танасије Б. Димитријевић*

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ, ПЕРИОДИКА И ЛИТЕРАТУРА:

- Архив за правне и друштвене науке, година II, друго коло, књига V, бр. 3, 25. октобра 1922.
- Бесаровић, Риста, *Васо Пелајић*, Сарајево, 1953.
- Владимировић, Младен, *Пет зашвореника пожаревачке шамнице*, у: „Пожаревачки алманах“, Пожаревац, 1957.
- Владимировић, Младен, *Пет векова писане речи*, Пожаревац, 1965.
- Дукић, Бранко, *Петар Максимовић, Полишика и начела, рукописна заоставштина*, Смедерево, 2008.
- *Закон о шамци*, од 12.марта 1881. објављен у: „Казнени законик и казнени поступак судски за кнежевину Србију“, друго поправљено издање, Београд, 1882.
- *Зборници закона и уредаба Кнежевине/ Краљевине Србије, 1839-1914.*
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића (1868-1878)*, књ. I, Београд, 1990.
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића (1878-1889)*, књ. II, Београд, 1927.

- Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића (1889-1897)*, књ. I, Београд, 1929.
- Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. II, Београд, 1990.
- *Казнени законик и Казнени њосџуџак судски за Кнежевину Србију*, друго преправљено издање, Београд, 1882.
- Каниц, Феликс, *Србија, земља и сџановнишџво ог римској доба до краја XIX века*, I, Београд, 1999.
- Лист Грађанин, Пожаревац, 1938.
- Манојловић, Мирољуб, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, Посебна издања, књига 5, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.
- Милутиновић, Коста, *Свеџозар Марковић у Пожаревачким казаташима*, у: „Браничево“, година XI, свеска 1-2, Пожаревац, 1965.
- Перуничих, Бранко, *Пожаревац и њејово уџравно џодучје*, Београд, 1977.
- *Правила о домаћем реду аџсанској заведења у Пожаревицу*, објављен у: *Казнени законик и казнени поступак судски за кнежевину Србију*“, друго поправљено издање, Београд, 1882.
- Раденић, Андрија, *Социјалистички листови и часоџиси у Србији 1871-1895*, Београд, 1977.
- Скерлић, Јован, *Свеџозар Марковић*, Београд, 1992.
- Чубриловић, Васа, *Историја џолиџичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1982.
- [https://sr.wikipedia.org/sr/Алавантићева афера](https://sr.wikipedia.org/sr/Алавантићева_афера)
- [https://sr.wikipedia.org/sr/Парламентаризам у Краљевини Србији](https://sr.wikipedia.org/sr/Парламентаризам_у_Краљевини_Србији)

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И РЕГИСТРАЦИЈА ОСУЂЕНИКА У КПЗ У ПОЖАРЕВЦУ ПО БЕРТИЈОНОВОМ СИСТЕМУ

ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АРХИВ СРБИЈЕ

ФОНД:

- Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД-П) (1907-1913)

ЛИТЕРАТУРА

- Алимпић, Душан Ђ. *Бертилонаж са 105 слика и албум професионалних криваца у Србији*. Београд: штампарија Д. Димитријевића, 1907.
- Bertillon Alphonse, *Signaletic Instructions*, Chicago, New York, London: The Werner Company, 1896.
- Лазаревић Васа, *Дактилоскопија*. Београд: „Доситеј Обрадовић”- штампарија Аце М. Станојевића, 1907.
- Трегубов Сергеј, Александар Андоновић, *Криминална техника, научно техничко истраживање кривичних дела*, 1. и 2. део, Београд, 1935.

ПЕРИОДИКА:

- Алимпић, Душан Ђ. „Бертилонаж”, *Полицијски тласник*, бр.25 – 26, (1901):89-194.
- Алимпић, Душан Ђ. „Грађа за полицијски речник”, *Полиција*, бр.5- 8. (1921):395-410.
- Лазић Живојин А. „О идентифицирању”, *Бранич* бр.3, (1900):110-127.
- *Бранич* бр.1 (1905):77
- *Полицијски тласник*, бр.8 (1900):64
- *Полицијски тласник*, бр.28 (1906):240
- *Полицијски тласник* бр.37 (1906):306
- *Српске новине*, бр.278 (1904):1289
- *Српске новине*, бр.23 (1905):93-94
- *Српске новине*, бр.199 (1906):916
- *Српске новине*, бр.201 (1906):928

ПРИЛОГ

**ПРАВИЛА О ДОМАЋЕМ РЕДУ
АПСАНСКОГ ЗАВЕДЕЊА У ПОЖАРЕВЦУ**

31385

P28. P

КАЗНЕНИ ЗАКОНИК

И

КАЗНЕНИ ПОСТУПАК СУДСКИ

СА

ЗАКОНОМ О ПОРОТИ; ЗАКОНОМ О ШТАМПИ; ЗАКОНОМ
О МИНИСТАРСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ; ЗАКОНОМ О
ЧИНОВНИЦИМА ГРАЂАНСКОГ РЕДА; ЗАКОНОМ
О ПРАВОЗАСТУПНИЦИМА; ЗАКОНОМ О УСЛО-
ВНОМ ОТПУШТАЊУ КРИВАЦА ИЗ КАЗ-
НЕНИХ ЗАВОДА; КОНВЕНЦИЈОМ О ИЗ-
ДАВАЊУ КРИВАЦА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ
И ИТАЛИЈЕ; КОНВЕНЦИЈОМ О ТОМЕ
ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И БЕЛГИЈЕ; ПРА-
ВИЛИМА ЗА ПРИТВОРЕНИКЕ
СУДСКЕ; ПРАВИЛИМА ЗА
АПСАНСКЕ ЗАВОДЕ И У-
РЕДБОМ ПОЛИЦИЈСКОМ.

ЗА КНЕЖЕВИНУ СРБИЈУ

ДРУГО ПОПРАВЉЕНО ИЗДАЊЕ.

M. K. K.
срп. државн.
1887.

M. K. K.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПА И ИЗДАЊЕ ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ

1882

Народна библиотеке „Илија М.Петровић“ Пожаревац, фонд
Сшара и ретка књига. Објављено уз сагласности Библиотеке

ПРАВИЛА *

О домаћем реду апсанског заведења у Пожаревцу.

I.

примање ссуђених у заведење.

Ч л а н 1.

Свако осуђено лице, које овом заведењу на задржавање казне припада, како дође, ваља да буде пријављено управитељу заведења или његовом заступнику, који ће, ако никакве сметње не буде, наредити одмах, да се исто лице у за-

*: Нарочито устројење за апсанско заведење, и то како за ово у Београду где се робија, тако и за ово у Пожаревцу где се затвор издржава, нема. Било је једно устројење економическо-тончидерског заведења од 20. Децембра 1851. зб. 30. стр. 317, на које су се и све доцније измени ослањале, али наређења тог устројења сад не вреде на у чему, јер је то све доцнијим правилима и расписима измењено.

Заведене за затворенике било је најпре у Ђуприји а после је премештено у Пожеревац по наређењу од 21. Сеп. 1865. зб. XVIII. стр. 162. Младолетни пак осуђеници уче се у Тончидеру код Београда.

Правила ова која су прописана за апсанско заведење у Пожаревцу, важе и за апсанско заведење у Београду, где се робија издржава, по распису мин. правде од 15. Окт. 1868. бр. 3712.

каз. поступак.

35

ведење прими, у књигу осуђеника упише, и најтачније његов лични опис у књигу стави.

Ч л а н 2.

За овим наредиће се да се примљено лице тачно прегледа:

а., шта од хаљина новаца и других ствари при себи има,

б. у каквом се стању здравља наводи.

Преглед ствари учиниће рачуновођа заведења и то редовно пред управитељем или овога заступником, нарочито, кад су осуђена лица имућнијег стања, где по потреби има ће се осуђена мушка лица до кошуље свући. Но кад би управитељ другим важним пословима спречен био, моћи ће овај преглед извршити рачуновођа и без управитеља, особито код лица нижег и сиромашнијег стања.

О стању пак здравља пријављеног лица увераваће се сам лекар заведења; па ако нађе да је осуђено лице болесно и лекарску негу потребује, он ће дужан бити јавити то на писмено управи, иначе само ће усмено известити управитеља да је прегледано лице сасвим здраво.

Преглед над женским вршиће се пред надзиратељком.

Ч л а н 3.

Осим нужних носећих хаљина и спаваћих ствари, осуђена лица не смеју друго при себи имати.

С тога, што се год при прегледу од новаца или других скупоцених и сувишних ствари буде нашло, долази у депозит код управе и ту ће се чувати под нумером под коју и осуђеник долази кад у заведење ступи, докле се год осуђени у заведењу налази.

Оне пак ствари, које су квару подложне или би их теретно било чувати, управа може, ако осуђени шњима друго какво наређење не учини, наредити, да се на лицитацији продаду, па и тај новац у депозит на горњи начин узме. (в. чл. 24..)

Ч л а н 4.

Сваком осуђеном чим се у заведење прими, има се прочитати и објавити оно од ових правила, што се на осуђене односи; а тако и правила, која су за управљање њихово нарочито прописана, као и пропис §. 100. казн. законика.

Свима пак осуђенима прочитаваће се то сваког месеца по један пут и то у недељу или који празничан дан.

Ч л а н 5.

Сваки осуђени добиће нумеру и та ће на његовом месту и више његове главе прикована бити. Ствари осуђеника у колико је могуће нумерисаће се истом нумером под којом је и осуђеник, а нарочито стараће се да се на периво његова нумера стави.

Ако се за нужно нађе, да осуђеници своју нумеру и једнако на себи носе, може се и то наредити.

II.

Поступање са осуђенима.

Ч л а н 6.

Са осуђенима ваља поступати у опште строго али правично и човечно и тако, да све буде управљено нн њихово изображење нарочито морално поправљање.

Исто тако и на здравље осуђених треба обраћати свако призрење, које је у цели казне, унутрашњег реда и дисциплине апсанскога заведења.

Ч л а н 7.

Мушка и женска лица као и малољетници држаће се сасвим одвојено; и строго ће се морити, да се једни с другим никако не састају.

Ако би се по случају каквом десило, да се мушки са женском сусретне, женска је дужна одмах стати и окренути главу, док мушкарац прође.

Ч л а н 8.

Лица на рад употребљена док су при раду не смеју говорити, осим ако би што нужно имали да кажу или да запитају.

Па и онда кад нису на раду, морају се тек на пристојан начин измеђ себе забављати и разговарати; само није дозвољено да воде тада раз-

говор о рђавим делима, која су учинила, док су у слободи била, или којекакве скаредности причати. С тога ће настојници на све то морати строго пазити.

За настојнике могу се узимати и лица од осуђених која су доброга владања и по више већ времена у заведењу проведла, но гледа ће се да ова лица са осуђенима у једној соби не седе, а нарочито заједно не спавају.

Ч л а н 9.

Све собе осуђеника кад су ови унутра, треба свагда да су резом затворене; и само у одређене часове да се отворе, кад се осуђени имају на поље пуштати ради телесне нужде, или ради проходања.

Ч л а н 10

Кад су осуђени у собама, свагда ће се по један служилац у ходнику налазити, да стражу чува и пази, да се што не догоди и да на руци буде ако се каква помоћ устражи.

Ч л а н 11

Сваки осуђеник има право жалити се управитељу а осуђенице надзиратељци против рђавих поступака појединих осуђених или чувара; али се при томе имају добро чувати да им жалбе не буду лажне.

Ч л а н 12

Дозвољава се и то, да осуђенима могу у заведење долазити, ради виђена, њихова родбина или други који пријатељи. Но зато мора се свагда тражити одобрење од управитеља или његовог зтступника.

За састанке такве имају се одредити само два дана у недељи, и при томе означити и време кад ће се лица са стране моћи пуштати у заведење.

Састанак тај мора се држати само на месту за то одређеном.

Разговор не може дуже трајати од по сахата. Он бива свагда у присуству једног од најпоузданих служилаца и не сме се водити на оном језику, који служилац не разуме.

Код осуђеница пак докле се не одреди још једна надзиратељка, има се одредити једна од осуђеница, коју би надзиратељка као најпоузданију нашла, па да се она при томе употреби ако би иначе сама надзиратељка спречена била.

Ч л а н 13

Не закраћује се такође да осуђени стоје и у писменом одношењу са лицима у чл. 12. споменутим. Но то може само бити под овим ограничењима:

а. да се таква писма пишу само у време, које није за рад опредељено.

б. да сва писма како одлазећа тако и долазећа, као и све пакете који би осуђенима долазили или од ових одлазили, отвара и прегледа управитељ заведења; па ако у њима ништа не нађе због чега би се имали обуставити или цитрати вратити, — да их тек онда осуђенима издаје или од њих даде испратити; и

в. да ни један служилац не сме ништа од стране осуђених коме или на страни или у заведењу самом предати, док то управитељу не јави и одобрења од њега не добије.

Ни један осуђеник не сме без знања и одобрења управитеља буди какву прозбу или жалбу на власти писати, и властима слати.

Члан 14.

Осуђенима не закрађује се ни читати, но само у сате када се не ради. Само се оне књиге могу читати, које управитељ одобри.

Члан 15.

Лица отменијег реда и бољег стања, држаће се одвојено од осталих осуђених, ако би то и владањем својим заслуживала.

У опште ваља гледати да свагда равни с равнима буду затворени осим, ако које лице, по своме понашању, неби то призрење заслуживало.

Члан 16.

Осуђени не смеју ни од кога новце примити било као поклон или иначе. Оно што би осуђени од куће или са стране за своју потребу добио, предаће се управи и ш њима поступати по наређењу §. 3. и 42.

III

Изддржавање осуђених.

A. Рана.

Члан 17.

За сада остаје она иста храна, која је и до сада осуђенима давана. Но доцније учиниће се и у томе боља измена.

Члан 18.

Ручавање бива на месту за то одређеном. На ручак долазе најпре мушки па после женске.

У подне, кад се знак за то да, осуђени долазе на готово и усудо јело.

Члан 19.

Болесна лица за која лекар нађе да не могу поднети обична јела, добијају на место ових друга лашка јела, но тако да се опет ред ручавања не ремети.

Осуђени нехришћанског закона, добијају обичну домаћу храну.

Исповедници израиљске вероисповеди, могу о њиховој пасхи, добијати у прописној количини од својих једновераца некисео леб; но то да не буде без нужног надзора.

Ч л а н 20.

Као што је §. 20. казн. зак. прописао, осуђени имућног стања могу се и о своме трошку хранити. Но на то не могу више издавати од 5 талаира месечно.

Храну ову добијаће на начин, како управитељ за најсходније нађе.

Ч л а н 51.

За пиће осуђени имаће само воду, која ће им се из јутра, у подне и у вече доносити.

Имућни пак могу набављати о свом трошку о ручку највише по пола сатлика вина, или по чокањ ракије.

Ч л а н 22.

Против неуредне хране, жалбе се подносе управи, и ова се услед тога, као и сама по званичној дужности има одма побринути, да се добра и пропису одговарајућа храна издаје и протоколарно извидети, зашто је и пре рђава храна дата.

Б Одело.

Ч л а н 23.

По правилу (§. 20. казн. зак.) само сиромашна лица одевају се у заведењу овом о државноме

трошку. А сви други осуђени дужни су сами о своме оделу старати се

Ч л а н 24.

Они, који се о државном трошку одевају добијају једнако одело и према каквоћи одела, управа ће одређивати, колико ће оно имати служити. С тога лица таква дужна ће бити да предаде им ствари добро чувају.

Кад се што од ствари савим или од чести подере јављаће се управитељу, и у овом другом случају искаће се штобуде нужно за оправку, које ће се такође ако није другчије могуће набавити о правителственом трошку.

Ч л а н 25.

Под оделом разумевају се и нужне спаваће хаљине.

Б Одржавање реда и чистоће.

Ч л а н 26.

За осуђене постоје ближа наређења у домаћим правилима, како се у смотрењу одржања реда и чистоће имају управљати.

Ч л а н 27.

Што се пак самог заведења тиче, управитељ ће пазити да се свуда највећа чистоћа одржава.

Нарочито собе, које су за обитавање одређене, имају се сваки дан добро провејати и то неколико пута преко дан, особито лети, а чешће и опрати.

Најмање једанпут у години ваља их окречити и док се добро не осуше, да се осуђени не пуштају унутра.

И кревете треба ће више пута преко године опрати. и спаваће хаљине претрести.

Ч л а н 28.

По патосима, како у собама тако и ходнику, нарочито где су цигље не сме се вода просипати, нити ипаче да се јако поливају.

Ч л а н 29.

На чист ваздух пуштаће се осуђени сваки дан по један сахат пре и после подне на место за то одређено, где ће под надзором нужног броја чувара бити.

Они пак, који су на домаћи усамљени затвор осуђени (чл. 52) неће се на поље изводити, док ту казну издржавају, осим ако би се то по савету лекарском за нужно нашло.

Ч л а н 30

Управитељ ће дужан бити да све осуђенике без разлике обиђе свакога дана бар по један пут.

За женске осуђене, може се по кад кад извештавати од надзиратељке, а некад и сам у пратњи са надзиратељком женски затвор обићи.

Г. Нега болесника.

Ч л а н 31.

Кад се које лице од осталих разболи, нарочито напрасно, има се зато одмах јавити упра-

витељу или овога заступнику, или у отсуству обојице рачуновођи, а од ових лекару, да болеснога прегледа и нужну му помоћ даде.

Ч л а н 32.

Болесник држаће се одвојено од других осуђуника.

Ч л а н 33.

На то: да се нужни ред и чистоћа код болесника одржи; да се наредбе лекара како у узимању лекова тако и иначе тачно извршују, као и за надгледање и послугу око болесника, могу се и овде одредити они од осуђених лица, који су доброг владања и од дужег су већ времена у заведењу.

Ч л а н 34.

Болесницима издаваће се онаква храна, какву лекар одредио буде.

Но при томе пазити треба да се опет мушки са женским не састају.

Ч л а н 35.

За оне, који би се душевно разболели, или бимали какву опаку заражљиву болест, управа ће дужна бити, кад јој такво лице дође, или се у заведењу разболи, доставити случај минисру правде и јавити му каква рода има такво лице, и да ли лекар налази, да се оно без опасности

за друге може у заведењу задржати, или га треба из овог за време или на свагда извадити.

Ч л а н 36.

Ако би болесник који умро, управа ће одмах преко надлежне полицијске власти јавити такав случај роду или другим најближим сродницима умрлога, ако би каквих било.

Ствари, које би иза умрлога остале, ако се неби имале употребити на измирење каквих трошкова, које је он у заведењу учинио, — издаће се његовим наследницима.

IV.

Р а д о с у ђ е н и х.

Ч л а н 37.

Осуђени радиће оне послове, којим се предавали буду. Тек кад нема посла правителственог, може се осуђенима дозволити, да и за приватне људе што раде и то само у заведењу.

Кад се осуђени на правителствене послове употребљују свагда ће им се давати онај посао, који су они и пре радили или томе сродан; а ако нису никакав посао радили, научиће се онавном послу какав је према њиховом саставу и осталим својствима за њих најудеснији, те да им здрављу не шкоди, пазећи при том и на то, да се осуђени уче оним пословима, који се код нас највише траже, те тако да им се да при-

лика, да по изласку из заведења могу лако наћи себи начин живљења.

Ч л а н 38.

Писмена лица од осуђених, могу и на писмене послове у управи, или иначе у заведењу употребљена бити: но рад њихов треба свагда довољно контролисати.

Ч л а н 39.

Послове приватних лица, радиће осуђени за награду, коју ће они сами са приватнима угађати, али свагда у присуству управитеља или његовог заступника.

Ако се при томе од стране осуђенога лица открије какво злоупотребење, забраниће му се даље свака таква радња.

Ч л а н 40.

Кад се какав посао са приватнима угоди, записиваће се одмах у нарочиту за то спремљену књигу „бележницу“: кад је, који и какав посао погодни, с киме и пошто.

Ову књигу „бележницу“ моћи ће управа поверити, да под надзором њеним води и које писмено лице од осталих.

Ч л а н 41.

Новци за урађени посао предају се управи. Рачуновођа ће или и у исту књигу „бележницу“ или што ће ради контролисања боље још

бити, у другу особену књигу записивати својом руком: кад је и колико новаца, за чији рачун, од кога и за који посао примио.

Новци ови држаће се одвојено у каси управе, а за њих одговара онај који касом рукује.

Ч л а н 42.

Половина зарађених новаца који су чисто за руке узети, припада каси правителственој; а друга половина лицу које је посао урадило.

Новци ови што осуђеноме на део долазе, неће се, по правилу, овоме издавати, него ће се у депозиту држати и поступиће се с њима као и осталом готовином осуђених (чл. 3.) Но ако би осуђени потребовао нешто новаца, било да себи што набави, било да на издржање фамилије даје, може му управа како од ових тако и од оних који су у чл. 3. споменути, од времена на време по једну малу суму издавати, које ће се све у дотичне књиге бележити.

Ч л а н 43.

За бољу контролу могу и осуђени код себе имати по једну бележницу, коју ће им управа по означеној цени продати, па ту и сами бележити кад су шта примили, и шта се као њихово у депозиту налази.

Ч л а н 44.

На случај ако неби било правителственог рада управа ће се и сама постарати да осу-

ђенима рад набави, само да пази, да у такве уговоре не улази, где би одговорност какву на себе навући могла.

На случај да управа буде у стању јамчити за израду и ваљаност посла, она ће сама и цену истогa опредељавати, и од ове само трећину осуђеном дати.

Ч л а н 45.

Ако би таквих занатлија било, који би за упражњавање своје радње потребовали извесне алате, који би простор какав заузимали, као што су н. пр. чизмари итд., управа ће им, ако је и у колико могуће, дозволити да и своје алате донети могу, но само стараће се да ови одвојено од других у особеним собама раде, имајући занатлије једног или подобног рода заједно у собама држати.

Ч л а н 46.

Овим занатлијама може управа дати кога од малољетника, које ће они у занату поучавати, ако за ове неби никаква правителствена посла било.

Ч л а н 47.

Ако би осуђени радили какав повећи и знатнији правителствени посао, — они, који сетачни и приљезни у раду покажу, добиће за то неку награду од правителства у новцу или у другом чему.

Награду ту на предлог управе одређиваће и одобравати министар правде.

Ч л а н 48.

Никакви послови осим најнужнијих домаћих потреба, неће се радити у недељне и празничне дане.

Ч л а н 49.

Свако јутро и вече изводиће се осуђени у одређено време на молитву, и тада ће један од њих читати гласно „Оче наш.“

Лица неправославна неће тада на молитву излазити него ће им се одредити одвојено место, где ће се на само и у тишини по својој вероисповеди Богу молити.

Ч л а н 50.

Осуђени православне вероисповедићи ће сваке суботе у цркву, и то једне недеље мушки а друге женске.

У време поста причешћиваће се по досада постојећем правилу док се другачије не нареди.

V.

Дисциплинарне казне.

Ч л а н 51.

Дисциплинарна истуђења због којих ће се когод на одговор узимати, и казнити, ова су: лениност, непослушност, упорство, грешење против

КАЗН. ПОСТУПАК

36

правила онде и у домаћем реду прописаних, и на послетку истуђења која законие казни-телни као полицијска казни.

Ч л а н 52.

Дисциплинарне су казне:

- а. Укор.
- б. Усамљен затвор.
- в. Умаљене хране.
- г. Одузимање постеље.
- д. Телесна казна.

Ч л а н 53.

У колико је погрешка у дисциплини, ако се врло благо са потчињенима поступа, те се и тежи иступи кроз просте гледају, у толико је такође погрешка ако се и за најмању ствар дотично лице на строги одговор узимље и казни: зато ће се осуђени за одвећ мале иступе, који више из несташлука произилазе, моћи и само укорити.

Укор бива кад се погрешивши или у канцеларију призове или и пред више осуђеника јавно за неупутно владање изобличи с претњом, да ако се не поправи други пут ће се с њим најстрожије поступити.

Овакав укор неће у протокол улазити, но ако би се укорени доцније и другом каквом важном казнио, назначиће се у протоколу с слушања како је и укораван био.

Ч л а н 54.

Усамљени затвор састоји се у том, да се кривац у особену ћелију сам затвори.

Овај затвор може трајати од једног до 8 дана, но ако би који у заједничком затвору перед правио, може у овом затвору бити и на дуже време.

Овима ће се у ћелију и јело носити.

Кривци попод 18 година могу се у овај затвор и на неколико сати ставити и то само дању.

Ч л а н 55.

Умањење хране бива, кад се кривцу или само лебац и вода даје, или му се при тежим иступима и само половина одређеног obroка у лебу са извесном мером воде даје.

Ова казна може најдуже до 8 дана трајати, и сваки трећи дан може се храна побољшавати.

Ч л а н 56.

Одузимање постеље састоји се у том, да се кривац остави да на самим даскама лежи, и само му се један покривач даје.

И ова казна може трајати до 8 дана.

Ч л а н 57.

(Не важи према закону од 11. Децембра 1873. 36. XXVI. стр. 37., којим је телесна казна укинута.)

Ч л а н 58.

Надзиратељка моћи ће женске за иступе само укоравати, а кад би иступи значајнији били, јавља ће то управитељу и овај ће по саслушању окривљене строжију казну изрицати.

Ч л а н 59.

Казне дисциплинарне, осим оне укора, изричу се кад се окривљени протоколарно саслуша.

Оне се према важности погрешке изричу најпре лакше а после теже, као што ће важност погрешке и доондашње владање окривљених упућива на то имати, да се одређена казна изрекче у мањој или већој мери у оним границама, које су за коју казну означене.

Ч л а н 60.

Ове дисциплинарне казне изрицаће сам управитељ заведења или његов заступник и то протоколарно.

Осуђени може се против осуде за 15 дана по издржаној казни, жалити Министру правде, у ком ће случају изјавити жалбу управи а она ће дужна бити такву поднети Министру правде заједно са актама.

Ч л а н 61.

Осуђени пак, који се увек буду добро владали, осим што ће по потреби постављани бити за настојнике (чл. 8. 12. и 34.), добиваће још и

565

помиловања, пре оних, који су шњима заједно у заведење дошли, али су за рђаво владање ма једанпут кажњени били.

Отпуст из заведења.

Ч л а н 62.

Кад се осуђено лице има из заведења пу-
стити, на један дан пред излазак, издаће му
се све његове ствари, које је собом у заведење
донело, ако би таквих било, као и новци, које
би у депозиту код управе имало.

Управитељ или његов заступник издаће му
још и исправу отпуштења.

Ч л а н 63.

Осуђени отпушта ће се из заведења свагда
из јутра и то после доручка, зато ће се строго
пазити кад коме истиче време казне, па ће на
један дан пре истога рока све оно спремно
бити, што је нужно да се може кривац сутра
дан отпустити.

При отпуштању управитељ ће поучителном
беседом посаветовати отпуштајућег се, да у
будуће на своје владање боље pazi, да све оно
избегава, што би га опет на какво преступ-
љење навукло и у опште да се влада као честит

566

грађанин, јер упадне ли опет у погрешку, стро-
жије ће се ш њиме поступати него до онда.

Ч л а н 64.

Лица која су тешко болесна, могу и даље
у заведењу остати, докле се бар тако не опо-
раве да из заведења могу изаћи.

Бр. 3590. 7. Октобра 1868. год.

У Београду.

Председник министарског савета,
министар правде,
Б. Д. Џенић.

567

ПРОПИС О ХРАНИ ОСУЂЕНИКА

у мрсне дане.

Ручак:

25	драма пасуља	2 1/2
40	„ меса	13
200	„ леба и то у тесту	18
	соли и лука	1
		Сума 34 п. ч.

Вечера:

20	драма пиринча на 3 1/2 гр. ова	7
200	„ леба у тесту	18
	соли, лука, масти и брашна	5
		Сума 30 п. ч

Ручак:

100	драма кромпира	5
50	„ меса	13
200	„ леба у тесту	18
	масти, соли и лука	1
		Сума: 37 п. ч.

568

Вечера:

40	драма крупе на 2 гр.	8
200	„ леба у тесту	18
	масти, соли и лука	5
		Сума 31 п. ч.

Ручак:

40	драма крупе на 2 гр.	8
50	„ меса	13
200	„ леба у тесту	18
	лука и соли	1
		Сума 40 п. ч.

Вечера:

4	драма брашра на 1 гр.	1/2
4	„ масти на осам гр.	3
200	„ леба у тесту,	18
	соли и лука.	1
		Сума 22 1/2 п. ч.

У посне дане

Ручаци и вечера.

100	драма пасуља	11
400	драма леба у тесту	36
	соли, лука сирћета и паприке	4
		Сума 51 п. ч.

Но осим овога може се у посне дане давати и кромпира по напред одређеној мери.

Може се и кисео купус давати по једенпут у недељи дана, у мрсне и у посне дане и то кад се може и кад га има.

Тако исто може се давати осуђеницима: патлицани (бела репа) пресан купус, зеље, тикве и овима подобна кад је чему време.

Женама и малољетницима даваће се по 3 литре леба печенога, а што се ручка и вечере тиче, важе и за њих напред прописана правила.

Примедба : Лебац даваће се као и досад и читав осуђеницима, па они нека располажу, колико ће када јести.

Бр. 3590.

7. Октобра 1868. год.

Председник министарског савета,
Министар правде,
Б. Д. Ценић

ДОМАЋА ПРАВИЛА

За апсанско заведење у Пожаревцу.

Ч л а н 1.

Од сваког осуђеног лица у овом заведењу захтева се: да се домаћег реда тачно придржава, и да све о томе постојеће прописе као и сваке усмене наредбе и заповести својих старијих безусловно слуша и испуњава.

Ч л а н 2.

При ручку, као и на раду, дужни су осуђени увек мирни бити и никакав разговор измеђ себе или с другима не водити, осим кад би што нужно имали да кажу или за што запитају.

Ч л а н 3.

Исто тако и кад су сами у затвору или иначе где, треба такође да се мирно и добро владају, да се не свађају, не бију, не псују и један другог не задиркују или другу какву неправду и пркос чине.

Члан 4.

Кад који од осуђених ма ког старијег у заведењу има за шта да моли, има се на најучтивiji начин за то јавити настојнику и овај је дужан пријавити га управитељу.

Тужба има се претставити на најскромнији начин и да никакву увреду буди против кога несадржава.

Члан 5.

На дани знак звоном сви морају из јутра устати а у вече лећи спавати.

Члан 6.

Како себе и своје ствари, тако и остало све по кући, дужни су свагда чисто и уредно држати.

У јутру сваки, кад устане, треба да се обуче, постељу намести, умије и очешља; а преко недеље једанпут бар мора и врат да опере.

Члан 7.

Ни један од осуђених не сме носити дугу косу, дугу браду и велике покте.

Члан 8.

Осуђени, кад год на молитву, ручак или у цркву иду или кад се на пољу у шетњу или

какав скуп изводе, дужни су свагда по реду и то по два и два ићи.

Овакав ред држаће и онда, кад се натраг враћали буду.

Члан 9.

Нумеру више главе приковану или обешену чуваће невредимо, а ако би такву и носити имали, дужни су је свагда на себи имати.

Члан 10.

У проход не смеју другачије ићи, но само по једом.

Пред проходом сваки ће дужан бити окачити на извесном месту своју нумеру, ако би царено било да је носи, за знак да има некога унутра, а кад из прохода изађе, узмеће опет нумеру са собом. Докле нумера овако на проходу висп други неће смети тада у исти проход улазити.

Осим тога, сваки, кад у проход уђе, дужан ће бити да разгледа прво, да ли нема по проходу какве нечистоће; па ако ову примети, дужан је одмах вратити се и то јавити; јер ако не учини одмах, већ онда тек пошто нужду сврши, онда ће се она нечистоћа њему приписати и за исту ће он кажњен бити.

Члан 11.

Ако би се који претварао да мусе на поље иде само колико да хода или надзиратеља књи,

574

визитираће се да ли је заиста нужду имао да на поље иде, па ако није, казниће се.

Ч л а н 12.

Собе и све ствари, које се осуђенима на руковање и послугу предаду дужни су они брижљиво чувати; особито ће на ватру и свећу добро пазити да се неби што упалило.

Ко из пакости или непажње какву год штету учини, он ће морати такву накнадити, а према околностима и кажњен бити.

Ч л а н 13.

Како по собама, тако и по ходнику ни једа не сме на другу коју страну плувати, већ у плуваоницу. Тако исто забрањује се и исекњивати по патосу већ у мараму.

Ч л а н 14.

Исто тако не смеју осуђени ништа од хране своје, хаљива или других ствари било коме од свога друштва или другима продавати, или мењати или позајмљивати па било то за накнаду какву или без накнаде, изузимајући ако управитиљ не би ово нарочито коме дозволио.

Ч л а н 15.

Осуђеницима дозвољава се пушити само за оно време док се на пољу на одмору или шетњи

575

налазе; иначе, у собама, ходнику, проходу и другим подобним местима неће смети ни један пушити.

Ч л а н 16.

Исто тако, забрањује им се и свака игра нарочито карте, и коцке, и то како у заведењу самом тако и ван овога.

Ч л а н 17.

Ко против ових прописа преступи, биће дисциплинарно кажњен сходно одељку под 1. правила о домаћем реду овога заведења; или се према лицу и мањој кривици може на извесно време, најдаље за 15 дана, и то осудити да ноћне чаброве износи и пере, и воду за пиће доноси.

Бр. 3590.

7. Октобра 1868 год.

Председник министарског савета,
министар правде,
Б. Д. Ценић, с р.

РЕЦЕНЗИЈА

„КАЗНЕНО – ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ- ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА, 1853-1918. КЊИГА ПРВА”

Рукопис под овим насловом је, чини нам се, покушај да се целовито истражи и презентира историјат настанка и функционисања ове значајне институције у склопу казнено-васпитне (поправне) политике Кнежевине и Краљевине Србије до 1918. године.

Прва књига састављена је од радова неколико аутора (професора Криминалистичко-полицијске академије Београд и архивских саветника Историјског архива Пожаревац), неједнаког обима подтема ове целине. Углавном сви радови су резултат истраживања појединачних аутора, сем рада, који, како је у поднаслову означено, говори о „Квалитету и условима живота у Пожаревачком казненом заводу“, ова средишња тема је плод тимског истраживања аутора из обе институције.

Аутори су у складу са задатом темом, на основу концепције књиге, обрадили и дали општу слику развоја и уобличавања српске државе, њеног казног система, оснивања и функционисања казних завода са посебним освртом на Пожаревачки казни завод, који је обрађен кроз неколико посебних тема.

Прва два рада, аутора професора Радомира Зекавице и доцента Иване Крстић Мистрицеловић, представљају увод у обради ове теме. То се, пре свега, односи на рад професора Зекавице који обрађује изградњу српске државе до 1918. године.

Држава и облици српске државности нису посебно истраживани у српској и југословенској историографији. Истине ради треба истаћи да су држава и државне институције биле обрађиване у делима општег значаја, појединим студијама и чланцима у стручним публикацијама. Најзначајнији и најбољи радови из ове проблематике били су посвећени уставном питању и уставном уређењу земље-почевши од Слободана Јовановића, Драгослава Јанковића до Радоша Љушића и данашњих правних историчара.

Аутор је у уводном раду, под насловом: „Уобличавање српске државе до 1918. године“, предност у обради теме дао државотворној идеји, процесима и државним институцијама, док су друштво и његови проблеми остали у позадини, тек овлаш дотакнути само онда када је било неопходно да се боље схвати настанак српске државе. Не улазећи дубље у анализу организације државне власти у току Првог српског устанка (1804-1813), проф. Зекавица констатује да је, Србија из тог периода „у сваком погледу била држава, са свим оним атрибутима и елементима који чине једну државност...“ Аутор детаљно обрађује кнез Милошев апсолутизам и борбу народних старешина за доношење устава. Доношењем Сретењског устава 2.2. 1835. кнежев апсолутизам је био ограничен установљењем Државног савета и Народном скупштином, али је убрзо био суспендован.

Аутор, рекли бисмо, с правом истиче период уставобранитељског режима (1842-1858) у коме се стварају важне државне институције и закључује да су уставобранитељи дали одлучујући допринос у правном и институционалном конституисању српске државе. Даље он истиче њихову законодавну активност, организацију судске власти, установљење Касационог суда, уређење чиновничког питања, полицијске власти и низ других подзаконских аката.

У наставку текста аутор разматра краткотрајну, другу владавину Милоша Обреновића (1858-1860) и Михаила Обреновића (1860-1868). Уз законе о локалној управи и чиновницима, народној војсци, плаћању пореза по имућности и измене Закона о наследству престола „Турски“ устав је суспендован стварно али не и формално о чему аутор, у овом одељку детаљно пише. Уз истицање даље организације судске власти, аутор закључује да се систем судске власти у Србији тог доба приближио напредним европским моделима.

Уводно разматрање о изградњи и уобличавању српске државне организације, даје преглед најзначајнијих фаза, чињеница и момената као и носилаца свих промена које су довеле до стварања независне српске државе 1878. године. Сигурно да аутор, у овако кратком излагању, није стигао да истакне и неке друге елементе који су обликовали српску државност, попут дипломатских напора на спољном плану као и изградњу унутрашњих органа, пре свега, полиције, војске али других.

Друго поглавље ове књиге, аутора доц. Др Иване Крстић Мистрицеловић, под насловом „Казнени систем у Кнежевини и Краљевини Србији“ представља свеобухватни преглед казног система које је прописивало законодавство као и функционисање казних завода, а посебно Пожаревачког. Централни део, који је и најобимнији у овом поглављу, управо, детаљно говори о Пожаревачком казном заводу.

Хронолошки и чињенично прецизно, аутор прати казнене систем лишења слободе и затварања осуђеника како до доношења Кривичног законика 1860. тако и након 1860. године. За период владавине кнеза Милоша (1815-1839), ослањајући се на објављене историјске

изворе и релевантну литературу, аутор закључује да „се питању третмана осуђеника који су издржавали казну лишења слободе приступало казуистички, али се ипак могу уочити две константе од којих се прва односила на њихово издржавање а друга на одвајање мушких и женских осуђеника.“ Уставобранитељски режим отишао је корак даље у домену материјалног кривичног права систематизујући кривична дела и казни, а у области извршења кривичних санкција у постављању основи за издржавање казне и лишења слободе као и у подизању првих казних завода (Топчидерски економско-апсенички завод 1851.). Важан моменат везан за оснивање казних завода био је, како се истиче у овом прегледу у повећању броја осуда на казне лишења слободе. Закон о замени телесних казни из 1853. године створио је правни основ за примену казни лишења слободе. Ова тенденција ширења казни лишења слободе и потреба да се осуђеници кроз рад поправе довела је до оснивања првог казног завода у Топчидеру. Документовано, прецизно, свеобухватно, аутор саопштава све важне чињенице везане за оснивање казних завода у Србији. Да је то питање било важно за српску државу потврђује и чињеница да се том питању посвећују и први теоријски радови, попут рада професора Римског и Кривичног права на београдском лицеју Стојана Вељковића „О апсанама“.

За даљи развој српског законодавства био је моменат доношења јединственог Кривичног законика 1860. године, који је уз извесне измене и допуне остао у Србији на снази до 1929. године. Даље у овом прегледу, по доношењу Кривичног законика 1860. године, аутор се бави разматрањем питања око организације издржавања казне лишења слободе и питања казних завода о којима се расправљало у Народној скупштини 1867. године. Разматрајући извештаје о заводима у Топчидеру, Крагујевцу и Ћуприји аутор утврђује да су затвореници из Ћуприје 21. септембра 1865. године премештени у Пожаревац. Преселењем казног завода из Ћуприје у Пожаревац отвара се најобимнији део овог поглавља који је посвећен Пожаревачком казном заводу. Врло брзо по устројству Казног завода у Пожаревцу, а у циљу превазилажења прилично несређеног стања у нашим казним заводима

ма, Ђорђе Ценић, министар правде и уједно председник Министарског савета, је већ 7. октобра 1868. године прописао „Правила о домаћем реду апсанског заведенија у Пожаревцу“. Како аутор истиче да „Правила“ прописана за пожаревачки казнени завод касније су проширена и на казнене заводе у Београду и Нишу и да су на простору Србије остала на снази све до 1929. године.

У једном, по прилично, опширном тексту, аутор је подробно, свеобухватно, прецизно и јасно, на основу ових „Правила“ и „Упутстава“ о њиховој примени, обрадио таксативно сва поглавља која су уређивала и регулисала сва питања везана за осуђенике у казненом заводу. Обрађене су све целине „Правила“, почевши од прве под насловом „Примање осуђених у завод“, преко „Поступања са осуђеницима“, „Изддржавање осуђених“, „Рад осуђених“, „Дисциплинарни казне“, и на крају „Отпуст из завода“.

У наставку текста о Пожаревачком заводу, аутор је обрадио и изградњу и функционисање женског казног завода у Пожаревцу у време министра Ђорђа Д.Ценића у другом мандату. Цело поглавље се завршава покушајима каснијих министара да реформишу казнене заводе.

Треба истаћи и то да је аутор у богатом научном апарату који је навео користећи бројне изворе и литературу, исказао изузетно познавање ове материје. Може се рећи да је аутор одговорио методолошким и истраживачким изазовима одабраног проблема и направио рад који ће бити значајан допринос српској правној историји.

Рад под насловом „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године“ је резултат истраживачког тима троје аутора из обе институције које су носилац пројекта. У истраживању и саопштавању резултата у наведеном раду учествовали су: мр Невенка Кнежевић Лукић и проф. Др Радован В.Радовановић из Криминалистичко-полицијске академије у Београду и Јасмине Живковић мастера из Историјског архива у Пожаревцу.

Аутори су ваљано обавили истраживачки посао у Архиву Србије и Историјском архиву Пожаревца где се чува највећи део грађе везан за функционисање Пожаревачког казног завода у овом периоду. На основу необјављене архивске грађе, периодике и релевантне историографске

литературе, аутори су изнели све значајне, интересантне и битне карактеристике квалитета и услова живота осуђеника у Пожаревачком заводу. Рад третира, најпре архитектонско-техничке услове, опремљеност, вентилацију и осветлење, санитарне и хигијеске услове у самом заводу, потом се бави исхраном осуђеника, медицинском негом и лечењем, чувањем осуђеника, радном обавезом и казненом евиденцијом. У раду је доста пажње посвећено и изградњи нових објеката, најпре у женском одељењу, а на крају и малолетним осуђеницима. Аутори су се потрудили да са неколико табела, у којима су саопштени важни статистички подаци, рад обогате и употпуне како би слика о условима и квалитету живота осуђеника била што јаснија.

Истраживачки проблем који је био пред тимом био је вишеслојан и изазован, јер је било потребно извршити низ целовитих истраживања у бројним сегментима функционисања Пожаревачког казног завода. На основу саопштеног рада може се рећи да су аутори успешно одговорили на постављена питања и дали значајан допринос историографији.

Рад „Осуђенице Пожаревачког казног завода“ аутора др Драгане Милорадовић из Историјског архива Пожареваца, је једини рад у овој књизи који се целовито бави женским одељењем Пожаревачког казног завода.

Аутор, најпре, кроз историјат о положају жена пред обичајним правом, Кривичним и Грађанским законом, током 19. века, уводи и централни део теме који разматра њихов положај као осуђеница у Пожаревачком казненом заводу. Важан сегмент у разматрању ове теме било је оснивање „Заведенија женског радилишта апсеничког“ у Пожаревцу 1848. године. Аутор је умешно искористио постојећу литературу о овом питању да са предоченом архивском грађу осветли све аспекте везане за положај, услове и квалитет живота осуђеница у заводу. Кроз поднаслов: Радионица и светска изложба, Осуђенице Пожаревачке казнионице по етничкој припадности и њихова одећа, Осуђенице и њихова деца у затвору, Посете осуђеницама, Болесне, Осуђенице и њихова недела или жене-жртве породичног насиља, Политичке осуђенице, Условно отпуштање криваца и помиловање, аутор се по-

тврдио као умешан историограф да у мноштву, обиљу фактографије успешно изврши анализу и сажето, целовито прикаже и обради задату тему.

Рад мастера Јасмине Живковић из Историјског архива Пожаревац под насловом „Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу-случај политичких криваца“ представља, у већем делу, дужи (по обиму) преглед боравака осуђеника осуђених за политичке кривице, као и разматрање односа и поступака управе завода према осуђеницима, уопште. Бројна литература о овом питању (боравак политичких осуђеника у пожаревачком затвору) била је од велике користи аутору да сачини један детаљан преглед већине, или бар најзначајнијих политичких осуђеника о којима су писали и ранији истраживачи. Живковићева је анализом архивске грађе и „Правила о домаћем реду апсанског заведенија у Пожаревцу“ успела да сагледа и објасни све поступке које је заводска власт чинила према осуђеницима, посебно према политичким кривцима. Она је на основу разноврсне историографске литературе, периодике и релевантне архивске грађе, те критичком анализом објављених извора и наведене литературе, документовано закључила да је поступак власти према политичким осуђеницима био изузетно строг, суров и под сталном присмотром затворске управе у најтежим, нехигијенским и несношљивим условима боравака у заводу. Придржавајући се строго методолошких начела историјске науке, Живковићева је успела да савлада обиље фактографских података, да их хронолошки разграничи персонално уобличи и, напослетку, да их успешно анализира и децидно донесе валидне закључке. Њен рад, по обиму невелик, значајан је прилог и допринос у сагледавању функционисања Пожаревачког казног завода за овај период.

У Додатку ове књиге, која највећим делом говори о Пожаревачком казненом заводу до 1918. године, нашао се и рад мр Невенке Кнежевић Лукић из Криминалистичко-полицијске академије под насловом: „Идентификација и регистрација осуђеника у КПЗ у Пожаревцу по Бертијоновом систему“. Уредник се вероватно одлучио да овај рад представи у додатку књиге само с тога што се он бави само једним питањем, питањем примене овог метода у

КПЗ у Пожаревцу (1906-1911), иначе по свим одликама се не разликује од осталих саопштених. Чак, напротив, по истраживачком, методолошком приступу и саопштавању резултата представља прави мали мадаљончић у књизи.

Рукопис, иако састављен од више аутора, по замисли уредника је оригиналан, нов и актуелан. Овакви рукописи састављени од више аутора често носе ризик да због различитости стила излагања и приступа у раду буду до те мере „раштимовани“ да се изгуби смисао и сврха због кога је књига настала. Овде то није случај. Успешним спојем теоријског знања, у смислу разумевања проблематике и теме емпиријске елаборације, аутори су на преко двеста страница разрадили сложен, а опет јасан, композициони рељеф. Може се закључити да су аутори успешно одговорили на све изазове и сачинили књигу која ће бити значајан допринос српској правној историји. Шта је све још могло да се нађе у књизи, или како је могло другојачије да се нешто уради ничим не умањује поузданост и квалитет саопштеног који се презентира.

Књигу коју Историјски архив дарује јавности заслужује пажњу и признање оним што су аутори обрадили, поузданошћу истраживања, научним и стилским квалитетом излагања.

У Пожаревцу 27. децембра 2016. године

Садржај

Др Јасмина Николић РЕЧ УНАПРЕД СТОПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА „ЗАБЕЛА“ У ПОЖАРЕВЦУ“	5
Проф.др Радомир Зекавица УОБЛИЧАВАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ ДО 1918.	9
Доц. др Ивана Крстић Мистрицеловић КАЗНЕНИ СИСТЕМ У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ	29
Мр Невенка Кнежевић Лукић Јасмина Живковић, Мср. Проф.др Радован В. Радовановић КВАЛИТЕТ И УСЛОВИ ЖИВОТА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ ДО 1918. ГОДИНЕ	97
Др Драгана Милорадовић ОСУЂЕНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА	153
Јасмина Живковић, Мср. ПОСТУПАЊЕ СА ОСУЂЕНИЦИМА У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ – СЛУЧАЈ ПОЛИТИЧКИХ КРИВАЦА	181
Мр Невенка Кнежевић Лукић ИДЕНТИФИКАЦИЈА И РЕГИСТРАЦИЈА ОСУЂЕНИКА У КПЗ У ПОЖАРЕВЦУ ПО БЕРТИЈОНОВОМ СИСТЕМУ	213
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	223
ПРИЛОГ - ПРАВИЛА О ДОМАЋЕМ РЕДУ АПСАНСКОГ ЗАВЕДЕЊА У ПОЖАРЕВЦУ	233
Др Мирољуб Манојловић „КАЗНЕНО –ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ-ПРИМЕР ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА,1853-1918. КЊИГА ПРВА“	253

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

343.81(497.11)"1853/1918"(082)

343.85(497.11)"1853/1918"(082)

343.81(497.11)"1853/1918"(082)

343.82(497.11)"1853/1918"(082)

94(497.11)"1853/1918"(082)

КАЗНЕНО-поправни заводи у Србији. Књига 1, Пример
Пожаревачког казненог завода : 1853-1918 / Ивана
Крстић Мистрицеловић... [и др.]. - Пожаревац :
Историјски архив ; Београд : Криминалистичко-
полицијска академија, 2016 (Ниш : Sven). - 256 стр. :
илустр. ; 23 x 23 cm

Тираж 350. - Стр. 5-6: Реч унапред / Јасмина Николић. -
Прилог: стр.
235-250. - Стр. 253-256: Рецензија / Мирољуб
Манојловић. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Библиографија: стр. 225-231.

ISBN 978-86-84969-72-1 (ИАП)

1. Крстић Мистрицеловић, Ивана, 1975- [аутор]

а) Казнено поправни завод (Пожаревац) - 1853-1918 -

Зборници б) Затвори - Организација - Србија - 1853-1918

- Зборници с) Казнена политика - Србија - 1853-1918 -

Зборници COBISS.SR-ID 228627724

ПОЖАРЕВАЦ.

УЛАЗ У КАЗН. ЗАВОД.

ПОЖАРЕВАЦ.

ЧЕСМА У КАЗН. ЗАВОДУ.

